

Az orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. 1. rész*

A szövegtípus kognitív megközelítési lehetősége

1. Bevezetés. A szövegek vizsgálatának egyik lehetséges útja a szövegtípusok vizsgálata, amelynek évtizedek során számos megközelítési módja alakult ki. Ezek a megközelítések nagyban függenek attól, hogy hogyan tekintünk a szövegekre és a szövegtípusokra. Jelen tanulmány kettős célkitűzést fogalmaz meg: egyrészt felvázolja a szövegtípusok funkcionális kognitív megközelítési lehetőségét. Másrészt fő célja, hogy egy konkrét szövegtípus, adott esetben a 16–17. századi orvosi recept részletes elemzésén keresztül szemléltesse az elmélet működését és elemzési potenciálját.

Ezen célkitűzések mentén a tanulmány kitér a szövegtípusok néhány főbb elméleti kérdésére, valamint a funkcionális kognitív megközelítésére (2.). Ezt követően ismerteti az elemzés anyagát és módszerét (3.), majd a 16–17. századi orvosi diskurzustartomány főbb jellemzőit és szociokulturális háttérét (4.). A legerjedelmesebb (5.) fejezet mutatja be a 16–17. századi receptek funkcionális szemléletű szöveg-, illetve diskurzustipológiai elemzését, amelyet egy mai nyelvhasználók körében végzett empirikus kutatás is kiegészít. Ez a szövegtípus-aktiválás néhány aspektusát mutatja be (6.). Végezetül a tanulmány összegző és kitekintő gondolatokkal zárul (7.).

2. A szövegtípus funkcionális pragmatikai megközelítése. A szövegek vizsgálata a retorikai hagyománytól kezdve szorosan összekapcsolódik a szövegtípusok vizsgálatával. A modern kori (20. századi) szövegtani elméletekben is több megközelítési móddal találkozhatunk. HEINEMANN (2000b: 525–538) összefoglalásában négyféle tipológiát különít el: 1. A szignál típusú modellekben a formai-grammatikai jegyek és azoknak a szövegkoherenciával való összefüggései kerülnek előtérbe. 2. A szekvenciális és tartalomközpontú modellek a szituatív kontextus legfontosabb tényezőit (kontextuális fókusz) figyelembe véve állítják fel

* A tanulmány az MTA TKI és a PPKE ITK posztdoktori kutatóprogram, valamint az OTKA K 100717 sz. Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás támogatásával készült. Ezúton szeretném megköszönni továbbá SIMON GÁBOR-nak a szövegtípus és a műfaj fogalmáról folytatott termékeny vitáinkat és az elméleti részhez fűzött megjegyzéseit.

klasszifikációjukat, elkülönítve a deskriptív, narratív, expozitórikus, argumentatív és instruktív szövegfajtákat. 3. Az ún. szituációs modellek uralkodóan pragmatikai tényezőket vesznek a csoportosítás alapjául. Így előtérbe kerülnek a beszélők viszonyai és a kommunikáció egyéb fontos tényezői. 4. Végezetül HEINEMANN megkülönbözteti a többsíkú modelleket, amelyek egyrészt kompatibilisek a mindennapi szövegmintákkal; másrészt a szövegeket több dimenzió mentén, komplex módon szemlélik; harmadrészt pedig fontos szempont a rugalmasság és a szövegtípusok egymással meglévő hálózati jellegű kapcsolata. A szövegvizsgálat és a szövegtípusok egyes modelljei nem problémamentesek, alapvetően más-más kiindulópont jellemzi őket, és ezektől eltérő megközelítési módok is elképzelhetők. Az is megfigyelhető továbbá, hogy az egyes megközelítések számos kapcsolódási ponttal köthetnek egymáshoz. KOCSÁNY (1989, 2006) a szövegtípusok vizsgálatának irányait például a következőképpen jelöli ki: 1. történeti, 2. szociológiai, 3. kognitív-strukturális, továbbá 4. pragmatikai-funkcionális szövegtipológia. Ezek az irányok egymással szoros összefüggésben állnak, tudományköziséget és módszertani pluralizmust kívánnak meg, ahogy erre KOCSÁNY is utal.

Jelen tanulmány a tudományközi és módszertani pluralizmus elvével egyetértve, az orvosi diskurzustartományon (vö. *discourse domain*; TAAVITSAINEN–JUCKER 2010) belül mutatja be a 16–17. századi magyar orvosi recept szövegtipológiai jellemzőit. A szövegtipológiai elemzés tárgyát a kogníció és a kommunikáció felől közelíti meg, így alapvető szerepet kapnak a szövegek működésének társadalmi-kulturális alapjai. Az elméleti háttérter a szövegtipológia és a pragmatika funkcionális kognitív szemléletű megközelítése adja (VERSCHUEREN 1999; TÁTRAI 2011), amely lehetővé teszi a nyelvhasználat-központú elemzést, valamint az egyes diszciplínák együttműködését.

A kognitív szemléletű szövegtipológiát alapvetően meghatározza, hogy a nyelvi kifejezéseket az elmék közötti interakcióban a világ fogalmi és jelentéstani megkonstruálási lehetőségének tekinti, valamint hogy a nyelv társas interakciókban kommunikatív célok mentén működik (vö. LANGACKER 1987; TOMASELLO 2002; STUKKER–SPOOREN–STEEN 2016). A szöveg ebben a keretben olyan értelmi egységnek tekinthető, amely egy összetett világrészletet képez le fogalmilag, többé-kevésbé konvencionalizált nyelvi kifejezésekkel (TOLCSVAI NAGY 2006: 64). A szövegek egyrészt megragadhatók a nyelvi interakcióban létrehozott emberi produktumként; másrészt és egyidejűleg létrehozói és megértői folyamatként, műveletként értelmezhetők. Jellemző rájuk, hogy fizikailag valamilyen formában valósulnak meg (írott, beszélt stb.), egyediek, történeti jellegűek, jellegzetesek (hasonlítanak, illetve különböznek korábbi szövegektől), alapvetően spontánok, csak részben tudatosak, különböző mértékben összetettek, a jelentések valamilyen szerkezetben elrendezve jelennek meg bennük (vö. TOLCSVAI NAGY 2006: 73–75).

A szövegek egy adott kommunikatív helyzetben valamilyen szövegtípus megvalósulásaként jelennek meg (BAHTYIN 1988), aktiválva a résztvevőkben az adott kommunikatív eseményhez (*communicative event*; SWALES 1990: 45–58) szükséges szövegalkotási és -befogadási stratégiákat, és ennek részeként a szövegtípusról való tudást vagy annak egy részét. Kognitív megközelítésben a szövegtípusok tehát kognitív minták, sémák, amelyek egy bizonyos beszédhelyzethez,

beszédeseményhez kötődnek, abból kiindulva jönnek létre és működnek, majd a kommunikatív igényeknek megfelelően rögzülnek, konvencionalizálódnak, illetve változnak, alakulnak (TAAVITSAINEN 2001a: 139–140; KOCSÁNY 2006: 20–21; TOLCSVAI NAGY 2006: 67). A szövegtípusok ebben a felfogásban nem másodlagos kategóriák a szövegekhez képest, amelyek kizárólag egyfajta utólagos értelmezést vagy tudományos kutatást segítő „eszközként” értelmezhetők. A szövegtípus „proaktív” kategóriaként a megismerést, a fogalmi-nyelvi tájékozódást, az interakciót és a vele végrehajtható cselekvést alapvetően meghatározó és segítő koncepció és tudás (l. bővebben a műfajiság kapcsán SIMON 2016). Létrejöttében alapvető fontosságú az adott kommunikatív esemény, az abban részt vevők szándékai, igényei, elvárásai, mentális állapotai, valamint a cselekvés, amelyet az interakcióban a résztvevők végrehajtanak. Ezek a tényezők tehát alapvetőek a szövegtípusok működésében, meghatározzák ugyanis a szövegtípusok keletkezését, használatát, változását, öröklődését vagy eltűnését. Így például az ismétlődő kommunikatív események, a hasonló nyelvi megoldások egy-egy beszédhelyzetben, az emberek körül és velük zajló események megértése, feldolgozása és kategorizációja, valamint a hozzájuk kötődő attitűdök mind hozzájárulnak a szövegtípusok tudásként, sémaként való működéséhez, majd szöveg(ek)-ként való megvalósulásához.

A szövegtípusok létrejöttében és fennmaradásában tehát alapvetően fontos tényező a társadalmi-kommunikatív relevancia (HEINEMANN 2000a: 520), amely az egyes korokban változik, változhat. Így a társadalmi-kulturális közeg, a kommunikatív célok és igények alakulásának megfelelően a szövegtípusok is változ(hat)nak, eltűn(het)nek, újak keletkez(het)nek. A szövegtípusok tehát létrejöttükben és használatukban egyaránt történeti és társadalmi kategóriák (KOCSÁNY 2002: 59). Továbbá jellemző rájuk, hogy nem zárt szerkezetek, bizonyos jellemzőik az interakcióban a kommunikatív igényekhez kapcsolódóan még egy koron, kultúrán és egy beszélőhöz kötődően is különbözőképpen valósulnak meg, szoros összefüggést mutatva az ember megismerő és feldolgozó tevékenységével és kommunikatív szándékával. Ebből az is következik, hogy a szövegtípusok repertoárja az adott nyelv- és diskurzusközösségen belül nyitott halmazt alkot, amelyben a szövegtípusok egymással összekapcsolódva működnek (HEINEMANN 2000a; GÖRLACH 2004). A szövegtípusok tehát nem eleve és önmagukért léteznek, valamint nem adott kritériumrendszernek megfelelően épülnek fel, hanem lényegében a megismerés szerves összetevői, a kommunikatív eseményhez kötődően létrejövő és működő sematikus minták, amelyet egy diskurzusközösség kommunikatív igényei és céljai hoznak létre és működtetnek. A diskurzusközösség résztvevői többé-kevésbé egységes tudással rendelkeznek arról, hogy egy adott kommunikatív esemény jellemzően milyen cselekvés- és szövegtípusokkal kapcsolódik össze, és hogy a szövegtípus milyen tipikus jellemzőkkel (címke, szerkezetek, lexikális elvárások stb.) bír, milyen hallgatóságnak szól (SWALES 1990: 45–58). Ezek a jellemzők koronként és kultúránként (és akár konkrét kommunikatív eseményenként is) eltérőek lehetnek, ahogy erre jelen tanulmány is rámutat az orvosi recept példáján keresztül.

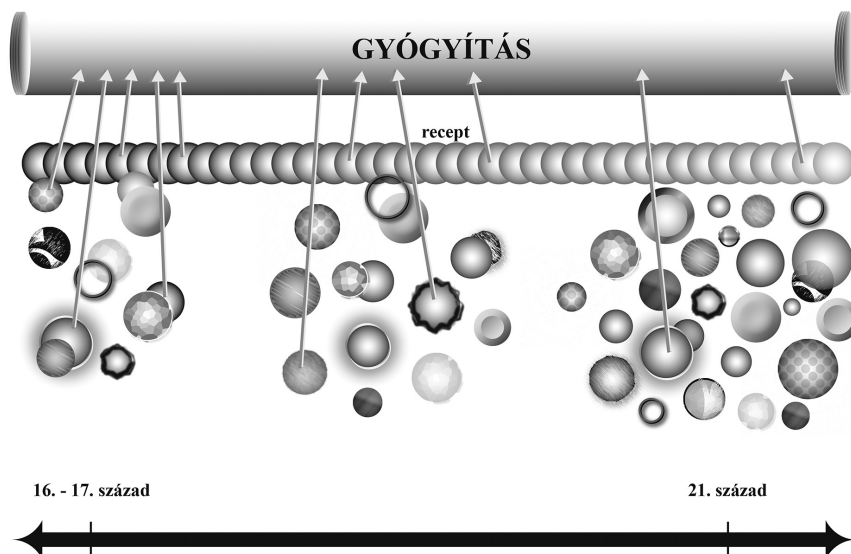
A szövegtípusok bemutatott komplexitásának megragadásához különösen alkalmasak a tudás reprezentálására és elrendezésére szolgáló forгатókönyv-elméletek. A forгатókönyvek a pszichológiában a mindennapi cselekvésekből, eseményekből leképezett, reprezentált és tárolt tudást jelentik. Azaz olyan sztenderdizált eseménysoroknak vagy szituációknak tekinthetők, amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történeteket, és ennek megfelelően „játsszák” szerepüket. A tudás olyan komplex formái, amelyek egy nyelvi interakció összetevőit tartalmazzák, beleértve az adott forгатókönyvhöz kapcsolódó ismereteket, eseményeket, a résztvevőket, a releváns eszközöket és az egyéni és a társadalmi cselekvés komplex viszonyait, valamint a hagyományozódott szövegmintázatokat egyaránt. Ilyen például az orvosi rendelőben a megérkezés, köszönés, a probléma felmérése, a vizsgálat, a további teendők megbeszélése, az elköszönés. A forгатókönyvek tartalmazzák a cselekvéssorokban résztvevőket (szerepek), a cselekvés hely- és időviszonyait, egyéb szükséges kellékeit és körülményeit (összetevők). Így az orvost, a beteget, az asszisztenst, a rendelőt, a számítógépet, a szükséges dokumentumokat stb. A forгатókönyv összetevőivel és szerepeivel szemben elvárások fogalmazódnak meg, azaz bizonyos feltételeknek meg kell felelniük. Elvárásainknak nem megfelelő például, ha az orvos a receptet egy fehér papírcetlire írja fel, hiszen tudjuk, hogy ezt a gyógyszerértárban sem fogadják el. A forгатókönyv összetevői betöltendő helyekként funkcionálnak (megérkezés, leülés stb.), ugyanakkor az adott helyzetben rugalmasan működnek. Ha az orvosi rendelőbe azért megyünk, mert teljesen meggyógyultunk, és hogy elvigyük a táppénzes papírt, akkor számos eleme az említett összetevőknek kimarad, sőt az is lehet, hogy az orvossal csak minimális társalgást folytatunk, és elsősorban az asszisztensnővel beszélünk. A forгатókönyvek tehát összetett, strukturált és rugalmas sémák, amelyek a tudásunk (beleértve háttértudásunkat is) működését szervezik, és a szöveglétrehozás és -befogadás során is fontos szerepet kapnak. Jellemző továbbá, hogy a cselekvéssorok egy-egy kimaradó elemére a komplex séma ismeretében is tudunk következtetni (l. bővebben FILLMORE 1977; SHANK–ABELSON 1977; NOTHDURFT 1986: 93–94; EYSENCK–KEANE 2003: 295–297).

A nyelvészetben a forгатókönyvek a nyelvi cselekvésekhez, eseményekhez kapcsolódó tudás leírásához, rendszerezéséhez, működéséhez kapcsolódnak. Ezek vonatkozhatnak a beszédaktusok és a szövegtípusok megragadására egyaránt (l. pl. PANTHER–THORNBURG 1997, 1998; BRDAR–SZABÓ–BRDAR 2009; KUNA 2011, 2016a). A forгатókönyvek azonban arra is rávilágítanak, hogy a tudás szerveződése többszörösen összetett jelenség. Nézzük a recept példáját. A fenti értelmezésnek megfelelően a recept mint szövegtípus egy forгатókönyv. A recepten belül megvalósuló beszédaktusok, mint például az utasítás maguk is komplex sémaként, forгатókönyvként értelmezhetők. A recept mint szövegtípus pedig a GYÓGYÍTÁS¹ forгатókönyvének egy-egy elemét dolgozza ki számos más, koronként eltérő szövegtípussal együtt. Ha ezt folyamatában nézzük, a recept és a gyógyítás alakulástörténetét láthatjuk. Ha egy szeletére koncentrálnunk, akkor az egyes korok orvosi diskurzustartományát írhatjuk le (vö. 1. ábra).

¹ A fogalmakat a kognitív nyelvészeti hagyományoknak megfelelően kiskapitálissal jelölöm.

1. ábra

A gyógyítás diskurzustartománya és a recept alakulástörténete

Az 1. ábra azt szemlélteti, hogy a GYÓGYÍTÁS folyamat, amelyhez az egyes korszakokban különböző cselekvések, tevékenységek és azokhoz kötődő kommunikatív esemény, valamint szövegtípus tartozik a társadalmi-kulturális igényeknek és tényezőknek megfelelően. A GYÓGYÍTÁST, ahogy láthatjuk, végigkísérik jellemző szövegek és szövegtípusok bizonyos cselekvésekhez, beszédhelyzetekhez kötődően. Ilyen például a recept is, amely az egyes korokban folyamatosan létezik, és diskurzusbeli megvalósulása során él, illetve változik. Ebben a linearitásban fogható meg a recept története, egyes korszakait kiragadva pedig leírhatjuk a jellemzőit. Az ábra többi labdácskája a gyógyításhoz kapcsolódó egyéb szövegtípusokat szemlélteti, amelyek más kommunikatív eseményekhez, illetve igényekhez kötődnek. Ezek keletkeznek, változnak, eltűnnek, a használatban egymással összekapcsolódva léteznek. Az ábra azt is megmutatja, hogy a társadalmi-kulturális változások a gyógyításhoz kapcsolódó szövegtípusok számának a megugrásához vezetett. Így manapság többek között az intézményesítésnek és az internet elterjedésének köszönhetően sokkal több szövegtípus van jelen a gyógyító gyakorlatban, mint például a 16–17. században volt. Az 1. ábra a szövegtípusok számos aspektusát kiemeli: többek között a szövegtípusok beszédeseeményhez és az abban végrehajtott cselekvéshez való kötődését, változását, összekapcsolódását; a történetiség alapvető szerepét, a társas-kulturális hátterét.

Összegezve: a szövegtípus kognitív keretben egyszerre séma (tudás) és a séma megvalósulása (működés). Fontos kiemelni, hogy a komplex séma (forgatókönyv) rugalmas, és a társas-kommunikatív cselekvésben jön létre, kommunikációs megvalósulások révén öröklődik, illetve változik. Ezen megmaradó, illetőleg változó tulajdonságok és mintázatok révén értelmezhető egy szövegtípus története.

A receptnek mint szövegtípusnak a történetét például az egyes korok, kultúrák forgatókönyveinek sorozatával ragadhatjuk meg (vö. 1. ábra, erről l. bővebben KUNA 2009, 2011, 2012b). Az egyes forgatókönyvek egyben kulturális lenyomatok is, alapvetően meghatározzák a vizsgált kor kommunikációs igényei és szociokulturális tényezői. Így például a fenti receptes példára visszatérve: a 19. század végén és a 20. század elején egyáltalán nem volt meglepő, ha az orvos fehér cetliszerű lapra írta a receptet. Erről árulkodik az 1897-es Gyógyszerkönyv bejegyzése: „egy papírszeletnek mindkét oldalára vény ne irassék [sic!]” (BÓKAY 1897: 5). A példa szemléletesen igazolja, hogy a beszédesemények és a róluk való sematikus tudás kizárólag a kontextuális tényezők bevonásával értelmezhetők. Ha pedig nem az értelmezői, hanem a létrehozói oldalról közelítünk, akkor alapvetően ezen tényezők révén jön létre, aktualizálódik a szövegtípus. Fontos továbbá, hogy a szövegtípus egyéni és közösségi tudás egyszerre, és mindkét viszonylatban rugalmasan (csak ritkán kizárólagosan) aktualizálódik és változik. Továbbá érdemes kiemelni, hogy a szövegtípus nem másodlagos képződmény a szöveghez képest, hanem a megismerés fontos eleme. SIMON (2016: 5) megfogalmazásában: „a szövegtípus a diskurzusban aktualizálódva létezik, de a nyelvet használó elme kategóriája”.

A tanulmány további részében a 16–17. századi recept elemzésen keresztül mutatom be a szövegtipológia kognitív megközelítési lehetőségeit.

3. Az orvosi recept szövegtipológiai vizsgálatának anyaga és módszere.

A vizsgálat anyagát reprezentatív receptgyűjtemények, herbáriumok és orvosi könyvek adják a magyar orvosi nyelv kezdeti szakaszából (16–17. század). Húsz kéziratot és három nyomtatványt elemeztem összességében (vö. KUNA 2011), amelyek közül azonban ebben a tanulmányban csak azokat jelölöm forrásként, amelyekből példát hozok. Jelen kutatás alapját így az eredeti kéziratok, nyomtatványok és azok megbízható utánnyomatai, átiratai, esetleges digitális feldolgozásai képezik. Az idézett példák az utónyomatokból származnak, és azokra hivatkozom következetesen a címek rövidítéseivel és a receptszámokkal. Az átirásban mai elveket érvényesíték, mivel az egyes források átiratai nagyon különbözőek. Ezek egységes kezelésében nagy segítséget fog nyújtani a Magyar Orvosi Nyelv Korpusza, amelynek első szakasza készülöben van (KUNA 2016b; KUNA–KOCIS–LUDÁNYI megj. a.).

Az anyag jellegéből adódóan a kutatásra elsősorban kvalitatív módszerek jellemzők. Az orvosi recept szövegtipológiai elemzése, az egyes jellemző tulajdonságok és a funkcionális egységek leírása több mint 10 000 recept alapján történt. Ennek eredményeit az 5. fejezetben mutatom be. Az egyes funkcionális egységek vizsgálata során, elsősorban a meggyőzés elemzésénél több módszert is alkalmaztam. Elvégeztem a meggyőző funkció nyelvi kódolását, ezek validálása nyolc pszichológia szakos hallgató segítségével történt. A kódok véglegesítését követően 6877 receptben az Atlas.ti 7 kvalitatív szoftverrel elemeztem a meggyőzés nyelvi reprezentációit (l. bővebben KUNA 2015). A nagyobb, közel ezer ívrényi terjedelmű Ars Medica digitális változatában (AM.) a meggyőzéshez kapcsolódó tokeneket, azok frekvenciáját és mintázatait is leírtam (vö. KUNA 2014, 2015).

Az egyes funkcionális egységek vizsgálatakor empirikus felmérés is készült, amely a szövegtípus forgatókönyvként való értelmezésének egyfajta tesztelésé-ként is értelmezhető. A felmérés azt vizsgálja, hogy melyek a korai orvosi recept-nek azok a tartalmi-funkcionális részei, amelyek a mai beszélőkben a leginkább alkalmasak a szövegtípus forgatókönyvének egészét előhívni.

4. A 16–17. századi magyar orvoslás szociokulturális tényezői és diskur-zusközösségei. A szövegtípusok vizsgálatában alapvető szerepet kap a szövegtí-pus szociokulturális meghatározottsága (l. 2. fejezet), így ebben a fejezetben rövi-den összefoglalom a 16–17. századi orvoslás társas-kulturális tényezőit.

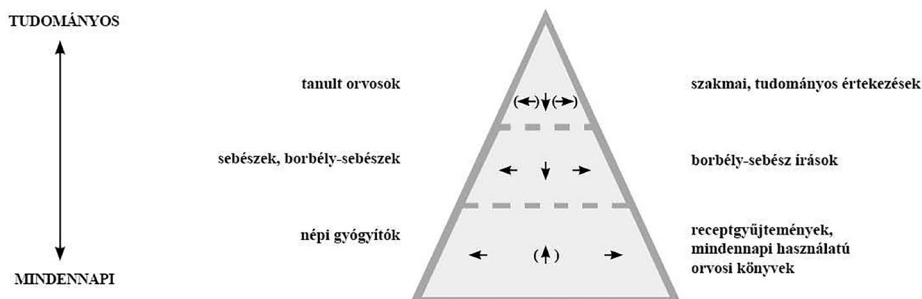
A megjelölt időszakban az orvoslásra nagyfokú heterogenitás jellemző: tovább élnek az antik és az arab medicina hagyományai, ugyanakkor kiemelkedő szerepet kap a népi gyógyítás is, ami általában empirikus tapasztalatokon és hiedelmeken alapul. Nem elhanyagolható továbbá az istenhit szerepe sem (vö. BENKE 2007). Meghatározó tényező az is, hogy a gyógyítás egyszerre tudomány és gyakorlati te-vékenység, amelyben a nép széles rétege érintett. Ennek, valamint a humanizmus, a reformáció törekvéseinek és a könyvnyomtatás terjedésének köszönhető, hogy a 15. századtól egyre nagyobb számban jelennek meg a latin mellett az anyanyelven írt orvosi szövegek is. Ez együtt járt az orvosi diskurzus kiszélesedésével, a laikusok be-vontásával, valamint az orvosi szöveghagyomány átalakulásával is (vö. TAAVITSAI-NEN–PAHTA 2004), ami a receptek stilisztikai jellemzőit is nagyban meghatározza.

A fenti folyamatok az *ars* és a *vulgus* közötti jelentésmegoszláshoz vezetnek: a latin nyelv a tudományos és a szakmai kommunikációban, az anyanyelv pedig a széles körű ismeretterjesztésben kap központi szerepet. Az anyanyelven megje-lenő összefoglaló orvosi szövegek gyakran idegen nyelvű tudományos(abb) igényű munkákon alapulnak, aminek következtében számos klasszikus diskurzusminta épül be (eltérő mértékben átalakulva) az anyanyelvű orvosi kommunikációba. Az anyanyelvűség számos szociokulturálisan meghatározott stilisztikai változást hoz magával. Elsődlegesnek tekinthető, hogy a megnyilatkozó a tudásreprezentáció so-rán egyszerűsít, a címzettek elvárásnormáihoz igazodik. Ez a szöveg minden szint-jén megfigyelhető, így például az információk elrendezésében, a kifejtettség mérté-kében, a terjedelemben, a szakszavak használatában és magyarázatában, az idegen diskurzusminták követésében stb. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a megnyilat-kozó eltérően reprezentálja a címzettjeivel való személyközi viszonyát, és így kije-löli saját és a címzettek pozícióját. Mindez szoros összefüggést mutat az interakció szakmai, illetve mindennapi jellegével. Ezen tényezők vizsgálatához a korabeli gyógyítás és orvosi szöveghagyomány szerkezete szolgálhat alapul, amely megha-tározza a vizsgált szövegek diskurzusközösségeit is, azaz azon emberek együttesét, akiket szóbeli vagy írásbeli diskurzusgyakorlat tart össze (vö. BARTON 1994: 57).

A 2. ábra egyben és sematikusán mutatja be a 16–17. századi gyógyítók és az orvosi szövegek rétegzettségét, valamint a gyógyításhoz kapcsolódó kommuniká-ció irányait, azaz a gyógyítás diskurzusközösségeit. Rámutat továbbá ezeknek a tudományos és a mindennapi használattal való összefüggéseire, és így szemlélteti a korabeli orvoslás és az ehhez kötődő kommunikáció szociokulturális hátterének legfőbb tényezőit.

2. ábra

Az orvoslás társadalmi rétegzettségének és szöveg-hagyományának összefüggései a 16–17. században

A 2. ábráról leolvasható, hogy a korabeli orvoslás legszűkebb és legképzettebb rétegét a kevés számú tanult orvos és patikus alkotja, akik jellemzően királyi udvarokban és nagyobb városokban gyógyítanak. Ezt követi a céhes keretek között működő sebészek, borbély-sebészek köre, akik sebeket, sérüléseket látnak el, eret vágnak, köpölyöznek a nép szélesebb körében. A vegyes szakmai tudással rendelkező, legszélesebb „tömeget” ellátó réteget a népi gyógyítók alkotják. Ide sorolhatók a bábák, a füvesek, a tudós asszonyok, javasasszonyok, néző asszonyok, olajkárok, foghúzóok stb. (vö. HOPPÁL 1990; R. VÁRKONYI 1990). Az egyes rétegek természetesen nem választhatók el élesen egymástól.

A gyógyítók rétegzettsége szoros összefüggést mutat a korabeli szöveg-hagyománnyal (TAAVITSAINEN–PAHTA 2004: 14–15). A tudományos orvoslás jellemző dokumentumai a latin nyelvű értekezések, traktátok, amelyek a vizsgált korban ritkán jelennek meg vernakuláris nyelven. A magyar nyelvű szövegek szakmai színvonala nem egységes: „a magyar nyelvűség (anyanyelvűség) [...] akár nyomtatott, akár kéziratos művekről van szó, nem csupán választott előadási forma, hanem tartalmi meghatározó is. A magyar nyelv használata vagy a szerző alacsonyabb szintű műveltségére – latin nyelvben való járatlanságára –, vagy tudatos »ismeretterjesztő« szándékra mutat” (SZLATKY 1980: 131). A vernakularizáció tehát nagyban hozzájárul a szakmai szövegek egyszerűsítéséhez, a laikusok bevonásához, és ezzel a különböző „felhasználói” szintek megjelenéséhez.

A magyar nyelvű szövegek tehát eltérő színvonalúak lehetnek attól függően, hogy ki, kinek és milyen céllal írta őket. A legmagasabb szakmai színvonalat általában az egész test betegségét összefoglaló orvosi könyvek képezik, amelyek általában követik a hagyományozott diskurzusmintákat (pl. AM., PC.). Ezekre jellemző, hogy szerzőjük képzett személy, címzettjeiket pedig elsősorban az olvasni tudó, a nép körében gyógyítók alkotják (lefelé irányuló kommunikáció; l. a nyilatkat a 2. ábrán). Megfigyelhető tehát a szakmai kommunikáció számos sajátossága, mindamellett az orvosi könyvek nyelvezete, az ismeretterjesztő célkitűzésnek megfelelően, általában könnyen érthető.

Szintén a szakmai kommunikáció részét képezik az elsősorban érvágáshoz, sebkezeléshez és a flastromok készítéséhez kötődő sebésziratok. Ezek általában az oldalirányú kommunikáció részei, tehát más sebészekhez szólnak, de a nép körében gyógyítók is lehetnek a címzettjei. Fontos megjegyezni, hogy a sebésziratok gyakran tartalmaznak egyéb recepteket, illetve az orvosi könyvekben és a mindennapi receptgyűjteményekben is számos sebészeti vonatkozású ismeretet olvasható. Ez a szövegek terjedésével, másolási és fordítási módjával, illetve az orvoslás rétegzettségével is szorosan összefügg. Rámutat továbbá arra, hogy az egyes rétegek nem válnak el élesen egymástól, és egymás viszonylatában értelmezhetők.

A legszélesebb réteget érintő orvosi témájú szövegek a mindennapi receptgyűjtemények, amelyek számos terápiás eljárást, gyógynövények hatásait rögzítő, flastromok készítésére vonatkozó recepteket tartalmaznak. Nem ritkán mindennapi teendőkhez kötődő (állatorvoslás, főzés, kertészkedés, méhészkedés stb.) ismeretek is fellelhetők bennük az orvosi vonatkozású szövegeken túl. Jellemzően válogatás, fordítás, másolás eredményei, és nem mutatnak egységes koncepciót. Fontos azonban itt is megjegyezni, hogy forrásaiktól, szerzőjüktől, a fordítás minőségétől függően szakmai színvonaluk nagymértékben eltérhet. Ezekre a receptgyűjteményekre jellemző, hogy gyakorlati célokat szolgálnak. Olykor naplófeljegyzések részeként találhatók meg. Általában a nép szélesebb rétegében keletkeznek, mindennapi használatra szánják őket és másolatokban terjednek. Szerzői/másolói a nép műveltebb, írástudó rétegéből, míg címzettjei általában a nép szélesebb köréből kerültek ki. A receptgyűjteményekben az oldalirányú kommunikáció tekinthető elsődlegesnek (1. a 2. ábra nyilait). Ez megmutatkozik abban is, hogy a szövegek gyakran nem egy gyógyító személyhez, hanem magához a beteghez szólnak. Ezek a tényezők a receptgyűjtemények nyelvezetét is meghatározzák.

Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált korban a magyar nyelvű, gyógyításhoz kapcsolódó diskurzusközösségek komplex képet mutatnak. A szerzők eltérő szakmai tudással rendelkező, írástudó emberek. A címzettek körét ennél jóval nagyobb heterogenitás jellemzi: a komplexebb tudást reprezentáló orvosi könyvek elsősorban az olvasni tudó, gyógyításhoz értő személyeknek szólnak. A sebésziratok elsődleges címzettjei azok a sebészek, akik értenek az érvágáshoz, a sebek kezeléséhez és a flastromok készítéséhez. Végezetül a mindennapi receptgyűjtemények a nép széles rétegéhez szólnak, beleértve a gyógyítókat és magukat a betegeket is. Az egyes szinteken tehát a tudományosság más-más foka figyelhető meg, amely a tudományos és a mindennapi kontinuumában fogható meg leginkább. Fontos azonban megjegyezni, hogy a kommunikáció egyes rétegei és irányai nem választhatók el élesen, egymással szoros kapcsolatban állnak. Így minden szinten megfigyelhető a fenti tendenciák keveredése és eltérő mértékű eltolódása. Ugyanez érvényes a tudományos és a mindennapi kapcsolatára is, amely csak tendenciaszerűen értelmezhető fentről lefelé irányuló linearitásként. A kettő közötti viszony ennél jóval összetettebb, ami a nyelvi kidolgozottságban is megmutatkozik. Ennek jellegzetességeit az orvosi recepteken keresztül mutatom be.

5. A magyar orvosi recept mint szövegtípus a 16–17. században. Az orvosi recept a vizsgált időszakban az orvosi szöveghagyomány minden szintjén megtalál-

ható (l. 2. ábra). Ez a fejezet a szövegtípus funkcionális és formai-szerkezeti jegyeit mutatja be a fentebb tárgyalt társadalmi és kulturális háttérrel összefüggésben. Az elemzésben különösen hangsúlyos szerepet kap a szövegtípus jellemzőinek pragmatikai megközelítése, továbbá a receptnek mint szövegtípusnak a forgatókönyve.

5.1. A recept, azaz a szövegtípus címkéje. A szövegtípusokra általában jellemző, hogy vannak címkészerű elnevezései (*label*; SWALES 1990). A *recept* mint a szövegtípus címkéje a gyógyítói környezetben használt jelentéséből alakult ki. A *recipe* eredetileg a *recipere* igének a felszólító módú alakja volt, melynek jelentése: 'végy'. Ezt az utasítást használta az orvos, amikor a patikussal gyógyszert készített, rámutatva egy-egy hozzávalóra, hogy „Ezt vedd elő!”. Ezekből az előkészített hozzávalókból keverte össze a gyógyszerész a kívánt készítményt. A rendelésnek ezt a módját pálcás ordinációnak nevezzük (SZARVASHÁZI 1999: 21). A *recipe* felszólító igealak, illetve az ehhez kötődő felszólítás (utasítás) az esemény forgatókönyvének központi elemeként az egész beszédcselekmény megnevezése lett. A kezdetben ragozott igealak főnevesült és metonimikus címkeként magát az orvosi utasítást, később pedig általánosabban a 'hogyan csináld' funkció más eseteit is megnevezte. A magyar nyelvben viszonylag későn megjelenő *recept* szó (1787), a *receptum* (*est*) 'vettem, elkészítettem' latin kifejezésből ered, és a német *Rezept*-en keresztül került be nyelvünkbe. Ezzel válaszolt a patikus az orvos utasítására (TESz.). A *recipe* és változatai azonban jóval korábban jelentek meg, az egyes nyelvjárásokban különböző változatokban már a 14. századtól adatolhatók (UMTsz.). A történeti szempontok bevonása ráirányítja a figyelmet arra, hogy a recept mai jelentései ('orvosi és konyhai recept', valamint 'megszokott eljárási mód'; vö. ÉKsz.²) egymással szorosan összefüggnek: konkrét szituációban felszólítás (E/1. és E/2. között) > felszólítás (instrukció – beszédaktus) > orvosi rendvény > szövegtípus(ok) > 'hogyan csináld' funkció.

Ezek a jelentések tehát nem függetlenek egymástól, és a jelentés minden szintje jelen van a mai napig. Az orvosi rendvény esetében ugyan a konkrét szituációban az orvos és a gyógyszerész távolabb került a térben egymástól, de a mai szakmai kommunikációban is a recept révén lépnek interakcióba. Az instrukció pedig a 'hogyan csináld' kommunikatív szándékhoz kötődően a szövegtípus fő beszédaktusa a mai napig (l. 5.3.2.; 6.). A nyelvészeti szakirodalom is ehhez a funkcióhoz kötve határozza meg a szövegtípust: WERLICH (1976: 40) meghatározásában a recept „olyan kommunikáció, amelyben valakinek megmondják, mit kell tenni”. GÖRLACH (1992: 745) az ételkészítésre vonatkozó instrukcióként definiálja, míg TAAVITSAINEN (2001b: 86) több területre is kiterjeszti: „Instrukció arra nézve, hogyan készítsünk el egy gyógyszert, egy ételt vagy valami háztartásban szükséges eszközt, például tintát”.

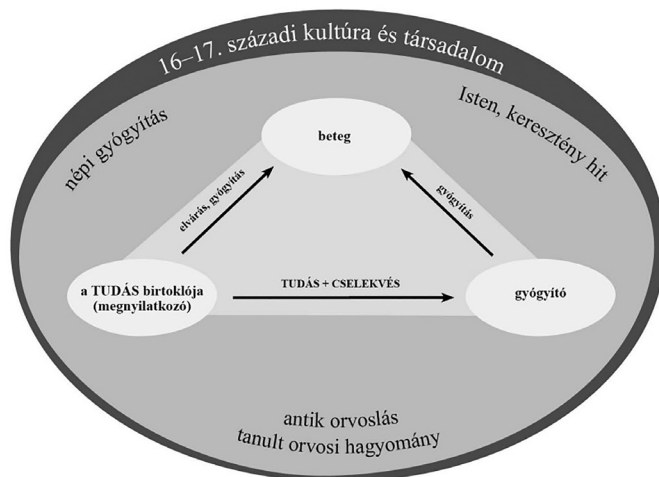
A receptek tehát általában utasítások arra nézve, hogy hogyan csináljunk vagy készítsünk el valamit, legyen ez orvosság, étel vagy egyéb eszköz. A 16–17. századi receptek sok esetben nemcsak gyógyításhoz és főzéshez kapcsolódó instrukciókat tartalmaznak, hanem arany, lópor, fonál, szappan elkészítéséhez vagy egyéb mindennapi és mágikus, „varázslatos” tanácsok is fellelhetők bennük. A nyelvészeti vizsgálatok arra utalnak, hogy a 16–17. századi beszélő számára ezek a szövegek egy szövegtípusba tartoztak, akkor is, ha nem „címkézte” őket receptként (l. bővebben

CARROL 1999, 2004). Ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy korai receptgyűjteményeinkben gyakran találunk egy szövegegyüttesen belül emberi és állati gyógyításhoz kapcsolódó tanácsokat, tartósításra és mágikus eljárásokra vonatkozó utasításokat. A receptek központi beszédaktusa tehát (a szövegtípus fő funkciójával szoros összefüggésben) az instrukció vagy utasítás, ami alapvetően dialogikus jellegű és társas közeget feltételez. Ez a korai receptekben is tetten érhető. A következőkben a receptet mint alapszintű szövegtípust jellemzem, bemutatva az egyes tematikusan szerveződő altípusait, valamint funkcionális-formai jellemzőit.

5.2. A 16–17. századi orvosi recept kognitív nyelvészeti keretben. A recept a vizsgált időszakban alapszintű szövegtípusnak tekinthető, amelynek több tematikusan szerveződő, illetve tipikus beszédhelyzethez kötődő típusát különböztethetjük meg. Ezek eltérő sztenderdizáltsági fokot mutatnak (vö. STANNARD 1982; HUNT 1990; TAAVITSAINEN 2001b). Alaptémájának a HASZNOS, illetve az erre vonatkozó TUDÁS tekinthető. Ez a különböző altípusokban, illetve az egyes szövegekben különbözőképpen dolgozódik ki, jellemzően a 'hogyan csinál' funkció mentén, sematikus CSELEKVÉStípusként. A recept mint diskurzus meghatározható egy közös figyelmi jelenetként, amelyben a szerző a címzett figyelmét a nyelvi szimbólumok révén arra irányítja, hogyan csinálhat a címzett egy harmadik személynek vagy saját magának valami HASZNOSAT (vö. SINHA 2004; TÁTRAI 2011: 31). Ez a közös figyelmi jelenetben, illetőleg a szövegtípus felől megközelítve, a recept forgatókönyvében a három fő résztvevői szerepet is kijelöli. Így megjelenik a tudással rendelkező szerző (prototipikusan E/1.), egy gyógyító személy (prototipikusan E/2.) és a beteg (prototipikusan E/3.). Az interakció résztvevőin és említett tényezőin túl a kidolgozás módját a gyógyítás és az orvosi szöveghagyomány tágabb kulturális kontextusa is nagyban meghatározza. Ezek együttese alkotja a korabeli recept sémáját, forgatókönyvét (l. 3. ábra; bővebben KUNA 2011, 2016a).

3. ábra

A 16–17. századi orvosi recept forgatókönyve

A recepteknek számos altípusa alakult ki az évszázadok során. Ezek részben tematikusan szerveződnek egy-egy beszédhelyzethez, szituációhoz (cselekvés-típushoz) kötődve. A 16–17. századi magyar nyelvű szövegek alapján is hasonló tematikusan szerveződő típusok figyelhetők meg, mint más nyelvek orvosi hagyományában (HUNT 1990: 16–17). Így például elkülöníthetünk 1. terápiás, 2. gyógynövényes recepteket, 3. flastromokra, sebészeti eljárásokra, 4. érvágásra vonatkozó recepteket, 5. állatgyógyászati tudnivalókat, 6. étrendi és szépségápolási tanácsokat, 7. a háztartás körüli hasznos tudnivalókra vonatkozó utasításokat (tartósítás, növényápolás, méhtenyésztés), továbbá 8. mágikus recepteket. A recepteknek ezekhez az adott szituációhoz kötődő altípusai a tematikus különbségeken túl több esetben a sajátos formai és szerkezeti jegyeket mutatnak fel (l. GRUND 2003; CARROL 1999, 2004; TAAVITSAINEN 2001a; ALONSO-ALMEIDA 2008; KUNA 2011). Ez egyes esetekben az altípusok elválásához és eltérő fokú sztenderdizálódásához vezet(ett) (pl. konyhai recept, orvosi recept, használati utasítás stb.). Az egyes tematikus altípusokat ebben a tanulmányban nem mutatom be részletesen, azonban a korabeli recept szerkezeti elemzésénél számos tényezőre kitérek, ami az egyes altípusokat jellemzi.

5.3. A 16–17. századi magyar orvosi recept szerkezeti sémája és funkcionális egységei. Már igen korán, a babiloni orvoslásban is megfigyelhető a receptnek egy tipikus szerkezeti sémája: indikáció (*indication*) – elkészítés (*preparation*) – alkalmazás (*application*), amely a görög és a római orvoslásban is hasonló formában él tovább. A teljes recept a görög medicina hagyományában négy részt tartalmazott: a címet (*rubric*), a javallatot (*indication*), a hozzávalókat (*composition*), az elkészítést (*preparation*), amely gyakran kiegészült még a használati utasítással, a használat időpontjával, az adagolással (vö. HUNT 1990: 2; GRABARITS 2009: 122). A receptirodalom antik orvoslásbeli jellegzetességei a középkori és a későbbi szövegtípus szerkezeti felépítését is nagyban meghatározták, ugyanakkor megfigyelhető, hogy ezek a kommunikációs igényeknek megfelelően változtak, alakultak.

A 16–17. század magyar nyelvű receptjeit igen változatos formai-szerkezeti és nyelvi reprezentáció jellemzi. A receptekben a téma kidolgozásakor megfigyelhetők gyakran előforduló információk (*Fachinformationen*; vö. STANNARD 1982: 60–65), amelyek ugyan nem kötelezőek, de alapvetően megjelennek az egyes szövegekben. Ezek sorrendje változhat, megfigyelhető azonban, hogy a kronologikus egymásra következő kommunikatív elvét követik (vö. *chronological sequencing*; TAAVITSAINEN 2001b: 98). Ez az információk elrendezésében és lexikális szinten is megjelenik. Így a receptekre jellemző az események egyfajta lineáris lefolyása, ami az információk elrendezésében, az egymásra következő rövid instrukciókban és az időbeliség explicit jelölőiben (*és, azután, amikor, ha – akkor* viszonyban) is nyomon követhető.

A korai receptek számos nyelvben jellemzően címszerű elemmel kezdődnek, amely megnyitja egy betegség, gyógynövény, gyógyír fogalmi tartományát. Ezt követik a hozzávalók (listaszerűen vagy szövegbe építve), a mértékegységek, az adagok, a szükséges eszközök, valamint az elkészítés módja. Végezetül a receptek gyakran a hatásosságot kifejtő résszel zárulnak. A szakirodalom jellemző osztályozását az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat

A korai receptekben fellelhető információk csoportosítása

STANNARD (1982)	HUNT (1990)	TAAVITSAINEN (2001)	KUNA (2011)
1. heading	1. rubric	1. titel	1. iniciátor
2. ingredients	2. indication	2. ingredients	2. instrukciós rész
3. rules of procedures	3. composition	3. procedure	3. meggyőzés
4. administration of medicine	4. preparation	4. application	
5. justification	5. application	5. formulaic phrase	
6. additional information	6. statement of efficacy		

A tartalmi osztályozáson túllépve ezek az információk prototipikusan három funkcionális egységbe oszthatók: iniciátorra (mire való/mire jó: a betegség, a szer fogalmi bevezetése); instrukciós részre (miből, mennyi, hogyan: hozzávalók, mértékek, az utasítás/instrukció, a szükséges eszközök) és meggyőzésre (a hatásosság és hasznosság hangsúlyozása) (l. az alábbi példát).

(1) Az kinek az szíve fáj. [iniciátor] Vedd vizét a rozskenyérnek, és azt igyad [instrukciós rész], meggyógyul [meggyőzés]. (MOR. 69)

A három funkcionális egység prototipikusan megjelenik az egyes szövegekben, de egyik sem tekinthető kötelező elemnek. Előfordulásuk és nyelvi reprezentációjuk nagyban függ attól is, hogy az egyes receptek az orvosi szöveggyomány milyen szintjén vannak, milyen céllal íródtak, kik a címzettjei, továbbá attól, hogy milyen típusú receptről van szó. A következőkben a felsorolt funkcionális egységek jellemzőit mutatom be.

5.3.1. Iniciátor. A 16–17. századi receptek legtöbbje iniciátorral kezdődik. Az iniciátorok mind a kéziratokban, mind a nyomtatványokban valamilyen módon ki vannak emelve, el vannak különítve a többi szövegrésztől (nagybetű, számok, aláhúzás, egyéb jelek). Az iniciátoroknak a receptgyűjteményekben, valamint az orvosi munkákban két fő szövegszervező funkciója van. Egyrészt megnyitja egy betegség vagy gyógyír, gyógynövény fogalmi tartományát; másrészt általában az iniciátorok révén különülnek el egymástól az egyes szövegek. Ebből következően elrendezése az egyes információk összetartozását vagy elválasztását is jelzi. A korabeli orvosi receptekben az iniciátorok változatos módon jelenhetnek meg: általában a betűméret nagysága, a sor beljebb vagy középen kezdése, aláhúzás, paragrafus- vagy egyéb jelek, számozás, illetve ezek kombinációja is jelölheti az iniciátort az írásképpen. Ezek a nyomtatványokban jellemzően következetesek, míg az egyes kéziratokban változó képet mutatnak. Általánosságban azonban elmondható, hogy megfigyelhető a szövegalkotásban az információk összetartozásának, valamint elkülönülésének jelölési szándéka, ami a szöveg befogadását is nagyban megkönnyíti.

A szövegelrendezésen túl az iniciátorok alapvető funkciója a recept fogalmi megnyitása. Ennek szemantikailag két fő típusát különböztethetjük meg, így a kezdő-

tartományban kidolgozódhat egy betegség (vagy esetleg más megoldandó probléma); illetve egy gyógynövény vagy egy gyógykészítmény fogalmi tartománya. A két csoport nem választható el élesen egymástól. Látni fogjuk, hogy vannak olyan iniciátorok, amelyek mind a betegség, mind a gyógynövény, gyógyír fogalmi tartományát tartalmazzák. A megkülönböztetés mégis indokolt, mert az iniciátoron kívül egyéb jellegzetességeiben is eltér a két csoport, így a szövegtípuson belüli differenciálódás is megfigyelhető. Mindkét esetben nagyon változatos nyelvi reprezentációkat figyelhetünk meg az iniciátorokban, amelyek különböző konvencionalizáltsági fokot mutatnak (l. 2. táblázat).

A betegségek fogalmi tartományát megnyitó iniciátorok esetében a betegség önmagában (rag, névutó stb. nélkül) ritkán áll iniciátorként, és ha megtalálható, akkor is jellemzően az orvosi könyvekben fordul elő (pl. *Torokfájás*, *Hasfájás*; PC.). Gyakori és konvencionalizált formáknak tekinthetők a „betegség megnevezése + -ról/-ről” vagy „betegség *ellen*” szerkezetek. Mindkettőben az adott betegség meggyógyítására vonatkozó TUDÁS jelenik meg. Az előbbiben a betegség leküzdése, az utóbbiban az erről való TUDÁS kerül jobban előtérbe. Nagy különbségek azonban nem mutatkoznak a recept további részeiben a két reprezentációhoz kötve, ami magas konvencionalizáltsági fokra utal. Ugyanakkor a nem kifejezetten orvosláshoz kapcsolódó szövegekben jobban kiütöközik a szemantikai különbség. Az *ellen* mindig nem kívánt jelenségekre vonatkozik (*kopasz fő ellen*); a -ról/-ről típusú iniciátor pedig inkább (pozitív) TUDÁST közvetít (*hajnevelésről*; *lakatnyításról*). Az *ellen* szemantikai tartalom latin nyelven (*contra*) is megjelenhet nemcsak a latin, hanem a magyar nyelvű receptekben is, azonban nem tekinthető gyakorinak. A szövegek vizsgálatából és az előfordulásából arra következtethetünk, hogy ezek inkább a fordítás és a másolás körülményeivel és csak ritkán a tudásból adódó presztízzsel mutatnak összefüggést. További jellemző reprezentációja az iniciátoroknak a „betegség + -ról/-ről való” típusú, amely jellemzően terápiás recepteket nyit meg csakúgy, mint a „betegség + -ról/-ről való orvosság”. Ezzel szemben a „betegség + -ról/-ről való *flastrom/ír*” inkább a gyógykészítményekhez kapcsolódó receptek iniciátoraként jelenik meg.

Az iniciátorok jellemzően az orvosi szöveghagyomány eltérő szintjein különböző módon jelennek meg, amelyeket egy orvosi könyv (PC.) és egy mindennapi receptgyűjtemény (TOK.) iniciátorain keresztül mutatok be. PÁPAI PÁRIZ FERENC, a Pax Corporis (1690, 1695) szerzője tanult orvos, aki munkáját a mindennapi embereknek szánta. Ez megmutatkozik közérthető nyelvében, magyarázataiban, ugyanakkor megfigyelhető a tanult orvos perspektívája többek között a szöveg következetes szerkesztésében és elrendezésében (l. bővebben KUNA 2012a). Az egyes betegségek tárgyalása tartalmazza a betegség címszerű megnevezését, a betegség leírását és számos (akár 20–40) elsősorban terápiás jellegű receptet. Így az iniciátorok az egész szövegrészt egybefogják, az egyes recepteknek tehát nincs külön iniciátora. A Pax Corporisban összesen 100 címszerű iniciátor fordul elő, ezek közül 72 „betegség + -ról/-ről” formájú, 23 betegségmegnevezés önmagában (grammatikai jelölő nélkül) áll. A maradék 5 esetben a betegségnév + birtokos személyjel kombináció fordul elő, ez is kizárólag kisgyermekek betegségeire vonatkoztatva, bevonva a beteg perspektíváját (l. a 2. táblázat példáit).

Hasonló következetességet mutat a szintén tanult orvos, MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER tollából származó Herbárium (1578), amelyben csak gyógynövényes receptek fordulnak elő, és minden iniciátor egységesen a növény címszerű megnevezése (pl. *Borostyán, Csalán, Csillagfü*).

A mindennapi receptgyűjtemények iniciátorai ezzel szemben jóval nagyobb tartalmi és formai-szerkezeti változatosságot mutatnak. Ezt egy 17. századi receptgyűjtemény (TOK.) iniciátorain keresztül szemléltetem. A receptgyűjtemény összesen 390 receptet tartalmaz, amelyek mindegyike iniciátorral kezdődik. A gyűjteményben vegyesen találhatunk terápiás, gyógynövényes, flastromok készítésére vonatkozó recepteket. Az iniciátorok változatos nyelvi formában jelennek, közel sem olyan következetes módon, mint a Pax Corporisban. A betegség fogalmi kifejtésén túl (*Hideglelésről; Rothatásról való; Hályog ellen*) megtalálhatóak a gyógynövények, gyógyszerek nevei akár egy betegséggel együtt (*Fejér deakorium; Szemre való víz; Sárga víz, francurul való*). Megjelenik továbbá a beteg perspektívája is (*Kinek torka fáj és sebes; Az mely embert kő bánt*), továbbá előtérbe kerülhet már az iniciátorban egy-egy szer elkészítése, hatásos volta is (*Az élő vizet így kell csinálni*). Ezek akár együttesen is szerepelhetnek az iniciátorokban. Már az említett példák is mutatják, hogy a szöveghagyománynak fontos szerepe van az iniciátorok nyelvi reprezentációjában: a tudományosabb igényű munkák egységesebb képet mutatnak, a receptgyűjteményekben ezzel szemben jóval változatosabb nyelvi reprezentációkat találunk. Ez részben mutatja azt is, hogy az orvosi szöveghagyomány egyes szintjein más-más keletkezési körülmények és elvárási normák a jellemzőek. Az iniciátorok főbb típusait és azok számszerű előfordulását a Pax Corporisban és a Testi orvosságok könyvében a 2. táblázat szemlélteti.

2. táblázat

Az iniciátorok típusai és gyakorisága a PC.-ben és a TOK.-ban

Az iniciátor típusa a PC.-ben	Gyakoriság (%)	Az iniciátor típusai a TOK.-ban	Gyakoriság (%)
1. BETEGSÉG betegség: <i>Okádozás</i> betegség + -ról/-ről: <i>A gutaiütséről</i>	95% 72% 23%	1. BETEGÉG - betegség + -ról/-ről: <i>Vérhasról; Kégyómarásról</i> - betegség + -ról/-ről való: <i>Kórságról való; Vérről való</i> - betegség + ellen/contra: <i>Az dőghalál ellen; Köszvény ellen; Contra hályog</i>	35% 17% 10% 8%
2. A BETEG PERSPEKTÍVÁJA - betegség + birtokos személyjel: <i>Orra dugulása</i>	5%	2. A BETEG PERSPEKTÍVÁJA - az ki/az mely, vonatkozó mellékmondat: <i>Kinek orra vére jár; Az mely ember nem alhatnék</i> - célhatározói mellékmondat: <i>Hogy jó hangos szód lenne</i>	24% 22% 2%

		3. GYÓGYÍR/GYÓGYSZER: - gyógyír/gyógyszer neve: <i>Fekete deakorium; Az nagy szürke ír</i> - gyógynövény/gyógyír hasznáról: <i>Az scordiumfűnek hasznáról</i> - gyógyír + betegség: <i>Citrium, ó sebről való;</i> - az elkészítés hangsúlyozása: <i>Pópiumot, kenni való íret, így kell főzni</i>	25% 9% 2% 12% 2%
		4. EGYÉB: - ugyanarról: <i>Ugyanazonról; Ismét</i> - latin nyelvű iniciátor: <i>De peste 'pestisről'</i> - pozitív hatás: <i>igen hamar vigasztaló ír</i>	16%

(Folytatjuk.)

KUNA ÁGNES
MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Károli Gáspár Református Egyetem

Milyen legyen a „magyar névpolitika”?

Lengyel Zoltán víziója a Magyar névkönyvben (1917)

1. Bevezetés. A névpolitika fogalma az utóbbi évek szakirodalmában többször felbukkant, főként a családnév-változtatások és a felvidéki magyarok többnyelvű helységnevtáblái kapcsán. Még nem tisztázott, hogy a kifejezés mikor és hol tűnt fel először, de amikor LENGYEL ZOLTÁN 1917-ben kiadta Magyar névkönyvét, abban már Magyar névpolitika címmel külön alfejezetet szánt e témának (1917: 209–213). Nézetei azért is bírnak jelentőséggel, mert nem nyelvészként vállalkozott a magyar névpolitika elveinek kidolgozására, hanem laikusként: ügyvéd, politikus, parlamenti képviselő és lapszerkesztő volt, valamint a névmagyarosítás aktív pártfogója.¹ Bár a kötet a szerző szerint „gyakorlati kézikönyv”, melyben a „magyar családi nevek” és „magyar utónevek” gyűjteményét bocsátja az olvasóközönség rendelkezésére (1917: 5, 206), a könyv egy tetemes névgyűjteményen jóval túlmutat. A bevezető útmutatásban és a záró fejezetben (1917: 5–47, 199–213) LENGYEL ugyanis összefoglalta gondolatait a magyar nevek alkalmazásáról, a magyar névpolitika mibenlétéről és céljairól, a „magyar névügy” országos megoldásáról (1917: 5). Hangot adott a nézetnek, mely szerint „...*céltudatos, állandó, az egész nemzeti életre kiterjedő magyar névpolitikára van szükség!*” (LENGYEL 1917: 209).²

A következőkben e névpolitikai elképzelések három pillérének – a státusz- és korpusztervezésnek, valamint nyelvi ideológiának – néhány vonatkozása kerül bemutatásra. Bár az átfogó nyelvpolitikai művek kevés figyelmet szántak a tulajdonneveknek, BOCHMANN szerint a nyelvpolitikának a nevekkel is foglalkoznia kell (1999: 32, 56; l. még WALKOWIAK 2011: 367), s a névpolitikát utóbb többen a nyelvpolitika részterületeként értelmezték (l. BALÁZS 1997: 484; a szlovákiai magyar kisebbség kapcsán l. VÖRÖS 2004: 376, 2011: 52; WALKOWIAK 2016: 197). Ez a beágyazódás teszi indokolttá egy tágabb nyelvpolitikai értelmezési keret alkalmazását (Language Policy and Planning, LPP), amely a politika és a tervezés fogalmát nem különíti el mereven egymástól, hanem problémaként tekint rá (l. HORNBERGER 2006: 25, 27–33). Az LPP ide vonatkozó két fő területe kor-

* SZÉPE GYÖRGY emlékének. A vele folytatott beszélgetések a szerző látásmódját több ponton formálták. A szerző köszönetét szeretné kifejezni FARKAS TAMÁSNAK a kéziratához fűzött kiegészítő megjegyzéseiért.

¹ LENGYEL ZOLTÁN (1873–1940) 1904-től a Független Magyarország szerkesztője, a Független Párt, majd a Kossuth-párt mellé állt (MARKÓ 2002: 196; KARÁDY–KOZMA 2002: 109). Az Országos Névmagyarosító Társaság megalapítója (erről l. FARKAS 2002: 159; KARÁDY–KOZMA 2002: 191–192). Tevékenységének fókuszában a családnévek magyarosítása állt, nézeteinek ideológiai elemeire MAITZ utalt (2006, 2008a, 2008b, 2009). (Mindehhez l. még KARÁDY–KOZMA 2002: 109–113.)

² A továbbiakban minden, LENGYEL könyvéből vett idézetben csak eredeti kurzív kiemelések szerepelnek, a magánhangzók hosszúságának jelölése is az eredetihez igazodik. Az idézett névalakok nyelvi adatként a forrástól függetlenül kurzíválással vannak jelölve.

pusz- és státusztervezés. Előbbi a nyelvi formákra (l. BOCHMANN 1999: 54–60; COOPER 1989: 122–130), így a nevekre is irányul (WALKOWIAK 2016: 199–200), utóbbi a nyelvek és funkcióik társadalmi és jogi helyzetét, egymáshoz való viszonyát (WALKOWIAK 2016: 197; LABRIE 1999: 18), azaz a domináns többségi és a nemdomináns kisebbségi nyelvű nevek viszonyát is vizsgálja (WALKOWIAK 2016: 200). Az LPP magába foglalja a klasszikus nyelvi tervezési kérdésfelvetéseket (l. COOPER 1989: 29–46), de lehetővé teszi a nyelvi ideológiai háttér figyelembe vételét is. A továbbiakban ez a fogalomrendszer segíti LENGYEL víziójának leírását.

A névpolitika fogalma és kérdésköre ebben az értelmezési keretben nem korlátozható a névhasználatot érintő törvényekre, hanem magába foglalja a nevek tervezését (l. BAUKO 2015: 80, 83), de elsajátításuk tervezését is. De tárgykörébe sorolandók a névpolitikáról vallott nézetek is, hiszen a nyelvpolitikai kutatás tárgykörébe nemcsak a konkrét állami lépések tartoznak, hanem a nyelvpolitikáról való gondolkodás is (SZÉPE 2001: 108). LENGYEL személye így névpolitikai szereplőként tekintendő (vö. BOCHMANN 1999: 36–37). Ha esetében egy laikus nézeteiről van is szó, elképzelései háttérében a fent nevezett három pillér összjátékaként egy névpolitikai gondolkodásmodell rajzolódik ki. Névkönyve e tekintetben azért jelentős, mert ő adott közre először magyar keresztnévjegyzéket (FARKAS 2006: 246), amelyet az 1920-as és 1930-as években számos hasonló követett (l. HAJDÚ 2003: 329). Az ilyen egy- vagy többnyelvű névjegyzékek a korpusztervezés megnyilvánulásai (l. WALKOWIAK 2011: 373), ilyenként a tervezési folyamat végeredményét dokumentálják. A névkorpusz ezért következtetni enged a tervező gondolkodásmódjára, a tervezés során érvényesült irányokra és elvekre, de arra is, hogy a tervezőnek milyen elképzelései voltak a magyar nevekről, milyen neveket sorolt e kategóriába. E látásmódról, valamint az egyes neveknek szánt státuszról LENGYEL a magyar névpolitikáról kinyilvánított nézetei is vallanak.

2. A névkonfliktus; a magyar és a kisebbségi nevek státusza és viszonya; a magyar névpolitika területei, feladatai, szereplői és szervezetei. LENGYEL nézeteinek háttérében egy az ország lakosságának többnyelvűségéből fakadó névkonfliktus állt. A névkonfliktus az újabb névtani kutatásokban már ismert fogalom (l. ŠRAMEK 2008: 11; MAITZ 2008b: 193). A nyelvi konfliktusok egy területe, amelynek ilyenként mind a társadalomban feszülő látens norma-, érdek- és értékellentétek, mind a nyílt konfliktusok a fogalmi körébe tartoznak (a nyelvi konfliktus fogalmára l. MAITZ 2005: 1–2; RINDLER-SCHJERVE 1997: 16–17). A korban a névkonfliktusok egyik nyílt színtere a névmagyarosítás volt: a magyar többségi társadalom által a nevük miatt stigmatizált vagy diszkreditált nemdomináns kisebbségi nevek viselői állami eljárással egy stigmatizációtól szabadították meg magukat (MAITZ 2005: 177, 2008b: 192–193; egyéb példákra l. LANSTYÁK 2015: 59–60). A kisebbségi nyelvű nevek viselése LENGYEL szemléletében is konfliktusban állt az ország érdekeivel, az előszó szerint ugyanis a háború hozta „felszínre ezt a mi nagy nyavalyánkat”, az ellenség az országot „a nem magyarok habarékának” tartja (1917: 9). E „nyavalyát” két példa segítségével mutatta be. Az egyikben arról írt, hogy két katonatisztet idegennek néztek a parlamentben és a sajtóban, idegen hangzású nevük miatt. A másikat abban látta, hogy a katonai

kitüntetések közlése során esetenként keveslik a magyarok számát, mert a névsorban kevés a magyar név (1917: 9).

Az itt leírt két helyzet fundamentuma az egynyelvű nemzetállam víziója, amelyben a magyar államhoz magyar nyelvet és neveket társítanak, ez a „tisztta nemzetállam” legitimálja a szuverenitást. A kisebbségi nyelvű nevek pusztja jelenléte egy olyan államban, amely sem nyelvileg homogén, sem politikailag teljesen független nem volt, s így a nemzetállam képének nem felelt meg, a közéletben lett zavaró tényező, mert többnyelvűként prezentálta az országot a külvilág felé, nyelvi megosztottságot mutatott. LENGYEL nézeteinek háttérében az a feltételezés állt, hogy egy csak magyar neveket viselő társadalom az országot homogén országgént mutatná a külvilág felé (vö. WALKOWIAK 2016: 206). Az sem volt véletlen, hogy a két példa a Monarchia haderejének szférájából származott, hiszen a közös hadsereg nyelvhasználata már a késő 1880-as évektől az egyik fő konfliktusforrás és az elit függetlenségi törekvéseinek szimbóluma volt, mint ahogy az például az 1889. évi véderőtörvény körüli problémákban is megmutatkozott (l. PÖLÖSKEI 2001: 70).

A nyelvi konfliktusok megoldásának leírása a nyelvpolitika egyik központi területe (BOCHMANN 1999: 45–47). A konfliktus megoldása LENGYEL szerint „*minden egyéb elnevezés megmagyarosítása*” (1917: 212), a nevek nyílt asszimilálása. Gondolkodásmódja az országban beszélt nyelvek hierarchiájára, a magyar nyelv magasabb státuszára épült. A kisebbségi nyelvű neveknek szánt szerepet nem nevesítette. Nézetei inkább csak implikáltak, hogy a nekik szánt státusz – a megnevezett cél eléréséig – átmenetileg, implicit módon megtűrték státusza, hiszen a magyar családi nevek felvétele az elfeledésüket, a magyar keresztnévek felvétele a közéletből való kiszorításukat, a magánéletre való korlátozásukat, egyben marginalizálódásukat is jelentette volna. A keresztnévek esetében a kisebbségi nyelvű névváltozatok egy korlátozott névjegyzék kötelezően előírt alkalmazásával a hivatalos anyakönyvekből többnyire kirekeszthetők, azaz a korpusz- és státusztervezés összjátékaként egyfajta kényszer érvényesíthető. Ezzel szemben családneveknél nem annyira a strukturális eszközök kerültek előtérbe, inkább a propaganda, a meggyőzés és a nyomásgyakorlás (l. MAITZ 2008b: 198–199); a korban ismert névjegyzékek nem rendelkeztek hivatalos státusszal. A kényszert LENGYEL elméletben elutasította, szerinte rendszeres munkával a deklarált célhoz közelebb lehet kerülni (1917: 47). A gyakorlatban az eszköztár a keresztnévek esetében például az állami anyakönyvezésben egyértelműen kényszer formájában is érvényesült.

A névkönyv az Előszó szerint „a kormányzat és a társadalom teendőire vonatkozó részletes javaslatokat is tartalmazza” (LENGYEL 1917: 5), így LENGYEL egy névpolitikai cselekvési keretet vázolt fel. Fejtegetéseinek középpontjába egy „Országos (Magyar) Névügyi Tanács” (OMNT) felállítását helyezte, amely központi névpolitikai fórumként az összes főbb feladatot ellátná (vö. BOCHMANN 1999: 39–40). Elsősorban átvinné a Belügyminisztériumtól a névmagyarosítás ügykörét, másodsorban helyneveket terjesztene elő települések alapításánál és névváltoztatásánál, harmadsorban elvégezné a keresztnévjegyzék szerkesztését, az anyakönyvi utasítás módosítását, mivel a minisztérium csak tiltás útján irányíthatja a névadást (1917: 211). A tanács a családnevek esetében döntési, engedélyezési és nyilvántartási feladatokat látott volna el, szervezné és vezetné a vidéki

előkészítő irodákat, felügyelné a névírást, irányítaná a népszerűsítést, hivatalos névkönyveket adna ki és terjesztené őket. (LENGYEL 1917: 44–45 212; a felállítandó szervezet nevéhez l. 1917: 44, 212). A leírtak alapján a tanács a döntési folyamatok mellett a korpusztervezést és a terjesztés irányítását is átvénné, előírásokat hozhatna, azaz állami-kormányzati és civil szerepet ötvözne.

A névpolitika képviselői és fórumai közt LENGYEL mind civil, mind állami szereplőket és szervezeteket megnevezett. Azt kívánta, hogy az OMNT mellett „minden vármegyében, de minden nagyobb városban is tanárokból, egyházi férfiakból, magyar vezető emberekből, tudósokból álló kisebb társaságok alakuljanak” (1917: 212). A vidéki értelmiség feladata lenne, hogy az országban irodákat vezessen, a névmagyarosítás kérdésében tanácsot adjon, propagandát folytasson. Az anyakönyvvezetők, papok kötelessége a „nemzeti sajátosságaink” terjesztése lenne (1917: 203), a névregisztráción jóval túlmutatna. LENGYEL koncepciója így egy centralizált elképzelés, amelyben a regionális szervezetek csak exekutív és mobilizáló funkciót látnának el, a döntés joga a központé.

A felsőbb szűk értelmiség – nyelvészek és történészek – kötelessége lenne a magyar nemzeti névanyag tudományos feldolgozása az őskortól a jelenig, annak széles körben való terjesztése (LENGYEL 1917: 206), azaz a szükséges ismeretek felhalmozása, gyűjtése, rendszerezése, rendelkezésre bocsátása. A kimeneti oldal szabályozása, valamint a tudás tartalmáról, milyenségéről leírtak jelzik azt is, hogy a kisebbségi nyelvű névalakokhoz a nemtudást és nemfejlesztést társította. Ez egybecseng az alkalmazásukra való igény teljes hiányával. A tágabb értelemben vett, művelt és olvasott értelmiségnek eminens szerep jut a nyelvpolitika kialakításában, a hatalmi struktúrák konzerválásában (BOCHMANN 1999: 36–37). Egyben ugyanarról a társadalmi rétegről van szó, amely a nacionalizmus eszméjének terjesztésében jelentős befolyással bírt. Mint ANDERSON (2006: 74–75) írja, az értelmiség bocsátotta a mítoszokat, az irodalmat, újságokat és az ideológiai megfogalmazást a „nacionalizmus misszionáriusai” rendelkezésére. ANDERSON szerint (uo.) a 19. században olyan szövetségek alakultak egész Közép- és Kelet-Európában, amelyekben az értelmiség és a tudósok a mítoszokat és ideológiai nézeteket szolgáltatták, a kisnemesek a vezető réteget biztosították, s az üzletemberek a tőkét és a piacot bocsátották rendelkezésre. LENGYEL koncepciójában a magyar nevek terjesztését is ez a csoport, valamint az ún. ideológiai államapparátus tagjai végeznék; az a réteg, amely a nacionalizmus eszméinek terjesztésében is érdekelt volt.

Ezt a koalíciót – a felsőbb értelmiségiek és az andersoni értelemben vett misszionáriusok tevékenységét – LENGYEL saját személyében is egyesítette, amennyiben a névmagyarosítás pártfogójaként andersoni értelemben vett misszionárius is volt. Bár a korban a nyelvtudomány a névmagyarosítással keveset foglalkozott (FARKAS 2003: 159), a háttérben értelmiségiként olyan nyelvészek is e névpolitikának az aktív közreműködői lettek, mint MELICH JÁNOS, aki LENGYELT tanáccsal látta el (1917: 6), ha munkái nem is szerepeltek a könyv forrásai közt. A nyelvészek körében volt még egy tudós, aki LENGYEL nézeteivel egyetértett: SIMONYI ZSIGMOND. A Magyar Nyelvőr hasábjain a következőképp méltatta LENGYELnek a „névmagyarosítás nagyfontosságú ügyében” szerinte korszakot alkotó könyvét: „A fontos ügy érdekében óhajtuk, hogy Lengyel Zoltánnak annyi hazafias buzgóság

sugallta munkája széles körben fölkeltsse a megérdemelt figyelmet s emelje a név-magyarosítás ügyét a magyarság terjesztését s megerősítését célzó nagy nemzeti ügyek közé” (SIMONYI 1917: 204–205; l. még MAITZ 2005: 118–119). Nyomás-gyakorlásra vagy nyelvi kényszerre irányuló kritika hiányzott SIMONYI ismertetéséből, s véleményéből kitűnt, hogy a jelenséget nem pusztán tudományos jelenségként közelítette meg, hanem támogatandó társadalmi funkciót társított hozzá.

A névpolitika tárgyköre a személynéveket és a helységneveket is felölelte (LENGYEL 1917: 14). Mi több, LENGYEL a keresztnévek kiválasztását is társadalmi kontroll alá akarta vonni, hogy az ország lakosságának „necsak vezeték, de keresztnéve is legyen neki való, a kettő egymással összhangzó és egészen magyar” (1917: 211). Arról, hogy milyen az „egészen magyar” és az idegen személynév, a következőkben lesz szó néhány példa kapcsán.

3. Az „idegen, nemmagyar” és „egészen magyar” nevekről; a névkorpusz kategorizálása és a kategóriák közötti hierarchiák. LENGYEL ZOLTÁNNak a nevek státuszáról alkotott elképzelései egyben kijelölték a korpusztervezés fő irányvonalát. Az „idegen, nemmagyar” és a „magyar” nevek dichotómiája munkáján nemcsak végigvonult, de a nevek kiválasztásának döntő elve is volt. Ez a dichotómia képezte az első határvonalat, valamint határozta meg egy névnek a közéletben való, javasolt alkalmazását vagy kirekesztését, a nevek hierarchizálását. Bár LENGYEL sehol sem fejtette ki részletesen, mit is ért a „magyar név” fogalma alatt, vagy milyen kritériumok alapján döntötte el egy névről, hogy az magyar-e vagy sem, szemléletmódja a kiválasztott nevek és az azokhoz fűzött megjegyzései alapján leírható.³ Hiszen a jegyzékbe való felvétel előfeltételezte, hogy egyes neveket előzetesen – valamilyen szempont alapján – magyarnak minősített, másokat pedig idegennek. A jegyzék névkorpuszként az általa magyarnak minősített neveket listázta. Utóbbiak kiválasztása a belefoglalás (inklúzió) és a kirekesztés (exklúzió) segítségével történt, e stratégiák a nemzeti történelem konstruálásában voltak jelen (vö. GYÁNI 2000: 44).

A magyar családnevek alkotják a névkönyv tetemesebb részét (LENGYEL 1917: 50–169), emellett LENGYEL külön A–D) pont alá rendezte a felvételre nem ajánlott, „sokszor fölvetett nevek”, a megtiltandó „nagy történelmi és irodalmi nevek” és „közjogi, történelmi, egyházi stb. jelentőségű szavak”, valamint a kivételes esetben engedélyezhető „idegen szavak és nevek” listáját (1917: 171–179). A magyar családneveket „hasznosíthatóságuk” alapján három csoportba osztotta, s e kategorizálás lett a magyar névkorpusz tervezésének alapelve. A „legjobb” nevek vastagon szedetten, a „jó” nevek, „közkeletűek”, amelyeknek nincs „zamatos magyar hangzása”, dőlt betűvel, míg a nevek megmaradó többsége kiemelés nélkül szerepelt (1917: 13–14). E csoportok közt LENGYEL nem csupán a jelölés és a jelzők alapján alakított ki vizuális hierarchiát (l. LANSTYÁK 2015: 61), hanem a hozzájuk társított osztályozás, hiányzó egyenértékűség és értéktételek, valamint

³ Jelen tanulmánynak nem lehet célja a könyvbe felvett összes név vizsgálata, sokkal inkább csak LENGYEL gondolkodásmódját, a kategóriák közötti átmeneteket és a határsáv létezésének problémáját mutathatom be néhány kiválasztott példán keresztül. Az itt idézetteken kívül a névkönyvben további példák is találhatók.

a névpolitikai célok alapján is: reményét fejezte ki, hogy a jövőben „kétszer annyi lesz az I. osztályu magyar névből, mint a II. osztályuból és ehhez képest fele annyi a III. osztályuból” (1917: 203). Azt ajánlotta, hogy mindenki az első csoportból válasszon, mert ezáltal egy „magyarosabb” irány (1917: 14–15) juthat érvényre.

A három csoport egymástól való elkülönítése nem nyíltan megfogalmazott kritériumokra épült, hanem homályban maradt. Az „igazi zamatos” (LENGYEL 1917: 11), magyar eredetű nevek kategóriájáról a szerző leválasztotta a „ha nem is tiszta magyar, de szerintem magyaros hangzású, vagy magyaros végződésű” neveket (1917: 13); utóbbiak kerültek a másik két, kevésbé kíváncsú csoportba. Így a ’zamatos hangzás’ vagy a ’tisztá magyarság’ lehetett az első ilyen elképzelt határvonal a magyar nevek hierarchiájában. Bárminemű katalógus a magyaros végzésekéről, a zamatos hangzás kritériumairól vagy a tiszta magyarság jellegzetességeiről természetesen hiányzott. Még kevésbé egyértelmű a II. és a III. csoport szétválasztásának alapja. A III. csoport nevei közt sorolt fel ugyanis olyan neveket, mint a *Gothard(i)* vagy az *Éberhárdi* (1917: 88, 78), amelyeket bizonyára nem a magyar etimon alapján vett fel a névkönyvbe, akár idegen névként is értelmezhetők lettek volna. Maga a *Gothard* név ilyenként a könyvből ki is maradhatott volna, hiszen felmerül a kérdés, hogy milyen módon felelhetett volna meg a magyaros hangzás, magyaros végződés vagy a magyar helyesírás kritériumának, olyan kritériumoknak, amelyeket LENGYEL nem is definiált.⁴ Bár olyan „idegen eredetű [...] közhasználatú” neveket is felvehetőnek tartott, amelyek szerinte történelmi értékkel bírnak, mint a *Fráter*, *Kontra*, *Obester/Óbester*, ezek egy kiegészítő, D) pont alá sorolt listára kerültek (1917: 13, 179).

Szintén a III. kategóriában szerepeltek a jegyzékben a névmagyarosítás korai szakaszában felvett „mondva csinált”, „újmodi nyakatekert, keletkezésük bélyegét magukon hordó nevek” (1917: 8), amelyek nem illeszkedtek a magyar névrendszerbe, idegen névként is lehetett volna őket értelmezni és a névvisező stigmatizálásához is vezethettek. A mai szakirodalom ezeket a mesterséges név fogalmával írja le (I. FARKAS 2003: 152–157). Közülük a jegyzékben szerepel pl. a *Rózsafi*, a *Szépligeti* és a *Szépszegi* vagy a *Budapesti* (1917: 140, 149, 65). De ilyen mesterséges név ki is maradhatott a jegyzékből, mint a *Koszorúfy* és a *Hőskelety*, vagy állhatott vastagon szedve az ajánlott „zamatos, tiszta magyar” nevek közt, mint a *Rajna(i)* (LENGYEL 1917: 137; az adatok és a motiváció tekintetében I. FARKAS 2003: 152–153; *Rózsafi*, I. FARKAS 2009: 22; *Szépligethy*, *Szépszegi* és *Budapesti*, I. FARKAS 2003: 152–154).

Bár a szerző a magyar neveket az idegen nevek élesen elkülönített ellenpólusként jelenítette meg, a III. csoport egy köztes, átmeneti kategóriává formálódott e két pólus közt. Idekerülhettek olyan kiválasztott, idegen eredetű vagy mesterséges nevek, amelyeket nem lehet egyértelműen idegennek vagy magyarnak nyilvánítani, de a D) lista nevei is ebbe a határsávba tartoztak (1917: 179). A kiválasztás kritériuma,

⁴ Felvételének hátterében esetleg az állhatott, hogy a 16. században a székelyek körében használatos volt, azaz a magyar nyelvű lakosság általi használat lehetett a kiválasztott kritérium (vö. BÁRCZI 1958/2001: 127, 1980: 199). Nem ismert, hogy LENGYEL rendelkezett-e ide vonatkozó adatokkal, és az is tisztázatlan, hogy az irodalomjegyzékben szereplő korabeli, személyneveket források alapján közlő műveket milyen módon vette figyelembe a névjegyzék szerkesztésekor.

mint például a társított történelmi érték, a magyar nyelvközösségben való használat, a magyar morfémák vagy magyar helyesírás függvényében e nevek közül számos mindkét csoportba sorolható lett volna, mint ahogy több más, a könyvbe fel nem vett, de az országban használt kisebbségi nyelvű névalak is. Ez a csoport segített feloldani a magyar és idegen nevek dichotomikus kategóriarendszerét olyan esetekben, amikor a kirekesztéshez a nyelvi valóság nem biztosított egyértelmű válaszokat.

A III. csoport egyben olyan gyűjtőkategória volt, amelyet önkényes szelekciós prioritások irányítottak, hiszen a példák illusztrálták, hogy az éles határvonal helyett határsáv létezett, amelyben objektíven nehezen vagy nem besorolható nevek is helyet kaptak. A meghúzott határ és a szelekciós eljárások önkényessége LENGYEL előtt sem volt titok, hiszen maga is elismerte, hogy „senki sem lehet abban a helyzetben, hogy minden egyes névre el tudja bírálni, hogy vajjon az bizonyosan magyar-e, vagy sem” (1917: 14). E szubjektivitást mutatja a „szürke, félig magyar, vagy alig magyar” (1917: 11) nevek csoportja, olyan nevekkel, mint a *Kovács, Nagy, Szabó, Tóth, Radó* (1917: 173–176), amelyeket LENGYEL külön, egy A) jelzetű listában közölt. Az ilyen „elhasznált” (1917: 211) neveket sem ajánlotta felvételre, a magyar neveken belüli hierarchiában a „legkevésbé értékes” minősítést kapták. Hasonlóan szubjektív elv volt a „félmagyar, kényszer-magyar, mesterkélt vagy túlön-elhasznált nevek” kizárása, de a „jó tiszta magyar” (1917: 203) nevek prioritizálásának elve is. Az említett névcsoport kirekesztésével LENGYEL e neveknek hasonló státuszt szánt, mint az idegen neveknek.

Az „idegen név” ellenpólusba LENGYEL nemcsak a kisebbségi nyelvű és a mesterséges családnevek egy részét, hanem a „csúf” neveket is sorolta (1917: 46), de nem fejtette ki, hogy pontosan milyen nevek tartoztak a kategóriába. Míg egyes német etimonú neveket felvett a névjegyzékbe, másokat, mint a *Braun*-t és a *Kohn*-t idegennek tekintette (1917: 14); ezek ki is maradtak a felsorolásból. Szintén idegen nevek viselői voltak „a Weiszok, Schwartzok, icsek, vicsek, iczki, viczkiek” (1917: 11), s e besorolást az sem befolyásolta, hogy a nevek kódolásában már magyar grafémák is szerepeltek. A keresztnévek esetében idegennek tekintette a „Barbu (oláh) és a Baruch (zsidó)” nevet is (1917: 205), szerinte a „nem magyarok keresztnévei teljesen nemzetiségi eredetűek” (1917: 203). Ezek az utalások, valamint a keresztnemekhez fűzött megjegyzései arra engednek következtetni, hogy a nemzetiségek nevei kerültek a célpontba. A jegyzékbe azokat a neveket integrálta, amelyeket „a nyugattal közösen használunk, és így nem nemzetiségi vonatkozásuk” (1917: 183). Bár a zsidók nem tartoztak a klasszikus nemzetiségek közé, olyan „beszélő” nevek segítségével, mint a *Baruch* vagy a *Kohn*, nyelvpolitikai értelemben a névkönyv egyik leginkább kidolgozott csoportjává váltak. Kiemelésüket a KARÁDY–KOZMA szerzőpáros LENGYEL származásával, azaz a kereszténységhez konvertált zsidó értelmiségi családi háttérrel magyarázta, valamint azzal, hogy a magyarosítást a társadalom zsidó cselekvési mintaként tartotta számon (I. KARÁDY–KOZMA 2002: 109–110). De olyan nevek, mint a *Weisz*, a *Schwartz* vagy a *Braun* mind a magyarországi németek, mind a zsidók körében elterjedtek lehettek (vö. FARKAS 2015: 30–31), annak a két csoportnak a körében tehát, amelyeket az 1870-es évektől felerősödő antiszemitizmus és németellenesség érintett. UNGVÁRY szerint (2002: 731–732) a 19. században csak a városi zsidóknak

és a falusi sváboknak sikerült a polgárosodás folyamatában részt venni, majd 1919 után általános lett az a nézet, hogy a magyarok sikerének két belső ellensége van: az értelmiségi zsidók és a földeket felvásárló svábok.

A nemzettől „idegen” képe ellenséggé alakul (GYÁNI 2000: 44), az ellenség evokációja egy kohéziós stratégia (MAITZ 2008b: 202). Az „idegen, nem-magyar” és a „magyar” nevek dichotómiájában az „idegen” kimondatlanul is a „saját” jelentéstöbbletét rendeli a „magyar” fogalmához. BUSSE (1997: 32–34) szerint az „idegen” és a „saját” egy olyan diskurzuszemantikai alapfogalompár, amely két kollektívum létét előfeltételezi, így az egységesség képzetét közvetíti a valóság egy olyan szegmenséről, amelyet a valós életben különbözőség ural, s egyedi jellegzetességeket vetít ki e csoportokra. E dichotómia egy világos határvonalat is előfeltételez a két kollektívum között, amely az idegen kizárásának az alapját biztosítja, hiszen az idegenhez automatikusan negatív értékítéletet társít. DIETZ BERING monográfiája (1987) a zsidó–német személynév-változtatások példáján megmutatta, hogy a valóságban a személynéveket sok esetben nem lehet egyértelműen egy ilyen kategóriarendszer egyetlen pólusához rendelni. LENGYEL e határvonal húzása, a nevek besorolása során egyes neveket a megfelelő kiválasztott kritérium alapján elfogadott, miközben egy másik kritérium alkalmazása esetleg a név kizárásához vezetett volna. A dichotómia segített a nem kívánt nyelvi valóság alárendelésében, eszköze lett a nemmagyar nevekhez rendelt alacsonyabb státusz megvalósításának, az idegen és a magyar nevek hierarchizálásának.

A határvonalak önkényessége a keresztnévjegyzékekben is nyomon követhető (LENGYEL 1917: 181–198). LENGYEL felvételre az „ujjonnan forgalomba hozott szintiszta ős magyar” (1917: 202), „ösmagyar” vagy „őskori” (1917: 15, 203, 199) jelzőkkel leírt neveket ajánlotta. Nem definiálta, mit ért a fogalom alatt, de e kategóriába sorolt olyan, a „nemzeti ujjászületés korszakában” népszerűvé vált neveket, mint az *Álmos*, *Árpád*, *Attila*, *Géza*, *Béla*, *Dezso*, *Farkas*, *Gyula*, *Zoltán* (1917: 201).⁵ A vastagon szedett, ajánlott nevek közé kerültek a 19. század folyamán felújított vagy a szépirodalomban alkotott nevek, mint a *Csilla*, *Tünde*, *Etelka* és *Piroska*, illetve a *Csaba*, a *Kálmán* és az *Etele* is. LENGYEL e nevek közül nem mindegyiket ajánlotta, hiszen a *Jenő* sem került e csoportba, de a *Nándor* vagy az *Aranka* sem. Más helyütt közéjük sorolta még a *Huba*, *Tas* és a *Bátor*, *Cseke*, *Erős*, *Kele*, *Keve*, *Makó*, *Torda* neveket is (1917: 199, 201); olyan neveket, amelyek a kor névanyagában nem vagy alig voltak jelen (l. HAJDÚnak a korszakra jellemző névjegyzékét: 2003: 569–570). Az „ösmagyar” nevek fogalmába többségben a valóban használt nevek egy kis részét kitevő „nemzeti” nevek (LENGYEL 1917: 201), kis részben nem elterjedt nevek tartoztak. A kategóriába sorolást nem az határozta meg, hogy a nevek etimonja magyar, inkább az volt a döntő, hogy a hősi múlt egy epizódját szimbolizálták, így a nemzetépítést szolgálták.

⁵ Ezeket a szakirodalom a „nemzeti nevek” fogalmával írja le, és a reformkori nemzeti öntudat kifejeződéséhez köti, mert a nemzetre való utalást járulékos információként magukban hordozzák. (A fogalmat részletesen tárgyalja, csoportosítja és a nemzetépítés szerepére utal KECSKÉS 2007: 213–214; l. még HAJDÚ 2003: 528–529, 532–533 és VÖRÖS 2011: 91, 96. BÁRCZI szerint az *Árpád*, a *Géza* és a *Zoltán* nevek a 19. század elején jelentek meg, l. 1958/2001: 126; erre a névkönyv megjelenése előtt TOLNAI 1905: 367 utalt.)

A vastagon szedett nevek közt szerepeltek olyan, a keresztnységgel elterjedt, egykor „idegen” nevek, mint a *Teréz* vagy az *Erzsébet*, míg a *Katalin* és a *Margit* csak dőlt szedésű nevekként jelentek meg. De a listára kiemelés nélkül felkerült a *Hermann*, a *Konrád*, az *Arnold*, a *Ferdinánd* és a *Perikles*, illetve a női nevek közül a *Nandin*, a *René*, a *Leona*, a *Ludmilla* vagy a *Fedóra*, *Gertrud*, *Hermin*, *Friderika* és a *Brunhilda*. Utóbbiak egyértelműen „idegen” etimonra vezethetők vissza, és a korban nem tartoztak az elterjedt nevek közé (vö. HAJDÚ 2003: 569–572). LENGYEL mindent el akart követni, hogy „keresztnevében viselje magán mindenki magyarságának minél erősebb jellegét” (1917: 204), ha nem is tért ki rá, hogy ezek a nevek milyen módon állhattak összhangban a politikai céljaival.

Emellett olyan nevek is szerepeltek a jegyzékében, mint a *Sándorka* (*Alexandra*), *Ferike* (*Franciska*), *Jenőke* (*Eugenia/Eugénia*), *Istvánka* (*Stefánia*), *Józsi* (*Josefin/Jozefin*), *Boldog* (*Beatrix*), *Palika* (*Paula*), *Gyulácska*, *Üdvöske*, amelyeket LENGYEL szerint bizonyos budapesti körök „új, csinált, érthetetlen” névként gúnyoltak (1917: 192), azaz részben az új, kitalált nevek közé tartoztak, nem honosodtak meg. Közülük több a 19. sz. elején jelent meg (l. BÁRCZI 1980: 198; 1958/2001: 126). LENGYEL így nemcsak a kisebbségek neveit akarta kizárni, s nem is az országban valóban használt neveket foglalta listába. De a „magyar név” fogalma sem a magyar nyelvben meghonosodott keresztneveket vette számba, hiszen a *Stefánia*, az *Alexandra* és az *Eugénia* már a 19. század második felében használatosak voltak (l. HAJDÚ 2003: 565–568, 571; LENGYEL a zárójelbe tett „idegen nevek” státuszát nem tisztázta). Amint azt az *Eugenia/Eugénia*, *Josefin/Jozefin* (LENGYEL 1917: 194–195, 205) névváltozatok mutatják, e nevek lejegyzése sem volt egységes, mi több, a listában szereplő *Josefin* sem volt magyaros lejegyzésű, utóbbi inkább *Jozefin* lett volna. Szintén problémát okozott volna, hogy a *Ferike*, a *Józsi* vagy a *Sándorka* esetében a női névalak egybeesett a férfinév kicsinyítő képzős alakjával, ezért nem jelezte volna egyértelműen a névviselő nemét. Bár LENGYEL többször utalt az anyakönyvi utasításra (1917: 34–35), jegyzéke szűkebb volt a hivatalos szabályok által biztosított lehetőségeknél, hiszen azok a magyar nevek bejegyzését alig korlátozták. Ezek a nevek az érvényes utasításnak sem feleltek meg, hiszen a *-ka/-ke* kicsinyítő képző használata az anyakönyvekben a századforduló óta tiltott volt (l. 80.000/1906. B. M. sz. utasítás... 1906: 1869).

A magyar keresztnemek egyes csoportjaiba való besorolás önkényességét LENGYEL is érzékelte, mert utalt arra, hogy a korban használatos nevek többsége idegen eredetű, „nehéz bennük válogatni” (1917: 183). Annak is tudatában volt, hogy az általa javasolt és a magyarok lakta községekben ténylegesen használt nevek közt nagy volt a távolság, hiszen megjegyezte, hogy vannak olyan „dunántúli és tiszavidéki szinmagyar községek, ahol a köznép leányai is tüntetőleg, kizárólag idegen keresztnemet használnak” (1917: 192). Az sem volt számára ismeretlen, hogy az „ős magyar nevek használata ma még csak egyes családok különlegessége” (1917: 202), nem elterjedt. Az ellentmondások feloldása, rigid határok meghúzása egy névkorpuszban ott, ahol határsávok és átmenetek léteztek, nyelvi ideológiai segítséggel valósulhatott meg, a koncepció harmadik pilléréként. Ennek néhány eleme a következő fejezet tárgya.

4. Mintha „magyar törzsből származva mindenki magyar nevét örökölte volna”, illetve a nyelvi nacionalizmus ideológiájának néhány eleme. A nyelvi nacionalizmus mind a nevek csoportosítását, mind a névpolitikai apparátus és a feladatok körülhatárolását strukturálta. Előbbit MAITZ egy általános, kollektív nyelvi gondolat- és értékrendszerként írta le, melynek legfőbb vonatkoztatási pontja a nemzet, és melyet megalkotói nemzeti érdekekre hivatkozva fejtenek ki és képviselnek (MAITZ 2006: 310–311; l. még LANSTYÁK 2009: 30–31; FARKAS–MAITZ 2009: 574; a nyelvi ideológia fogalmára l. MAITZ 2006: 309–310; további értelmezésekre l. még LANSTYÁK 2011: 15–16. MAITZ a családnevek tekintetében a névideológia fogalmát is használta, l. 2008b: 188).⁶ A nemzetre való hivatkozás a könyv LENGYEL névpolitikai nézeteit összefoglaló fejezetén végigvonul, elég csak e tanulmány bevezetésében idézett, az egész nemzeti életre kiterjedő magyar névpolitika céljára gondolni (1917: 5).

A nyelvi nacionalizmusnak a dualizmus időszakában elterjedt elemei közül MAITZ számosat elemzett (l. 2006, 2008a, 2008b, 2009). Közéjük tartozik a többnyelvű névviselésnek a „nyavalya”, azaz a betegség metaforájával való leírása, amely ilyenként orvoslást kíván (MAITZ 2009: 89–90). Ilyen ideológiai elem például a névmagyarosítás „nagy”, „szent” és „nemzeti” üggyé való misztifikálása és glorifikálása (MAITZ 2009: 81–82; példaként l. LENGYEL 1917: 8, 201) vagy a nemzeti nyelv veszélyeztetettsége (MAITZ 2006: 319). Utóbbi a névkönyvben például a magyar nevek „állandó és rendszeres pusztulásának”, „nyomoruságos állapotának” képében volt jelen (LENGYEL 1917: 200, 209). Ideológiai elemnek tekinthető a magyar nyelv tökéletessége és felmagasztosítása, vélt felsőbbrendűsége is (MAITZ 2006: 314–315, 2008b: 205), „nemzeti energia” és „kincsként” való leírása (LENGYEL 1917: 211), valamint az a gondolat is, amely szerint a nemzet és a nyelv egybe kell essen a magyar névvel, az „ezeréves magyar földdel” (MAITZ 2006: 318–319; példaként l. LENGYEL 1917: 11, 213). Ide sorolja LANSTYÁK (2009: 30–31) a nemzetépítő funkciónak a nemzeti nyelvhez való társítását, de nyelvközi viszonyban a kisebbségi nyelvek visszaszorítására irányuló státusztervezést is. Ez LENGYEL névpolitikai víziójában – minden név magyarosításában – az idegennek tekintett nevek alárendelt státuszában és kirekesztésének szándékában nyilvánult meg. A korpusztervezésben a nyelvi nacionalizmus a domináns kategorizáló elvben mutatkozott meg: az idegen és a magyar dichotómiájában.

LENGYEL célja nemcsak a meglévő magyar nevek terjesztése volt, hanem a közreadott nevek szándéka szerint további új névváltozatok képzését segítik majd (1917: 20), egy új névkorpusz jöhet létre. Az új magyar névváltozatok képzése koncepciójában legitim célnak tűnik (1917: 10, 20, 209), fel is hívta a figyelmet arra, hogy új magyar női neveket kell „teremteni” (1917: 207). Egyben új névhagyományok keletkezését is propagálta, amennyiben e neveket majd a következő, új magyar generáció viseli (1917: 211). Ezt az igényt leginkább az ősmagyar vagy a legjobb magyar nevek terjesztése mutatta. Az „ősmagyar” nevek hagyományként való értelmezését tükrözi, hogy könyvében nézete szerint „a régiből született,

⁶ A nyelvi purizmus a nyelvi nacionalizmus egy válfaja, amely a közösség saját nyelve ellen irányul (LANSTYÁK 2009: 31). Bár a kirekesztés a magyar nevek egy részét is érintette, itt az átfogóbb fogalmi keret használata tűnt alkalmasabbnak.

a hagyományokból táplálkozott, a magyar föld ezeréves talajából kinőtt [...] *új Magyarország*” van jelen (1917: 11). Ide illeszkedik az a vízió is, amely szerint az idő és a közhasználat „ki fogja válogatni és ki fogja alakítani *a magyar keresztnevek olyan mennyiségét, hogy azt [sic] pótolni lesz képes a magyar forgalomban levő összes idegen neveket*” (1917: 204).

Ezt az elképzelt új névhagyományt leginkább HOBSBAWM „kitalált hagyomány” fogalmával lehet leírni. A fogalom olyan, hagyományként bemutatott gyakorlatokat ír le, amelyeket réginek tüntetnek fel, de valójában újak. Egyik jellegzetességük, hogy elfogadott, nem változó, kötött szabályok irányítják őket, míg az egyéb szokások, ünnepek folyamatosan változnak, nem statikusak. De jellemzi őket az is, hogy a hivatkozott korábbi szokásokkal szemben szimbolikus-ideológus funkciójuk van, és ismétlés által olyan értékeket közvetítenek, amelyek automatikusan kapcsolatot teremtenek a múlttal (HOBSBAWM 1984: 1–14; magyarul 1987: 10–11; a kontinuitásteremtésre utal még MAITZ 2009: 83–84). HOBSBAWM szerint a hagyományok feltalálása a nyelvet, a szókincset is érintette (1984: 7). A kapcsolatteremtés igénye LENGYEL névpolitikai elképzeléseiben is jelen volt: „Mert ezzel az iránnyal az új magyarok a régi magyarok nevét veszik fel. *A történelem folytonosságát kell e téren is helyreállítanunk! Ugy kell magyarosítanunk, mintha ezer esztendő óta mind magyarok lennénk és azok maradtunk volna. Ugy kell irányítanunk ezt a dolgot, mintha zavartalan történelmi fejlődés alapján magyar törzsből származva mindenki magyar nevét örökölte volna! Ugy, mint ahogy a tiszta német, a tiszta francia és a tiszta olasz területek lakossága őseitől örökölt német, francia és olasz neveket ismer csak. Ez a teremtet és rekonstruált magyarság olyan legyen, mintha szervesen fejlődött volna!*” (1917: 211; más kontextusban idézi KARÁDY–KOZMA 2002: 112; részletét MAITZ 2008b: 204, 2009: 83 is).

A folytonosság képzetének kialakítása olyan esetekben, ahol az már megszakadt vagy csak részben maradt fenn, HOBSBAWM (1984: 2, 12) szerint a „kitalált hagyomány” jellegzetessége. Egy korábbi korszakban esetleg részben vagy egy eltérő formában jelen lévő, vélt vagy valós szokásokra való hivatkozás mesterséges kontinuitást teremt, a „régis szokás” legitimál egy megváltozott feltételek közt történő, a korábbihoz képest más jellegű, más társadalmi kontextusban történő, más társadalmi csoportok által gyakorolt jelenkori használatot. Ez a legitimáció a régi szokások legfontosabb funkciója. A folytonosság képzetének megteremtése új társadalmi kontextusban LENGYEL munkájában jól nyomon követhető. Azokat a keresztneveket, amelyeket régiként tüntetett fel, inkább a relatív újdonságuk jellemzett, hiszen itt a 19. század folyamán történeti források alapján rekonstruált, újrakodifikált, újraértelmezett és kitalált névváltozatok hagyományként való etablálását javasolta. LENGYEL a magyar eredetű keresztneveket tartotta a legértékesebbnek, de a középkori, már kihalt vagy csak oklevelekben számos írott változatban fennmaradt, etimológiai értelemben magyar vagy egyéb, esetleg ismeretlen eredetű nevek közül a 19. század első harmadáig, a reformkorig már csak néhány volt használatban. Ebben mutatkozott meg a használatban való törés, amely a kitalált hagyományt jellemzi. Emellett az Árpád-korban már keresztény nevek is használatosak voltak, s az ősiként aposztrofált névváltozatok az 1910-es években választott neveknek is pusztán töredékét képezték. (Az ősmagyar és az ómagyar kor keresztne-

veinek problémáira l. HAJDÚ 2003: 347–365.) A nemzetiként megjelenített nevek választását LENGYEL terve gyakorlatilag invariánssá tenné, ha az általa összeállított névlista ennek az elképzelésnek ellent is mondott, hiszen számos más nevet is tartalmazott. A kötöttség vagy változatlanóság az egyik olyan jellegzetesség, mely a kitalált hagyományt megkülönbözteti a szokásoktól, utóbbiak HOBSBAWM szerint változékonyak (1987: 2). A névadást – az újszülöttnak kiválasztandó nevet – szokásként nem csak a név eredete motiválhatja, hanem más változó faktorok is.

A „régí” egy kiválasztott, HOBSBAWM szerint „erre megfelelő” korra utal (1984: 1). LENGYEL esetében ez a kiválasztott korszak az Árpád-kor és az ún. „ősmagyar” kor, de a két kor részben összemosódik, amikor az Árpád-házi királyok korából fennmaradt ősmagyar nevekről beszél (1917: 15). Az utóbbi időszakát nem határozta meg pontosan, hanem sokkal inkább egy mitikus korra utalt: *„Nevében magával hozta és megőrizte a magyarság honfoglalása előtti multját, más népekkel való érintkezését, ezeréves hazai történetét és mutatja ma is”* (1917: 206). A 18–19. században a kitalált vagy felújított keresztnévűk ősiként való átértelmezésével ezeket a neveket gyakorlatilag konstansként, változatlanóságukban vetítette vissza erre a honfoglalás előtti mitikus korra, így alapozta meg a „nemzeti nevek” legitimáló funkcióját. SZÜCS JENŐ (1985/1997: 335–336) az ősiség legitimáló erejét ideológiai hídként írta le, amely a nép és az állam origóját a jelen valóságával vagy annak igényével kötötte össze.

Az ősiség elve több tudományterületen jelen volt, a néprajzi kutatások vonatkozásában HOFER (1996) „az őstörténeti múltba aggály nélkül visszavetített, nemzeti érzéssel átfűtött” szemléletként írta le. Ez a gondolkodásmód elterjedt volt a nemzeti történelem konstruálásában (GYÁNI 2000a: 112). LENGYEL a nyelvről és a nevekről alkotott nézeteinek is része volt, hiszen amint azt HAJDÚ (2003: 347–348) megállapította, a személynevek kutatásában az ősmagyar korként megjelölt időszak, a honfoglalás előtti kor névanyagát a későbbi források alapján meg lehet próbálni rekonstruálni, de ez támadható és bizonytalan eredményeket szül. Az adatok és a források hiánya LENGYEL számára is nyilvánvaló volt (1917: 199–200), de e nevek elsőbbségét mindettől függetlenül azok vélt vagy valós ősiségével igyekezett legitimálni.

Az ősmagyar vagy magyar nevek segítségével létrehozandó kontinuitást a nemzeti történelem konstruálásában alkalmazott stratégia tette lehetővé: a kirekesztés stratégiája, amelynek segítségével azok a történetek, amelyek nem illenek az egységesség képébe, a nemzeti történelem szempontjából érdektelennek minősülnek és kirekesztődnek (GYÁNI 2000: 44–45). Nem tette ezt máshogy LENGYEL sem: névkönyvében ez a stratégia nemcsak a kisebbségi nyelvű névalakokat érintette, hanem az állam függetlenségében előállt diszkontinuitást vagy megkérdőjelezhető kontinuitást is, mint amilyen Magyarország történetében az oszmán uralom, az ország három részre szakadása vagy a Habsburg Birodalomtól való politikai függés volt (vö. GYÁNI 2000: 33–35). De a migrációt, a betelepítéseket és az etnikai térkép megváltozását a 18–19. században szintén figyelmen kívül hagyta (MAITZ 2008b: 204). Az ilyen érdektelennek minősített történeteket LENGYEL az argumentációból mellőzte. E stratégia segítségével tudta csak az organikus fejlődést, a kontinuitást felmutatni, a magyar nevek segítségével prezentálni. Bár arra

hivatkozott, hogy „*a nemzet névanyagában benne van az egész történelem, a múlt, a jelen és a jövő*” (1917: 206), e neveknek és történelemnek csak egy választott szegmensét vette figyelembe, az oda nem illő kisebbségi nyelvű névanyagot nem. A kontinuitás megkérdőjelezhetőségének LENGYEL is tudatában volt, mert megemlítette, hogy a nemzeti fejlődés fonalát sokszor átszakították, a magyarságból sok minden kihalt (1917: 208), a „magyarság keresztnevein pedig a faji és társadalmi különbözőség és így nemzeti széttagoltságunk érzik” (1917: 203).

A kirekesztés stratégiája még legalább egy további vetületben jelen volt a névkönyv koncepciójában: a stratégia részét képezte egy földrajzi értelemben vett kirekesztés. Bár a szerző önképe szerint „minden vidék, minden osztály, minden foglalkozási ág” névanyagát gyűjteni kell (LENGYEL 1917: 10), egy magyar névkönyv csak több, dominánsan románok, szerbek, szlovákok által lakott terület névanyagának kirekesztése mellett valósulhatott meg.

A szimbolikus politikai funkció, amely HOBBSBAWM szerint a kitalált hagyományt jellemzi, két formában van jelen LENGYEL koncepciójában. Egyrészt a társadalmi különbözőség megváltoztatásának, a „rég magyar nevek” új hagyományként való propagálásának az volt a funkciója a külvilág felé, hogy a magyar egységet és oszthatatlanságot, a homogén nemzetállami jelleget demonstrálják, bizonyítsák és legitimálják. Ez – tekintve a kor kontextusát – az ország feldarabolását volt hivatott megelőzni. Másrészt a kitalált névhagyomány egy befelé irányuló funkcióval is rendelkezett, hiszen a magyar név felvételével a jövő generációit a magyarok közösségébe szimbolikusán belekötötte volna, e néven keresztül az egyén szimbolikusán a nemzet tagjává válna, a szerző szavai szerint a „*magyar név magyarságukban összekovácsolja a nemzet összes fiait*” (1917: 213), és a magyarosítás „teremthet csak egységes társadalmat” (1917: 11). Ebben a gondolatban mutatkozik meg a magyar nevek terjesztéséhez társított társadalmi funkció, a nemzetépítés, amelyet LANSTYÁK a nyelvi nacionalizmus jellegzetességeként írt le (2009: 30–31), valamint az az elterjedt nézet, mely szerint családnév a nemzeti egység megteremtésének eszköze (FARKAS–MAITZ 2009: 580). A HOBBSBAWM által megfogalmazott három hagyománytípus közül (1984: 9) itt a szociális kohéziót teremtő vagy szimbolizáló típus dominál, amely a csoporthoz való tartozást etablálja.

HOBBSBAWM szerint a hagyományok kitalálása, bár minden korszakban jelen volt, olyan időszakokban gyakoribb, amikor a társadalomban gyors változások következnek be (1984: 4–5). Ilyen gyors változások lehetősége állt fenn a névkönyv megírásakor, hiszen az az I. világháború idején, annak kontextusában született. Ekkor a Monarchia etnikai-politikai problémái már nem voltak elnyomhatók, fennmaradása kérdésessé vált. Ennek okai közé sorolta ROMSICS (2001: 11) a represszív nemzetiségpolitikát az ország föderatív rendszerű átszervezése helyett, a nemzetállam fenntartásához való ragaszkodást egy olyan államban, amelyben a nemzetiségeknek saját, függetlenségre törekvő mozgalmuk volt. Egyrészt az ország úgy lépett háborúba, hogy a nemzetiségekkel nem tudott közös vonalat kialakítani, ezért azok politikai lojalitása már a világháború kezdetén kétséges volt. Másrészt a cseh emigráció törekvései, Beneš 1916-os Pusztítsátok el Ausztria-Magyarországot című pamfletje (ROMSICS 2002: 87, 109–110) és a románok betörése Erdélybe 1916-ban megmutatták, hogy függetlenségi törekvéseik hát-

terében komoly politikai akarat húzódik. Ez az ellenségkép volt jelen LENGYEL névpolitikai gondolatainak hátterében, amikor arra utalt, hogy köröskörül „prédárléső ellenségek állnak határainkon”, az „északi és déli szlávok, az olaszok és oláhok mind a husunkba haraptak” (1917: 212), „az egész környező világ népmilliói eltiprásunkra szövetkeztek, [...] élet-halálharcot kell vívnunk fennmaradásunkért” (1917: 204). A világ összeesküvésének elmélete a magyarság ellen a könyvben már megjelent, a két világháború közt a fajvédő ideológia műltszemléletének is központi eleme volt (l. GYURGYÁK 2007: 217–227). A nevében egységes nemzet az ellenségek elleni védekezés egy formája is lenne, LENGYEL véleménye szerint egy „névben is egészen magyar Magyarország megszünteti az ellenségek rabló étvágát”, megmutathatja, hogy „ez az ország nem osztozkodási alap” (1917: 212–213).

5. Zárszó. Egy olyan korban, amelyben a nyelvi emberi jogok fogalma még ismeretlen volt, a névpolitika nem az anyanyelvi névviselés és névhasználat jogát volt hivatott biztosítani, hanem hatalompolitikai megfontolásokat, adott társadalmi struktúrák fenntartását és az uralkodó kultúra hegemoniáját. LENGYEL is a nemzetpolitika szolgálatába állította a névpolitikát: „Az igazi, a valóságos magyar függetlenségi politika egyik alkotó tényezőjéül állítom oda az igazi magyar névpolitikát” (1917: 213). Amikor a „magyar nemzet névanyagát” akarta megállapítani, azt, hogy mennyi „jó magyar nevünk” van (1917: 9), a kirekesztés stratégiájával a nemzet fogalmát kultúrnemzeti értelemben használta. Egy államnemzeti vonatkoztatású koncepció magába foglalta volna a kisebbségi névváltozatokat is, az ország politikai határain belül létező névként. De szándéka, hogy e névállományt „a magyar nép milliói” (1917: 15) rendelkezésére bocsátja, a belefoglalás stratégiájával a kisebbségi nevet viselőket célozta meg. A háború utáni események megmutatták, hogy egy olyan elképzelés, amely szerint a kisebbségi nyelvű neveket viselők inkább választanák a felkínált új magyar névhagyományt és az önkéntes nyelvi jogfosztottságot, mint a saját nemzetállamuk létrehozását, utópisztikus volt. A trianoni békeszerződés a LENGYEL-féle új névhagyomány képének jelentőségét megváltoztatta és a megcélzott „idegen” társadalmi csoportokat is leszűkítette.

Kulcsszók: névpolitika, személynevek, névkönyv, Lengyel Zoltán, kitalált hagyomány, idegen és magyar nevek, névmagyarosítás, nyelvi nacionalizmus.

Hivatkozott irodalom

- 80.000./1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről. *Magyarországi RenDELETEK Tára* 40: 1778–1947, 1948–2079.
- ANDERSON, BENEDICT 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Atelier füzetek 8. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- BALÁZS GÉZA 1997. Névpolitikai küzdőtér. In: GERGELY B. PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.)* 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc. 2: 484–491.

- BÁRCZI GÉZA 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958/2001. *A magyar szókincs eredete*. Tinta, Budapest.
- BAUKO JÁNOS 2015. *Bevezetés a szociolingvisztikába. Oktatási segédlet*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- BERING, DIETZ 1987. *Der Name als Stigma. Antisemitismus im deutschen Alltag 1812–1933*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- BOCHMANN, KLAUS 1999. A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In: SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS szerk., *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 25–69.
- BUSSE, DIETRICH 1997. Das Eigene und das Fremde. Annotationen zu Funktion und Wirkung einer diskurssemantischen Grundfigur. In: JUNG, MATTHIAS – WENGELER, MARTIN – BÖKE, KARIN Hrsg., *Die Sprache des Migrationsdiskurses. Das Reden über „Ausländer“ in Medien, Politik und Alltag*. Westdeutscher Verlag, Opladen. 17–35.
- COOPER, ROBERT L. 1989. *Language planning and social change*. Cambridge University Press, Cambridge.
- FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM szerk., *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta, Budapest. 159–163.
- FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 99: 144–163.
- FARKAS TAMÁS 2006. Keresztnévkönyvek – keresztnévtárak – keresztnévszótárak Magyarországon. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 246–252.
- FARKAS TAMÁS 2009. Szempontok, irányok, feladatok és lehetőségek a családnév-változtatások vizsgálatában. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelv-tudományi Társaság, Budapest. 11–27.
- FARKAS TAMÁS 2015. Changing names and abolishing the difference. Personal names as ethnic symbols, characteristics of surname changes and the magyarization of surnames in Hungary. *Létünk* 45/3: 27–39.
- FARKAS TAMÁS – MAITZ PÉTER 2009. Nyelvi nacionalizmus és német családnevek a 19. századi Magyarországon. A névmagyarosítások nyelvi-ideológiai háttéréről. *Századok* 143: 565–592.
- GYÁNI GÁBOR 2000. Fin de siècle-történetírás. In: GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 31–47.
- GYÁNI GÁBOR 2000a. Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest. 95–127.
- GYURGYÁK JÁNOS 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Osiris, Budapest.
- HOBBSAWM, ERIC 1984. Introduction. Inventing Traditions In: HOBBSAWM, ERIC – RANGER, TERENCE eds., *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–14. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781107295636.001>

- HOBBSBAWM, ERIC 1987. Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In: HOFER TAMÁS – NIEDERMÜLLER PÉTER szerk., *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA, Budapest. 127–197.
- HOFER TAMÁS 1996. Őstörténet a néprajz látószögében. *BUKSZ* 8/3: 301–304.
- HORNBERGER, NANCY H. 2006. Frameworks and Models in Language Policy and Planning. In: RICENTO, THOMAS ed., *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Blackwell, Malden. 24–41.
- KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris, Budapest.
- KECKSÉS JUDIT 2007. Nemzeti nevek és a nemzeti öntudatra ébredés nevei. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 209–216.
- LABRIE, NORMAND 1999. Nyelvpolitika. In: SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS szerk., *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest. 15–25.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2009. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 2009/1: 28–44.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: MISAD KATALIN – CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia*. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony. 13–57.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2015. Nyelvalakítás – névalakítás. A tulajdonnevekkel kapcsolatos nyelvi problémák kezelése a nyelvmenedzselés-elmélet keretében. In: VÖRÖS FERENC – MISAD KATALIN szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig V. Interetnikus kapcsolatok. A 2014. november 20–21-i pozsonyi névföldrajzi tanácskozás előadásai*. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony. 43–75.
- LENGYEL ZOLTÁN 1917. *Magyar névkönyv*. Nap nyomda, Budapest.
- MARKÓ LÁSZLÓ szerk. 2002. *Új magyar életrajzi lexikon* 4. Magyar Könyvklub, Budapest.
- MAITZ PÉTER 2005. Sozialpsychologie des Sprachverhaltens. Der deutsch-ungarische Sprachkonflikt in der Habsburgermonarchie. Niemeyer, Tübingen. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1515/9783110913743](http://dx.doi.org/[-]10.1515/9783110913743)
- MAITZ PÉTER 2006. A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia elemei. *Magyar Nyelv* 102/3: 307–322.
- MAITZ PÉTER 2008a. A „szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- MAITZ PÉTER 2008b. Der Familienname als Ausschluss- und Machtin Eine kritisch-diskursanalytische Fallstudie. In: ELLER, NICOLE Hrsg., *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007*. Edition Vulpes, Regensburg. 11–16.
- MAITZ PÉTER 2009. Névmagyarosítás és névideológia a dualizmus kori Magyarországon. In: FARKAS TAMÁS – KOZMA ISTVÁN szerk., *A családnév-változtatások története i időben, térben, társadalomban*. Gondolat – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 77–93.
- PÖLÖSKEI FERENC 2001. *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusk és intézmények*. MTA, Budapest.

- RINDLER-SCHJERVE, ROSITA 1997. Sprachpolitik aus der Sicht einer Sprachwissenschaftlerin. In: RINALDI, UMBERTO – RINDLER-SCHJERVE, ROSITA – METZELIN, MICHAEL Hrsg., *Lingua e politica. La politica linguistica della duplice monarchia e la sua attualità. / Sprache und Politik. Die Sprachpolitik der Donaumonarchie und ihre Aktualität*. Istituto Italiano di Cultura (Wien), Wien. 13–23.
- ROMSICS IGNÁC 2001. Nemzet és állam. *Rubicon* 2001/89: 4–15.
- ROMSICS IGNÁC 2002. *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1917. Magyar név. *Magyar Nyelvőr* 46: 200–205.
- ŠRAMEK, RUDOLF 2008. Typologisierung zu Namenkonflikten. In: ELLER, NICOLE Hrsg., *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007*. Edition Vulpes, Regensburg. 11–16.
- SZÉPE GYÖRGY 2001. Magyarország nyelvpolitikája és a kutatás. In: SZÉPE GYÖRGY, *Nyelvpolitika. Múlt és jövő*. Iskolakultúra, Pécs. 107–120.
- SZÜCS JENŐ 1985/1997. Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. In: SZÜCS JENŐ, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szerk. ZIMONYI ISTVÁN. Osiris, Budapest. 334–369.
- TOLNAI VILMOS 1905. A magyar keresztnévekről. *Magyar Nyelv* 1: 367–368.
- UNGVÁRY KRISZTIÁN 2002. Antisemitizmus és németellenesség – a kétfrontos harc. In: KARSAI LÁSZLÓ – MOLNÁR JUDIT szerk., *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. MAZSIHISZ, Budapest. 731–750.
- VÖRÖS FERENC 2004. Névpolitika a Felvidéken. In: BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője* 1–2. MTA, Budapest. 1: 367–381.
- VÖRÖS FERENC 2011. *Nyelvek és kultúrák vonzásában. I. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről*. Kalligram, Pozsony.
- WALKOWIAK, JUSTYNA B. 2011. Minority Language Policy regarding Personal Names. An Overview. *ESUKA – JEFUL* 2/1: 367–382.
- WALKOWIAK, JUSTYNA 2016. Personal Names in Language Policy and Planning: Who Plans What Names, for Whom and How? In: PUZEY, GUY – KOSTANSKI, LAURA eds., *Names and Naming. People, Places, Perceptions and Power*. Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto. 197–212.

What should “Hungarian naming policy” be like?

Zoltán Lengyel’s vision in his Hungarian Book of Names (1917)

When Zoltán Lengyel published his collection of Hungarian family names and given names in 1917, he pointed out that a Hungarian naming policy would be necessary. The aim of this paper is to analyse three pillars of his ideas about such a naming policy. The first part surveys status policy: naming conflicts, a suggested solution, and representatives of naming policies. The second part scrutinizes corpus planning: the dichotomy of foreign and Hungarian names was the basis of including certain selected foreign names in the book of names and discarding others. The author argues that although Lengyel made a clean-cut distinction between foreign and native names, his corpus of names exhibited a boundary area rather than a sharp dividing line. That boundary area included names that could have been attributed to either pole on the basis of the criteria given; their classification was arbitrary in many cases. In classifying Hungarian names, Lengyel attached value judgements to the groups

in terms of utility; he emphasized the priority of ancient Hungarian names as opposed to “ugly” or “worn-out” ones. Finally, the paper discusses linguistic nationalism and proposes that Lengyel’s ideas are similar to the phenomenon of “invented tradition” as described by Eric Hobsbawm.

Keywords: naming policy, personal names, name book, Zoltán Lengyel, invented tradition, foreign vs. Hungarian names, Hungarianisation of names, linguistic nationalism.

BERNADETTE GEBHARDT
Pécsi Tudományegyetem

Látássérült személyek mentális lexikona a szóasszociációk tükrében*

1. Bevezetés. A jelen kutatás a látássérültek beszédfolyamatainak pontosabb megismerésére ad lehetőséget. A téma jelentőségét az adhatja, hogy magyar nyelven alig létezik a látássérültek közösségét nyelvészeti célból megközelítő kutatási eredmény, holott a nemzetközi tudományos életben a közelmúltban és jelenleg is számos kutatási projektum (többek között pl. KANJLIA et al. 2016; BOTTINI et al. 2015; SCHINAZI et al. 2016; GELD 2014; HUGHDAHL et al. 2004; LASSONDE et al. 2004) tevékenysége irányul ennek a közösségnek a mélyebb megismerésére. Ezek jelentős része idegtani, neurológiai kiindulópontú vizsgálat (pl. DIETRICH et al. 2015; BEDNY et al. 2012), más részük nyelvészeti, amelyek főként a hallott szöveg percepciójának kérdéskörét vizsgálják (pl. HERTRICH et al. 2013). Ezeknek a vizsgálatoknak közös jellemzőjük, hogy arra keresik a választ, egy érzékszerv kiesése milyen hatással van az agytevékenységre, milyen mértékű lehet az agyi flexibilitás, más érzékszervek mennyire képesek átvenni a hiányzó érzékelési mód szerepét, valamint a nyelvi tevékenységet hogyan határozza meg más érzékterületek működésének felerősödése. A jelen kutatás is ebbe a párbeszédbe szeretne bekapcsolódni azért, hogy a látássérült személyek mentális lexikonának működésére vonatkozó pontosabb leíráshoz kíván hozzájárulni.

1.1. A mentális lexikon működése és a lexikális előhívás. A mentális lexikon az az agyi tároló rendszer, amelyben a nyelv és a beszéd egységeit, szabályait tároljuk. Három részét szokták elkülöníteni: 1. aktív szókincs, 2. passzív szókincs, illetve 3. éppen aktivált szókincs (GÓSY 2005: 193–194). Más forrásokban az *aktív* és *passzív szókincs* elnevezések helyett az *expresszív*, illetve *receptív* kifejezéseket alkalmazzák (LUKÁCS 2014: 539). Az aktív szókincs azoknak a nyelvi elemeknek az összessége, amelyeket az egyén gyakran használ, ezzel szemben a passzív szókincsbe azok a nyelvi és beszédjelek tartoznak, amelyek ritkábbak a beszéd során. Az éppen aktivált szókincs azokat az elemeket jelenti, amelyeket az egyén adott beszédhelyzetben aktivál (GÓSY 2005: 194).

A morfológiai komplex szavak tárolását tekintve kétféle elméletet tartunk számon. Az ún. holisztikus (egészleges) tárolás szerint a hozzáférés gyors, nagy tárhelyet igényel a mentális lexikonban, az új alakok létrehozása analógiás, hasonlósági úton mehet végbe. Az analitikus (elemző) megközelítés azt állítja, hogy a szavak töve van tárolva, és az azokat alakító nyelvtani szabályok. A legtöbb mai modell a kettő párhuzamos működését feltételezi (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 222–227).

3–4 éves korra valószínűsíthetően kialakulnak az alapvető nyelvspecifikus fonológiai reprezentációk, a szemantikai alapú hálózat szerkezetileg kiépül, a szavak tárolása a felnőtt nyelvi rendszer szerint történik, és a lexikális hozzáférési módok ekkorra már valószínűleg megközelítik a felnőtteket (GÓSY–KOVÁCS

* A szerző ezúton szeretné megköszönni tanulmánya lektorainak értékes tartalmi, illetve formai javaslatait, amellyel hozzájárultak a tanulmány végleges változatának kialakításához.

2001: 331). Egyes kutatási eredmények arra mutatnak, hogy kezdetben a szintaktikai elemzéseken van a hangsúly, de később ezt a szerepet átveszik a szemantikai elemzések, felnőttkorban pedig főként ezek irányítják a mentális folyamatokat (LUKÁCS 2014: 530–531).

Az adott nyelvi és beszédjel lexikonban történő keresését és megtalálását lexikális hozzáférésnek nevezzük (GÓSY 2005: 195). Az előhívást befolyásolja az ún. Priming-hatás, vagyis az, hogy az előhívás előtt milyen szavak szerepeltek az elhangzó beszédben, valamint további befolyásoló tényezők a szógyakoriság, a szóhossz, a szavak nyelvtani kategóriája is (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 195–205).

1.2. A szóasszociációs vizsgálatok. A mentális lexikon vizsgálatának sokak által alkalmazott módszere a szóasszociációs vizsgálatoknak a lefolytatása, amelyeknek a segítségével azt mérjük, hogy az adott szituációban kiejtett hívószavakról a kísérleti személynek mi jut eszébe. A szóasszociációs vizsgálatoknak többféle típusuk van, melyek a következők: a) szabad szóasszociáció: az adatközlőnek előre meghatározott hívószóra kell előhívnia az első szót, ami eszébe jut; b) szűkített szóasszociáció: az adatközlőtől a megadott hívószóra meghatározott kategóriájú választ várnak; c) nyitott teszt: egy meghatározott jelentéskategórián belül kell annyi szót előhívni, amennyi eszébe jut a vizsgált személynek (GÓSY 2005: 203–204). Egy következő típus az ún. betűfluencia-vizsgálat, amelynek során az előhívandó szavak első betűje meg van adva, és ezt figyelembe véve kell szavakat aktiválni (LUKÁCS–PLÉH–KAS–THUMA 2014: 173–176).

A válaszok alakulását befolyásolja a kísérletvezető személye, az adatközlő kora, neme, képzettsége, nyelvismeretének szintje, az adott kultúrkörhöz való tartozása, intelligenciája és verbális képessége, érdeklődési köre, valamint a szülők végzettsége is (KOVÁCS 2013: 36–37). Egyes kutatások szerint legkönnyebben a közvetlen tapasztalást, a perceptuális evidenciát, legkevésbé pedig a szociokulturális sajátosságokat tükröző válaszokat hívják elő az adatközlők (LENGYEL 2012: 83–94).

A hívószóra adott válaszok egy lehetséges besorolása: 1. fonetikai (hangzási) összefüggés; 2. szerkezeti összefüggés (szóképzés, szóösszetétel, szó szerkezet); 3. szemantikai összefüggés. Az utóbbi kategórián belül meg lehet különböztetni mellérendelő (*lepke – szúnyog – méhecske*), ellentétes (*sovány – kövér*), komplementer (*apa – anya*), rész-egész (*pálmafa – kókusz*) és alá-fölé rendelési viszonyokat (*Duna – folyó*) is (NEUBERGER 2008). Az asszociációk között megkülönböztetünk szófajmegőrző és szófajváltó szópárokat is. Szófajmegőrzésről beszélünk, ha a válaszszó szófaja megegyezik a hívószóéval, szófajváltásról pedig akkor, ha a két szó szófaja eltér egymástól.

1.3. A látássérültek. A jelen kutatás célcsoportját a látássérültek közössége alkotja, így szükségesnek tartom a látássérüléssel rendelkezők populációjának a bemutatását a legfontosabb jellemzők kiemelésével.

A látás a legfontosabb érzékszervünk, amelynek nagy szerepe van a tanulásban és a tapasztalatszerzésben (PARASZKAY 2007: 9–13). A látássérültek kb. 80%-ának van valamilyen látásmaradványa, ezért használjuk inkább a *látássérült* kifejezést, és nem a *vak*-ot; utóbbi kifejezés emellett az idők során pejoratívvá is vált a magyar nyelvben, hasonlóan a *süket* melléknév jelentésváltozásához. A veleszületetten látássérült személyek aránya csökken, de az időskori látássérülés aránya nő; Ma-

gyarországon a látássérültek legnagyobb része az idők közül kerül ki (PAJOR 2010: 11–20).

„Látássérültnek tatjuk azokat, akiknek látásélessége két szemükön együtt korrigáltan (szemüveggel vagy bármilyen látásjavító eszközzel) a teljes látáshoz (1,0) viszonyítottan 0–0,33 közötti” (CZIBERE–SZILÁGYI szerk. 2006: 7). A látás-teljesítmény, látásélesség (vizus) minősége alapján megkülönböztetünk vakokat, aliglátókat és gyengénlátókat. A vakok vizusa 0, még fényt sem érzékelnek. Az aliglátók vizusa 0,01–0,09 (1–9%) közé esik, alcsoportjaik: fényérzékelők, nagy-tárgylátók, ujjolvasók. A gyengénlátók látásélessége a 0,1–0,3 közötti tartományba esik, vagyis ők állnak legközelebb a látó többséghez. Náluk a látás a vezető érzékelési csatorna, oktatásukban is fel lehet használni ezt az érzékelési módot. A látássérülés keletkezési ideje szerint megkülönböztetünk veleszületett és szerzett sérülést. A látássérülés prognózisa szerint pedig létezik progrediáló, azaz romló, valamint stationér (megállapodott) kórfolyamat (CZIBERE–SZILÁGYI szerk. 2006: 1–8).

A látássérültek esetében a látás hiányából vagy részlegességéből származó hátrányt más érzékterületek működése ellensúlyozza, vagyis a hallás, szaglás, ízlelés, tapintás útján szerezhető információk válnak hangsúlyossá. A vakoknál az olyan elemek, melyek csak látás útján ragadhatók meg, mint a szín- és fényjelenségek, érzékletes tartalom nélkülivé válnak. A látás és tapintás útján észlelhető azon jelenségeknek (mélység és távolság), amelyekben a vizuális tapasztalat dominál, a vakok számára van érzékletes tartalmuk, de nem azonos a látókéval. A látássérült érzékleti tapasztalata sokszor teljesen vagy részlegesen hiányos, ilyen a monumentalitásnak az érzékelése vagy a festői alkotások befogadása (CZIBERE–SZILÁGYI szerk. 2006: 14).

A vakok az érzékelés során mindig valamely résztulajdonságot figyelnek, a látókkal ellentétben nem elsősorban az alakot, hanem olyan tulajdonságot, amelyet a látók viszont nem tartanak lényegesnek, vagyis a valóságnak más szegmenseit emelik ki a tájékozódás során. A tér megragadása és tárolása elsősorban látás útján történik, a látás a tárgyak relációiról és távolságáról is tájékoztat. A tér a vakok számára nem tartály, hanem különböző útvonalak hálózata, amelyben vannak kiemelt viszonyítási pontjaik. Átszerveződés, szerkezeti változások következnek be a térérzékelésben, a formaészlelésben és a fogalmak belső struktúrája terén is. (PÁLHEGYI 1981: 22–36.)

1.4. A kutatás célja, hipotézisei. A jelen kutatás célja az volt, hogy képet adjon a látássérültek mentális lexikonáról és arról, hogy milyen reprezentációkat tárolhatnak az elméjükben az olyan jelenségekről, amelyeket nem látnak. A legfontosabb kutatási kérdés az volt, hogy mást hívnak-e elő akkor, ha olyan hívószóra kell asszociálniuk, amelynek a tartalmát képesek érzékszerveikkel befogadni (hallás, tapintás, szaglás, ízlelés által befogadható jelenségeknek megfelelő szavak szemantikai köre), mint akkor, ha olyan hívószóra kell reagálniuk, amely egy olyan valóságdarabot jelöl, amelyet nem tudnak érzékelni, mivel azt csak a látással lehetne befogadni.

A vizsgálat során megfogalmazott hipotézisek a következők voltak: 1. A látássérültek mentális lexikona más reprezentációkat tárol a látókhöz képest azon nyelvi jelölők esetében, amelyekhez a nyelven kívüli valóságban olyan elem tar-

tozik, amelyet látás vagy főként látás útján lehet észlelni. 2. A látássérültek asszociációi azon hívószavak esetében, amelyeknek a nyelven kívüli valóságban létező megfelelője nem a látás, hanem más érzékszerv útján fogadható be elsődlegesen, nagyobb hasonlóságot mutatnak a látók asszociációihoz, mint a látásra épülő hívószavak asszociátumai.

2. Anyag, módszer és kísérleti személyek. A kutatás kísérleti úton történt, a kísérlethez kialakított feladatokat élőszóban kellett megoldani. A feladatok megoldásáról hangfelvételek készültek, amelyeket hangszigetelt süketszobában rögzítettem diktafonra. A feladatok megoldásainak nyelvi anyagát lejegyeztem, és táblázatkezelő program segítségével végeztem rajtuk el a számításokat.

A kísérletben egy 10 látássérült (vak) személyből álló kísérleti csoport (célcsoport) és egy 10 látó személyből álló kontrollcsoport vett részt. Mindannyian a húszas-harmincas éveikben járnak, tehát a fiatal felnőttek életkori kategóriájához tartoznak. A látássérülteknél az életkori tartomány 23–39 év, a kontrollcsoportban 20–25 év volt, a nemekre vetített átlagéletkor a vak nőknél 33,6 év, a vak férfiaknál 29 év, a látó nőknél 23,5, a látó férfiaknál pedig 22,5 év volt. Adatközlőim valamennyien ép értelműek, ép hallásúak, semmilyen pszichés, mentális betegséggel nem küszködnek. A vak csoportban lévők valamennyien születésük óta nem látnak. A nemek mindkét csoportban nagyjából kiegyenlítetten szerepeltek: a látássérülteknél 5 nő, illetve 5 férfi, a látó csoportban pedig 6 nő, illetve 4 férfi szerepelt. Lakóhelyük szerint valamennyien Budapesthez kötődnek (egyetem, főiskola, munkahely). Végzettségüket tekintve adatközlőim egy személy kivételével minimum érettségivel rendelkező személyek.

A felvételek átlagosan 15–20 percet vettek igénybe. A kísérletben négy darab szóasszociációs feladat kapott helyet. Az első feladat szabad szóasszociáció volt: 20 db hívószó esetében meg kellett nevezni az első dolgot, ami eszükbe jut az adott szóról. A szavak négy érzéktérület, a hallás, tapintás, szaglás, illetve ízlelés fogalomköréből kerültek ki. A feladat hívószavai a következők voltak, amelyeket eredeti sorrendben jelzek: *puha, zajos, keserű, dohos, kemény, halk, illatos, tompa, édes, hegyes, süvít, sós, áporodott, sima, szagos, savanyú, recseg, íztelen, bűdös, kattog*. A 20 hívószó szófajok szerinti megoszlása a következő volt: 16 melléknév, 3 ige, 1 igenév.

A második feladatban három hívószó szerepelt, három színnév (*piros, sárga, kék*). Mindegyik után egy percen keresztül kellett szavakat sorolniuk (nyitott teszt megkötés nélkül). A harmadik feladat szintén szabad szóasszociáció volt: 20 darab szót tartalmazott, amelyek olyan jelenségeket jelölnek, amelyeket főként látás útján lehet befogadni. Ebben a feladatban az alábbi hívószavak szerepeltek a következő sorrendben: *sötét, kecses, kontrasztos, borongós, tarka, világos, homályos, fényes, csúnya, borús, színes, nagydarab, csillogó, elhanyagolt, matt, átlátszó, szikrázó, csiricsáré, csinos, szép*. Szófajok szerint tehát a megoszlás a következő volt: 18 melléknév, 2 igenév. Az utolsó feladat szintén szabad szóasszociáció volt, 10 darab szót tartalmazott, amelyek a mélység-távolság érzékeléséhez kapcsolódnak. A jelen tanulmány az utolsó feladat eredményeit nem adja közre terjedelmi megfontolásból, annak kifejtése egy másik tanulmány alapját képezheti majd.

Az asszociátumokat a következő szempontok szerint osztályoztam: a) a szófajmegőrzés-szófajváltás kérdésköre, b) szófajiság, c) gyakoriság (az asszociátumok ismétlődése a csoportokon belül), d) szinonimák és antonimák aránya, e) nincs válasz kategória aránya. A szófajiság kérdéskörének tárgyalásához a besoroló típusú kategóriarendszert vettem alapul (MGr.). A kapott eredményeken az Excel programmal minőségi és mennyiségi elemzéseket végeztem, amelyeket csoportszintre vetítve adok közre; az egyéni jellegzetességek leírása nem része a dolgozatnak.

3. Eredmények

3.1. Az 1. szóasszociációs feladat eredményei. A szófajmegőrzés-szófajváltás vizsgálata során a következő eredmények születtek.

A szófajváltás mindkét csoportban nagyobb arányú volt, mint a szófajmegőrzés. A vak csoportban azonban jóval magasabb volt ez a szám, mint a látó kontrollcsoportban, a vakoknál majdnem elérte a 75%-os arányt, ebből következően a szófajmegőrzés aránya viszont igen alacsony értékeket mutatott náluk. Szófajváltásra néhány példa a látássérültek csoportjában: *halk–trolli*, *szagos–busz*, *sima–asztallap*, *süvít–zaj*, *recseg–rádió*, *kattog–vonat*, *kattog–buszok*. Példák ugyanerre a jelenségre a kontrollcsoportban: *halk–toll*, *sima–kéz*, *süvít–autó*, *recseg–ajtó*, *kattog–agy*. Példák szófajmegőrzésre a vakoknál: *halk–csendes*, *illatos–bűdös*, *süvít–eláll*, *áporodott–igénytelen*, *sima–érdes*, *íztelen–ízes*. Példák erre a stratégiára a kontrollcsoportban: *halk–zajos*, *süvít–sikolt*, *sima–göcsörtös*, *íztelen–szagtalan*.

A nincs válasz kategória (amikor az adatközlő valamilyen okból kifolyólag nem adott választ) szintén a vakoknál volt nagyobb arányú, a látóknál azonban gyakorlatilag nem fordult elő. Megfigyelhető, hogy a látó csoportban kapott értékek közelebb esnek egymáshoz, mint a vak csoportban kapott számadatok. A pontos számadatokról az 1. táblázat tájékoztat.

1. táblázat

A két csoport összesített eredményei az 1. szóasszociációs feladatban a szófajmegőrző és szófajváltó válaszcsoportok tekintetében

	Szófajmegőrző párok	Szófajváltó párok	Nincs válasz
Vak csoport	18,5%	74,0%	7,5%
Látó csoport	40,0%	59,5%	0,5%

A szófajiság vizsgálata során a következő megállapításokat lehetett tenni. Az asszociátumok döntő többsége főnév volt mindkét csoportban, a második leggyakoribb előhívott szófaj a melléknév volt, majd elenyésző arányban az igék következnek. A főnevek nagy száma egybecseng a szóasszociációs módszerrel dolgozó korábbi kutatások eredményeivel, melyek szerint általában a szóelőhívások legnagyobb része főnév (LENGYEL 2012).

A főnevek aránya a vak csoportban meghaladta a 70%-ot, a látó csoportban kisebb volt ennek aránya. A melléknévek a vakoknál azonban kisebb számban jelentkeztek, mint a látóknál, ami egyenesen következik a fentebb a szófajváltásról

megfogalmazott megállapításokból. Az igék mindkét csoportban 10% alatt maradtak. Az egyéb kategóriába kerültek a felsorolt szófajkategóriákon kívül előforduló szófajok, mint az igenevek és a határozószavak, valamint ide soroltam a „nincs válasz” kategóriát is. Az adatokból azt lehet kiolvasni, hogy a vakok számos esetben melléknévről főnévre váltottak, hiszen a hívószavak döntő része melléknév volt, asszociátumaik döntő többsége pedig főnév. (Az igék alacsony arányához hozzájárult, hogy a hívószavak között is kis számban szerepeltek). A látó csoport esetében ebben a vonatkozásban is elmondható, hogy a számadataik kiegyenlítettebbek, közelebb esnek egymáshoz, ami az előző táblázat eredményeiből egyenesen következik. A továbbiakban fontos és érdekes kérdésnek tartom annak az okaira rávilágítani, hogy a vak csoportra miért lehet nagyobb mértékben jellemző a szófajváltás, mint a látókra. A pontos eredményekről a 2. táblázat adatai informálnak.

2. táblázat

A válaszszavak megoszlása a szófajiság tekintetében az 1. szóasszociációs feladatban

	Főnév	Melléknév	Ige	Egyéb
Vak csoport	71,5%	18,0%	2,0%	8,5%
Látó csoport	55,0%	35,5%	5,0%	4,5%

A következő kérdéskör az asszociátumok csoportokon belüli, különböző adatközlőknél való azonos előfordulásának a vizsgálata volt.

Azokat a válaszszavakat gyűjtöttem össze, amelyeknek a gyakorisága legalább az egyik csoportban meghaladta az 50%-ot, vagyis minimum 10-ből 5 személynél előfordultak. Három ilyen példát találni a korpuszban: a *szél* asszociátum megjelenése a *süvít* hívószóra, a *ropog* asszociátum megjelenése a *recseg* hívószóra, valamint a *szagtalan* válaszszó az *íztelen* hívószóra következett. A három példa közül a *szél* előfordulása mindkét csoportban magas százalékot kapott (l. 3. táblázat), viszont a másik két példa csak a látó csoportban szerepelt nagy arányban. A *szél* asszociátum megjelenésének a *süvít*, *mint a szél* szóláshasonlat lehetett a motivációja, a *recseg* és a *ropog* szavak ikerszavakat alkotnak a magyarban, ez lehet a magyarázat a *ropog* nagy arányára. Az *íztelen* és a *szagtalan* szavak összepárosításának oka pedig a hasonló hangzás lehetett, de ahogy a táblázatból is látható, a látó csoportban jelent meg több esetben, a válaszadók felénél (l. 3. táblázat).

A további átfedéseket a két csoport között az azonos válaszszavak tekintetében az alábbiakban mutatom be. (Az első adat mindig a vak csoportra, a második a kontrollcsoportra vonatkozik).

A *halk* hívószóra a vakoknál és a látóknál is az antonim *hangos* volt a leggyakoribb asszociátum (20-20%), valamint egy, illetve két esetben előfordult a *csend* (a vakoknál *csend* hangalakkal) is. Az *illatos* hívószóra a *virág* asszociátum aktiválása volt a leggyakoribb (30%, ill. 40%), a *tompá*-ra az *éles* (20%, ill. 30%), az *édes*-re a *keserű* (20-20%), a *hegyes*-re a *tű* (30%, ill. 20%), a *süvít*-re a *szél* (60%, ill. 80%), a *sós*-ra a *mogyoró* (10%, ill. 20%), az *áporodott*-ra a *levegő*

(10%, ill. 20%), a *simá*-ra az *érdes* (20%, ill. 30%), a *szagos*-ra az *illatos* (10%, ill. 40%), a *savanyú*-ra a *cukor* (20, ill. 40%), a *recseg*-re a *ropog* (30%, ill. 60%), az *íztelen*-re az *étel* (30%, ill. 10%), valamint a *szagtalan* (10%, ill. 50%), a *bűdös*-re az *illatos* (10%, ill. 30%), a *kattog*-ra a *gép* (10%, ill. 10%). Ezekből az adatokból megfigyelhető, hogy a kontrollcsoporton belül gyakoribb az azonos válaszcavak aktiválása, mint a vak csoportban. A felsorolt példák között 15-ből 10 esetben náluk volt több megegyező asszociátum.

Ebben a feladatban nem volt egyetlen olyan hívószó sem, amelyre a két csoportban előhívott asszociátumok sorában ne lett volna ismétlődés.

3. táblázat

50%-ot meghaladó előfordulási gyakoriságú válaszcavak az 1. szóasszociációs feladatban (zárójelben a hívószavak szerepelnek)

	<i>szél</i> (<i>süvít</i>)	<i>ropog</i> (<i>recseg</i>)	<i>szagtalan</i> (<i>íztelen</i>)
Vak csoport	60%	30%	10%
Látó csoport	80%	60%	50%

A következőkben a szinonimák (a SzinSz. alapján) és antonimák előfordulási arányát vizsgálom.

Összességében elmondható, hogy a szinonimák és antonimák aktiválása a két csoportban 15% körül vagy az alatt volt. A vak csoportban a szinonimák aránya igen elenyésző volt, 4%, a látóknál ez a szám 12%. Az antonimák aktiválási gyakorisága közelebb esett egymáshoz a két csoportban: a vakoknál 11, a látóknál 15%-ot ért el. A vakoknál kapott százaléérték a szinonimák előhívásában ugyancsak összhangban áll a fentiekben leírtakkal: erre a csoportra volt nagyobb mértékben jellemző a szófajváltás, ebből egyenesen következik, hogy náluk a szinonimák aránya is alacsonyabb lesz.

A „nincs válasz” kategória a vak csoportban volt nagyobb arányú, ahol a következő hívószavak okoztak nehézséget az adatközlőknek: *tompa*, *sima*, *áporodott*, *recseg*.

További megfigyelés, hogy a közlekedési eszközök, járművek, közlekedési viszonyok fogalmkörébe tartozó szavak a vakoknál nagyobb arányban jelentek a hangok, hanghatások szemantikai köréhez tartozó hívószavak után. 17 esetben találtam rá példát, a látó csoportban mindössze két esetben. Példák az ebbe a fogalmkörbe tartozó válaszcavakra a vak csoportból: *motor* (2 db), *busz* (2 db), *7-es busz*, *buszok*, *troli*, *járda*, *város*, *út*, *utca*, *padló*, *vonat*, *állomás*, *irányjelző*, *forgalom*, *Hungária körút*.

Ennek az lehet a magyarázata, hogy a látássérültek életében a közlekedés egy kritikus pont, máshogy tájékozódnak, mint a látók, valamint a közlekedési eszközök zaját erőteljesebben érzékelik, a hang alapján azonosítják be ezeket.

A legjellemzőbb tematikus kategóriák emellett a használati tárgyak, étel-ital megnevezése, növénynevek, valamint a természeti jelenségeket jelölő szavak voltak.

A fonetikai hasonlóság igen csekély arányban mutatkozott motivációs tényezőként: a vakoknál egyáltalán nem, a látóknál is mindösszesen két esetben találni rá példát a vizsgált korpuszban.

3.2. A 2. szóasszociációs feladat eredményei. Ebben a feladatban a *piros*, a *sárga* és a *kék* hívószó szerepelt ebben a sorrendben, s a feladat az volt, hogy megkötés nélkül mindegyik hívószó után egy percen keresztül folyamatosan szavakat aktiváljanak.

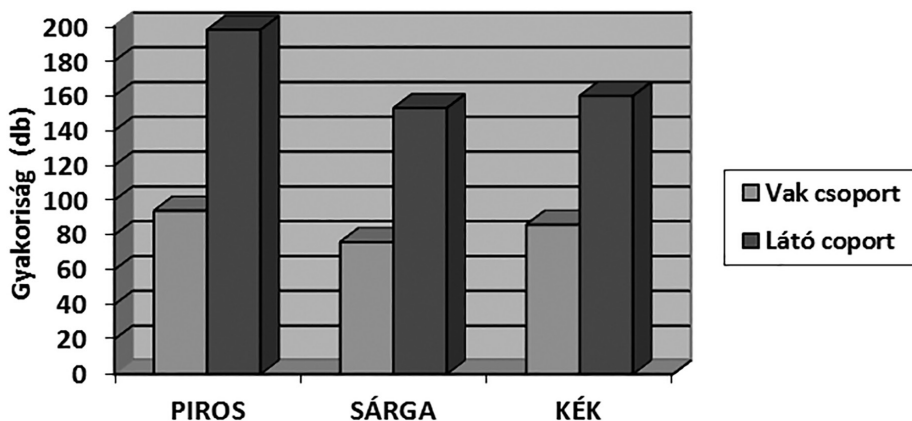
Az előhívott szavak számában jelentős különbség mutatkozott a két csoport között. A *piros* hívószóra a vak csoportban 94 asszociátum, a látóknál 198 érkezett, vagyis utóbbi több mint a kétszerese a vakok teljesítményének. A vakok 60%-a 10-nél kevesebb számú szót tudott előhívni hívószavanként, és csupán ketten lépték át a 10 szavas határt. Ezzel szemben a látó csoportban valamennyien 10 szó felett aktiváltak szavakat, 80%-uk 15 és 20 szó között teljesített, valamint két személy (20%) asszociációinak a száma átlépte a 30-at.

A *sárga* hívószó esetében 76 db előhívott szó volt a vak csoportban, a látóknál több mint ennek kétszerese, 153 darab szó volt összesen. A vak csoport 80%-a kevesebb, mint 10 szót aktivált. Ezzel szemben a látóknál egy ilyen személy sem volt: 90%-uk 10 és 20 darab szó között hívott elő szavakat, egy személy pedig több mint húszat.

A *kék* hívószó esetében a látók által aktivált szavak összege 160 darab volt, míg a vakoknál ezzel szemben mindössze 86 darab érkezett, vagyis átlagosan: $8,6 < 16$ db szó/fő volt jellemző, tehát a látók majdnem dupla annyi szót vagy szerkezetet, kifejezést tudtak előhívni ugyanannyi idő alatt. A vak csoport 70%-a kevesebb, mint 10 darab szót tudott kiejteni, ebből hárman kevesebb, mint 5 (!) szót aktiváltak (4-4-2) (lásd 1. ábra).

1. ábra

A 2. feladat során aktivált szavak száma részfeladatonként (db)

Az asszociátumok között a legjellemzőbb tematikus kategóriák a használati tárgyak, a ruhadarabok, a természeti jelenségek és a növénynevek voltak. Az előhívott szavak szófaj szerinti döntő többsége mindkét csoportban a főnév, ezt követte a melléknév kategóriája. Inflexiós szavakra elenyésző számú példát találni a korpuszban. Több esetben is előfordult azonban, hogy az előhívott szavak paradigmatiszós sort képeztek: *sapka, dzseki, pulóver; paprika, retek, áfonya, szőlő; sampon, tusfürdő, testápoló, szappan, fogkrém, fogkefe, fogselyem; melegítő, cipő, sál, kabát, ruha*.

Érdekes megemlíteni azt a jelenséget, hogy a vakoknál a *piros*, a *sárga* és a *kék* szó mint szóelem többször jelentkezett az előhívott szavakban, mint a látóknál. Ennek magyarázata az lehet, hogy ezt használták egyfajta „kapaszkodóként” az előhívásban, hiszen esetükben ehhez a három színnévhez nem kapcsolódik érzékleti tartalom. A *sárga* szóelem a vak csoportban több mint a válaszadók felénél megjelent (60%), a látóknál viszont csak 30%-ban. A *kék* szóelem a vakoknál 30%-ban, a látóknál csak 1 személynél (10%) fordult elő. A *piros* szóelem egyaránt 10-10%-os gyakoriságú volt, ami feltehetően annak tudható be, hogy ez a morféma nem alkot a magyarban gyakori összetételi tagot.

Feltűnő volt, hogy a *szín* asszociátum megjelenése is a vakokat jellemezte nagyobb arányban. Vagyis náluk volt az megfigyelhető, hogy egyből megpróbálták kategóriába sorolni, és ezáltal értelmezni az elhangzott hívószót. Az 1. részfeladatban (*piros*) náluk 60%-ban, míg a látóknál csupán 10%-ban jelentkezett az említett asszociátum. A *sárga*, illetve *kék* hívószó esetében is elmondható, hogy ez a megoldás a vak csoportot jellemezte inkább (20%-30%), a látóknál elenyésző számban jelentkezett (0%-10%).

3.3. A 3. szóasszociációs feladat eredményei. Az asszociátumokat ebben az esetben is az 1. feladat során alkalmazott szempontok szerint osztályoztam, hogy össze lehessen vetni az eredményeket: a) a szófajmegőrzés-szófajváltás, b) szófajiság, c) gyakoriság (az asszociátumok ismétlődése a csoportokon belül), d) szinonimák és antonimák aránya, e) „nincs válasz” kategória aránya.

A szófajmegőrzés-szófajváltás tekintetében az 1. feladathoz hasonló eredmény született, hiszen a vak csoportban volt nagyobb arányú a hajlandóság a szófajváltásra. Néhány példa a vak csoportban előforduló szófajváltásra: *fényes–csillag, elhanyagolt–külső, csinos–hölgy, átlátszó–ruha, matt–tányér, szikrázó–napfény, csillogó–víztükör*. Példák ugyanerre a jelenségre a kontrollcsoportból: *fényes–ablak, elhanyagolt–kert, csinos–ember, csúnya–apukám, átlátszó–tejüveg*. Példák szófajmegőrzésre a vak csoportból: *fényes–ékes, csúnya–szép, színes–gazdag, matt–fénytelen, átlátszó–homályos*. Példák erre a jelenségre a kontrollcsoportból: *fényes–sötét, csúnya–szép, színes–tarka, átlátszó–áttetsző*.

További hasonlóság az 1-es feladathoz képest, hogy szintén a vakoknál fordult elő többször, hogy nem adtak reakciót a hívószóra, a látóknál viszont egy esetben sem volt erre példa. Az 1. és a 3. feladat összehasonlításában elmondható, hogy nincsen jelentős különbség sem a szófajmegőrzés-szófajváltás, sem a „nincs válasz” kategória kérdésében. (A 3. feladat pontos számadatait a 4. táblázat szemlélteti.)

4. táblázat

A két csoport összesített eredményei a 3. szóasszociációs feladatban a szófajmegőrző és szófajváltó válaszszavak tekintetében

	Szófajmegőrző párok	Szófajváltó párok	Nincs válasz
Vak csoport	24,0%	72,0%	4,0%
Látó csoport	39,5%	60,5%	0,0%

A szófajiság vonatkozásában az látható az adatokból, hogy a két csoport ki-egyenlítően teljesített, és nem olyan kiugróan magas a vak csoportban aktivált főnevek száma, mint az 1. feladat során volt. Igék aktiválására nem volt példa, ami-
ben nagy szerepe lehetett annak, hogy a hívószavak között sem volt ige. Az egyéb kategória tartalmazza a kevés számú igenevet és határozószót, ami előfordult, vala-
mint a „nincs válasz” kategóriát (l. 5. táblázat).

5. táblázat

A válaszszavak megoszlása a szófajiság tekintetében a 3. szóasszociációs feladatban

	Főnév	Melléknév	Ige	Egyéb
Vak csoport	67,0%	23,0%	0,0%	10,0%
Látó csoport	63,5%	33,0%	0,0%	6,0%

A következő kérdéskör az asszociátumok gyakoriságának meghatározása volt az egyes csoportokon belül és a csoportok között. Az azonos csoporton belül 50%-ot elérő gyakoriságú válaszszavak száma 5 darab volt, valamint az *idő*, il-
letve a *napsütés* szó aránya meghaladta vagy az egyik, vagy a másik csoportban ezt az százalékértéket (l. 6. táblázat).

A két csoport közötti azonos válaszszavaknak az előfordulását mutató to-
vábbi átfedéseket az alábbiakban részletezem, az egynél több esetben jelentkező asszociátumok kiemelésével. (A százalékértékek között az első adat mindig a vak csoportra, a második mindig a kontrollcsoportra vonatkozik.)

A *sötét* hívószóra az *éjszaka* (40%, ill. 20%) válaszcsoport volt a leggyakoribb, a *kontrasztos*-ra a *kép* (20-20%), a *borongós*-ra az *idő* (60%, ill. 10%), a *tarká*-ra a *barka* (40%, ill. 20%), a *világos*-ra a *sötét* (30%, ill. 60%), a *homályos*-ra a *kép* (10%, ill. 20%), *fényes*-re a *sötét* (20%, ill. 30%), a *csúnyá*-ra a *szép* (20%, ill. 40%), a *nagydarab*-ra az *ember* (20%, ill. 30%), a *matt*-ra a *sakk* (20%, ill. 10%), az *átlátszó*-ra az *üveg* (50%, ill. 40%), a *szikrázó*-ra a *napsütés* (60%, ill. 30%), a *csinos*-ra a *lány* (30%, ill. 10%), a *szép*-re a *csúnya* (10%, ill. 30%). Itt nem ismétlődik meg az a minta, amely az 1. feladatban jelentkezett, hogy a kontroll-
csoport résztvevőire lenne nagyobb mértékben jellemző az azonos asszociátumok aktiválása: a 14 kiemelt példa felében a vakoknál, másik felében a látóknál volt nagyobb arányú az ismétlődés.

A vak csoportban három olyan hívószó (*kecses, homályos, csillogó*) is volt ebben a feladatban, amelynek elhangzása után a 10 adatközlő 10 különböző szót aktivált. A kontrollcsoportban pedig két ilyen hívószó volt, az *elhanyagolt* és a *csiricsáré*. Valamint további eltérés, hogy az 1. feladattal szemben ebben a feladatban volt olyan hívószó, amelynek az asszociátumai között nem volt ismétlődés a két csoport között. Ez a hívószó a *színes*, amely tehát a legjobban megosztotta a válaszadás tekintetében a kísérleti személyeket.

6. táblázat

50%-ot meghaladó előfordulási gyakoriságú asszociátumok a 3. szóasszociációs feladatban (a zárójelben a hívószavak szerepelnek).

	<i>világos (sötét)</i>	<i>idő (borongós)</i>	<i>üveg (átlátszó)</i>	<i>napsütés (szikrázó)</i>
Vak csoport	10%	60%	50%	60%
Látó csoport	50%	10%	40%	30%

A szinonimák (SzinSz. alapján) nagyjából egyenlő arányban voltak jellemzőek a két csoport válaszaiban (5,5%), az antonimák száma valamennyivel nagyobb eltérést mutatott: a vakoknál a válaszsavak 9,5%-ában, a látóknál pedig 14,5%-ban jelentkezték. A legjellemzőbb tematikus kategóriák a használati tárgyak, ruhadarabok nevei, valamint az állatnevek voltak. A szópárok közötti fonetikai hasonlóság aránya ebben a feladatban is nagyon alacsony volt.

4. Összegzés, következtetések. 1. számú hipotézisem az volt, hogy a vakok és látók asszociációi nagyobb eltérést mutatnak a látás által felfogható jelenségeket jelölő hívószavak esetében, mint a nem a látásérzékeléssel összefüggő szavak esetén. Ezt a hipotézist a kapott eredményekkel összevetve a következő megállapítások tehetők.

A 3. feladat eredményei alapján, a szófajmegőrzés-szófajváltás kérdésében – hasonlóan az 1. feladathoz – a vakoknál volt jellemzőbb a szófajváltás, és általában melléknévről főnévre váltottak. Tehát ez hasonlóságot jelent a két feladat között. Különbség viszont, hogy az 1. feladat során a vak csoportban kevesebb volt azoknak a hívószavaknak a száma, amelyek esetében azonos asszociátumok jelentek meg különböző személyeknél. Tehát ebben a feladatban a kontrollcsoport eredményei voltak homogénebbek, a vakoké heterogénebbek. Ezzel szemben a 3. feladatban az azonos asszociátumok megjelenése kiegyenlítettebb a két csoportban.

A szófaji kategóriák kérdését tekintve lényeges különbség a számadatok között nem keletkezett, hiszen mindkét csoportban a főnevek voltak túlsúlyban, ezt követte a melléknevek száma, a többi szófaj aránya viszont elenyésző volt. Különbség azonban mind az 1., mind a 3. feladat vonatkozásában, hogy a vakoknál volt gyakoribb az, hogy nem érkezett válasz az elhangzott hívószó után. A szinonimák és antonimák számában nem tapasztaltam lényeges eltérést.

A 2. szóasszociációs feladat (nyitott teszt) során mutatkoztak további eltérések a két csoport között. A vártak megfelelően a célcsoport által aktivált válasz-

szavak száma lényegesen kisebb, mint a kontrollcsoport ugyanezen számadata. A tematikus kategóriákban alapvető eltérést nem lehet megfigyelni. Ami különbséget jelentett, hogy a hívószavak az asszociátum szóelemeként gyakrabban jelentkeztek a vakoknál, valamint a hívószavak kategóriába sorolása is a vak csoportra volt inkább jellemző. 1. számú hipotézisemet mindezek alapján részben teljesültnek minősítem.

2. számú hipotézisem az volt, hogy azon hívószavak, amelyek olyan jelenségeket jelölnek, amelyek a többi érzékszervünk által is felfoghatók, nagyobb hasonlóságot mutatnak a vakok a látókhöz az asszociációk tekintetében. Ez a hipotézisem nem teljesült, hiszen az 1. és a 3. szóasszociációs feladat eredményei nem mutatnak lényegi különbséget a fentebb kiemelt szempontokat figyelembe véve.

Az eredményekből arra lehet következtetni, hogy a vakok és látók mentális lexikona bizonyos tekintetben eltérő reprezentációkat tárol. A válasz azokra a kérdésekre, hogy ezek vajon hogyan működnek, pontosan hogyan fogalmazható meg az eltérés, és mekkora ennek mértéke, további kutatások lefolytatásával lehetne elérni.

5. Kitekintés. A jelen kutatáshoz közvetlenül kapcsolódó célok lehetnek például a fonetikai (hangzási), grammatikai, valamint a szemantikai alapú motiváció arányának megállapítása a hívószavak és a válaszsavak viszonyában; az idiomatikus kifejezések számarányának megállapítása; a toldalékolt válaszsavak, ezen belül az inflexió és derivációs szavak előfordulásának vizsgálata; a leggyakoribb válaszsavak hosszúságának elemzése. Mindezek mellett a reakcióidők mérése is fontos adalékul szolgálhat.

Kulcsszók: mentális lexikon, látássérültek, szóasszociáció, szabad szóasszociáció, szűkített szóasszociáció, nyitott teszt, lexikális hozzáférés.

Hivatkozott irodalom

- BEDNY, MARIA – PASCUAL-LEONE, ALVARO – DRAVIDA, SWETHASRI – SAXE, REBECCA 2012. A sensitive period for language in the visual cortex: Distinct patterns of plasticity in congenitally versus late blind adults. *Brain and Language* 122: 162–170. <http://dx.doi.org/10.1016/j.bandl.2011.10.005>
- BOTTINI, ROBERTO – CREPALDI, DAVIDE – CASASANTO, DANIEL – CROLLEN, VIRGINE – COLLIGNON, OLIVIER 2015. Space and time in the sighted and blind. *Cognition* 141: 67–72. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cognition.2015.04.004>
- CZIBERE CSILLA – SZILÁGYI VERA szerk. 2006: *Ajánlások vak és aliglátó gyermekek, tanulók kompetencia alapú fejlesztéséhez. Életpálya-építés*. SuliNova Közoktatás-fejlesztési és Pedagógus-továbbképzési Kht., Budapest.
- DIETRICH, SUSANNE – HERTRICH, INGO – ACKERMANN, HERMANN 2015. Network Modeling for Functional Magnetic Resonance Imaging (fMRI) Signals during Ultra-Fast Speech Comprehension in Late-Blind Listeners. *PLoS ONE* 10/7: 1–21. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0132196>
- GELD, RENATA 2014. Investigating meaning construal in the language of the blind: A cognitive linguistic perspective. *Suvremena Lingvistika* 40: 27–56.

- GÓSY MÁRIA 2000. Az életkor hatása a mentális lexikon működésére. *Magyar Nyelvőr* 124: 410–423.
- GÓSY MÁRIA 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- GÓSY MÁRIA – KOVÁCS MAGDOLNA 2001. A mentális lexikon a szóasszociációk tükrében. *Magyar Nyelvőr* 125: 330–354.
- GOUGOUX, FRÉDÉRIC – LEPORE, FRANCO – LASSONDE, MARYSE – VOSS, PATRICE – ZATORRE, ROBERT J. 2004. Pitch discrimination in the early blind. *Nature*, Volume 430, Number 6997. 309. <http://dx.doi.org/10.1038/430309a>
- HERTRICH, INGO – DIETRICH, SUSANNE – ACKERMANN, HERMANN 2013. How can audiovisual pathways enhance the temporal resolution of time-compressed speech in blind subjects? *Frontiers in Psychology* 2013/4: 1–12. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00530>
- HUGHDAHL, KENNETH – EK, MARIA – TAKIO, FIIA et alii 2004. Blind individuals show enhanced perceptual and attentional sensitivity for identification of speech sounds. *Cognitive Brain Research* 19: 28–32. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cogbrainres.2003.10.015>
- KANJLIA, SHIPRA – LANE, CONNOR – FEIGENSON, LISA – BEDNY, MARINA 2016. Absence of visual experience modifies the neural basis of numerical thinking. *Proceedings of the National Academy of Science* 113: 11172–11177. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1524982113>
- KOVÁCS LÁSZLÓ 2013. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 150. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LENGYEL ZSOLT 2012. *Szóról szóra. Szóasszociációs vizsgálatok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- LUKÁCS ÁGNES 2014. Szótanulás. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 521–545.
- LUKÁCS ÁGNES – PLÉH CSABA – KAS BENCE – THUMA ORSOLYA 2014. A szavak mentális reprezentációja és az alaktani feldolgozás. In: PLÉH CSABA – LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 167–239.
- MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 2006.
- NEUBERGER TILDA 2008. A szókincs fejlődése óvodáskorban. *Anyanyelv-pedagógia* 1/3–4. <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=86>
- PAJOR EMESE 2010. *Látássérülés. Bevezető ismeretek*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
- PÁLHEGYI FERENC 1981. *A látás nélkül meghódított világ*. Fejezetek a vakok pszichológiájához. Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége, Budapest.
- PARASZKAY SÁRA 2007. *Közelről nézve. A gyengénlátó gyermek*. Gyengénlátók Általános Iskolája, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézménye és Diákotthona, Budapest.
- SCHINAZI, VICTOR R. – THRASH, TYLER – CHEBAT, DANIEL-ROBERT 2016. Spatial navigation by congenitally blind individuals. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*: 37–58. <http://dx.doi.org/10.1002/wcs.1375>

SzinSz. = O. NAGY GÁBOR – RUZSICZKY ÉVA, *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Investigating the mental lexicon of blind people by word-association tasks

In this paper my aim is to find out what the main differences or similarities are between blind people and sighted people regarding their mental lexicon, and what representations there are in the mental lexicon of blind people about words and things that they cannot sense. I used various types of word association tasks to look into this question. 10 congenitally blind and 10 sighted people took part in this investigation. My hypothesis was that the associations of blind people would differ from the associations of participants in the control group for words that refer to things that we can only perceive by sight. I found both differences and similarities between the two groups. Blind participants activated more nouns than sighted participants both in the first task and in the third task, and in the first task the difference was very salient. The number of the associated words was far fewer in the second task in the blind group. The reason for that could be that this task contained three colour names, red, yellow and blue, and blind people cannot perceive colours. The number of synonyms and antonyms was similar.

Keywords: mental lexicon, sight-impaired people, blindness, word-association test, fluency test, lexical access, cognition.

HANTÓ RÉKA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet

Könyv a magyar nyelv őtörök jövevényszavairól

**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic. Turkic
Loanwords in Hungarian***

Nyelvünk és az uráli rokon nyelvek török eredetű rétege egyetemista korom óta érdekel. Sokat foglalkoztam a magyar nyelv honfoglalás előtti elemeivel és azt követő két réteggel. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésében megjelent *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* szófajtó szótárban (EWUng.) közel 1300 szócikket írtam, és ennek többszörösét szerkesztettem meg. Az általam készített szócikkek az A–J szókezdetű anyagban valamennyi honfoglalás előtti (ősi eredetű és jövevény) elemünkre, továbbá A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) ismeretlen eredetű szóanyagára kiterjedtek, a K–ZS kezdetűben pedig a finnugor és a török szóréteget foglalták magukban.

Egyetemi oktatói ténykedésem során gyakran indítottam Bevezetés a turkológiába című kollégiumot, amelyen felső éves finnugor szakos, illetve magyar szakos hallgatók vettek részt. A törökségi és az uráli népek kölcsönhatását a kezdetektől napjainkig áttekintettem. Mint ismeretes – a könyvészetet mellőzöm – A. KANNISTO 550 tatár jövevényszót mutatott ki a vogulban, H. PAASONEN pedig 150 elemet az osztjákban, K. DONNER és NÉMETH GYULA tucatnyi – részben bizonytalan – törökségi kölcsönszót a szamojédban. Y. WICHMANN szerint mintegy 180 csuvas jövevényszó, CSÚCS SÁNDOR szerint pedig közel 1400 tatár jövevényszó számolható a votjákban. A cseremisiz és a mordvin nyelvben a török hatásról RÁSÁNY, WICHMANN, illetve PAASONEN óta napjainkig folynak a vizsgálatok. M. RÁSÁNY szerint 450–500 szó mutatkozik a cseremisizben. AGYAGÁSI KLÁRA készülő cseremisiz szófajtó munkája nyilván jó néhány száz csuvas és tatár jövevényszót fog tartalmazni. Lényegében ugyanez a helyzet a mordvinban. A törökségi nyelvekbe az uráliakból ugyancsak egy sor jövevényszó került be. RÉDEI KÁROLY és RÓNA-TAS ANDRÁS 16 permi alapnyelvi elemet állapított meg a csuvasban. RÁSÁNY a csuvasban 60 cseremisiz jövevényszót mutatott ki.

A turkológia legfontosabb szakirodalmából természetesen szó esett a turkológia két hazai alapművéről, GOMBOCZ ZOLTÁNNAK a bolgár-török elemeinkről 1912-ben írott monográfiájáról és LIGETI LAJOSNAK A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban című kézikönyvéről (1986). Az utóbbi művet páratlanul sokoldalúnak, de kissé megszerkesztetlennek találtam, amelyben a szerző adatközlései, etimológiai állásfoglalásai olykor nem erősítik,

* Part I: Introduction, Lexicon »A–K«. Part II: Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus. *Turcologica* Band 84. Harrasowitz Verlag. Wiesbaden 2011. X + 618. lap, X + 619–1494. lap.

A szóban forgó monográfia ismertetését eredetileg Hazai György turkológus készítette volna, de betegsége, majd halála miatt nem tudta befejezni. Köszönjük Zaicz Gábornak, hogy ezt a feladatot átvállalta. – A szerkesztőség.

nem egészítik ki a más helyütt írottakat, írjuk azokat variálva is, sőt nem egyszer bizonyos ellentmondásokba keveredik.

1995-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetében részt vettem a címben jelzett közel 1500 lapos munka 16 szavas A, A betűs anyagának szakmai vitáján (a közreműködők között a következők szerepeltek: BERTA ÁRPÁD, CSÁKI ÉVA, KINCSES NAGY ÉVA és SÁNDOR KLÁRA). Tizenhat évet kellett várnunk az angol nyelvű kiadás megjelentetésére.

Az Előszóban (VII–X) a monográfia elsődleges céljaként RÓNA-TAS ANDRÁS a nyugati ótörök nyelv fogalmát jelöli meg. A nyugati ótörök nyelv korábbi nyelvek, illetve nyelvjárások szövetsége, amelyet hozzávetőlegesen az 5–12. század között az Urál hegységtől és az Urál folyótól nyugatra beszéltek. A területeken sok más nemzetiség között éltek a magyarok is, az 5–9. századig, majd az 1241. évi mongol invázió idején a Kárpát-medencében. Az évszázadok során nyelvünkbe sok száz török jövevényszó került, amelyek elősegítik a két szerzőtől kutatott nyugati ótörök nyelv megközelítését. Második célja a munkának a török szófejtések ismételt vizsgálata, a harmadik pedig a magyar nyelv és a magyar nép történetének újraértékelése.

Az alkotás egy munkaközösség együttműködése eredményeképpen született. A szerzőtárs a fiatalon elhunyt kiváló turkológus, BERTA ÁRPÁD (1951–2008), RÓNA TAS első tanítványainak egyike, a szegedi altajisztikai tanszék volt vezetője. A sokrétű könyvben ő írta hét betű kivételével valamennyi török eredetű magyar szavunk szócikkét (619–1008). Az elkészült szócikkeket KÁROLY LÁSZLÓ, a Mainzi Egyetem docense, a szerzők egykori diákja szerkesztette véglegessé (a címlapon a két szerző neve mellett ez áll: „with the assistance of László Károly”). Az 1494 lapos munka további részeit, fejezeteit RÓNA-TAS ANDRÁS készítette. Az etimológiai adatbázis összeállításában és a további feladatok elkészítésében, illetőleg tanácsadásban a munkatársak közé tartozott többek között LARS JOHANSON, PETER ZIEME, valamint BIACSI MÓNKA, CSÁKI ÉVA, GULYÁS BORBÁLA, KEMPF BÉLA, KOVÁCS ELŐD, LENGYEL ISTVÁN, NAGY ÉVA, SINKOVICS BALÁZS, SZATMÁRI SÁNDOR, VÁSÁRY ISTVÁN, a finnugristák közül HONTI LÁSZLÓ és BAKRÓ-NAGY MARIANNE. A mű nyers kézírata 2009 nyarára készült el, az előszót RÓNA-TAS 2009 novemberében írta. Az alábbiakban az egyes fejezeteket sorszámommal látom el.

1. A Bevezetés (3–49) az első fejezetben (3–17) áttekinti a nyelvünkre irányuló török nyelvi vizsgálódásokat MARTINUS FOGELIUSTÓL HASAN ERENIG. J. E. FISCHER volt az első, aki a magyar és a csuvas szavakat egybevetette. Az ugor–török háború kettős eredménye: 1. a magyar nyelv finnugor, így török eredetű szavaink jövevények, 2. a török eredetű magyar szavak jelentős része a csuvasra jellemző. GOMBOCZ ZOLTÁN monográfiája 231 lexémát sorol fel. NÉMETH GYULA elsősorban a honfoglalás utáni kun és besenyő hatást vizsgálta. BÁRCZI GÉZA szófejtő szótárában (SzófSz.) 228 szót sorolt török elemeink időrendileg első két kategóriájába. A BENKŐ LORÁND főszerkesztésével készült két etimológiai szótár (TESz., EWUng.) török szócikkeit KAKUK ZSUZSA, illetve – a név itt nem szerepel – ZAICZ GÁBOR írta, és e két munka lektora LIGETI LAJOS és RÓNA-TAS ANDRÁS volt. LIGETI és RÓNA-TAS véleményét e szótárak nem mindig fogadták el. LIGETI

LAJOS jó fél évszázados turkológiai tevékenységének eredménye 1986-ban napvilágot látott monográfiája, amelyben összesen 280 török eredetű magyar szóval számol. A külföldi szerzők közül FOGELIUS mellett J. E. FISCHER és Ph. J. VON STRAHLENBERG nevét a finnugristák is jól ismerik. A török történeti lexikológia első fontos terméke KÄŠGÄRĪ műve 1077-ből (l. BROCKELMANN 1928). A török-tatár nyelvjárások összehasonlító szótára BUDAGOV alkotása (1869–1871). VÁMBÉRY ÁRMIN, W. RADLOFF, G. J. RAMSTEDT és A. J. JOKI munkái után három fontos forrást kell megemlítenünk: MARTTI RÄSÄNEN Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen (1969–1971), különösen pedig GERHARD DOERFER négykötetes Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen (1963–1975) és GERARD CLAUSON An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish (1972) című szövejtő szótárát. Az 1960-as évektől kezdődően megjelenő szovjet/ orosz kiadványok köréből kiemelem Sz. A. SZTAROSZTYIN, A. V. DIBO és O. A. MUDRAK Leidenben napvilágot látott altaji etimológiai szótárát (2003). Végül megemlítem volt tanárom, a török HASAN EREN Türk dilimin etimolojik sözlüğü c. művét (1998).

2. A második rész a történeti háttérrel foglalkozik (19–39). A törökök (pontosabban a hunok, az avarok, a bolgárok, a kazárok stb.), az irániak (alánok), a gótok, a szlávok, a germánok (frank, gepida, longobárd) és a magyarok helyzetéről szól Kelet-Európában. A magyaroknak előbb neveiről olvashatunk (*Turkoi*, (*H*)*ungarus*, *bšgrd* [baskír], *mjgr* [*majgar*, *mađar*]), majd a legrégebbi magyar vonatkozású írásos emlékekről, például a 10. század közepi De administrando imperio című műről vagy a Gesta Hungarorumról (13. század eleje). A szlávoknak a Kárpát-medencébe való bevándorlása az avaroknál korábban történt meg. A honfoglalás idején a frank és a szláv vezető réteg mellett a lakosság főleg elszlávosodott avar volt. A honfoglalást követően a 11. századtól a besenyők, a 13.-tól pedig a kunok képviselték a magyarság mellett a török népeket.

3. A 3. fejezet A szókészlet szerkezete címet kapta, és tájékoztatóul szolgál a szótár használatához (41–49). Az őtörök jövevényszavakat lexikai másolatoknak (angolul *copy*) nevezi, és a magyar szókészlet török elemeinek az oszmán hatás előtti legteljesebb áttekintését jelöli ki célul. Ez magában foglalja a mai köznyelvet, a nyelvjárásokból (főleg a Kunságból) eredő szóelemeket, az archaikus szókészletet és néhány kihalt szót is. RÓNA-TAS és BERTA valamennyi vitatott és ismeretlen eredetű magyar szóelemet is bevont a vizsgálatba. E téren a BENKŐ LORÁND által főszerkesztett két kézikönyvet (TESz., EWUng.) tekinti a munka (rövidítése alapján a WOT.) alapvető forrásának. A török szavak egy része maga is jövevény, e kérdéseket „E/T” kezdettel a török szavak etimológiája tartalmazza. A betűrendes szótár természetesen mindenekelőtt a magyar szavak átvételének körülményeit, a különféle szómagyarázatokat vizsgálja meg, a bekezdést „E/H” formulával elindítva.

4. A szótár (51–1008) beosztása: 1. a magyar címszó, 2. rövid etimológiai utalás, 3. a török szóalakok, 4. a török szó etimológiája, 5. a magyar szó etimológiájának részletesebb kifejtése, 6. bibliográfia. Egy-két részletet kiemelek a szócikkek

felépítéséből. Sajnálatos, hogy a magyar nyelvjárási szavak egy részét a munkához nem használhatták, mivel az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) Sz–Zs szókezdetű ötödik kötete 2010-ben jelent meg. Az etimológiát követően a szerzők közlik a szócikkhez tartozó és bizonyítható keleti ótörök („EOT”), a középtörök („MT”), ezen belül keleti és nyugati) és/vagy újtörök („NT”) alakot is. A lehetséges monogol adatot is megadják, a tunguzt viszont szinte soha. A szótárírás török szavainak vizsgálata során RÓNA-TAS és BERTA kísérletet tesznek egy új, modern török morfológiai összegezésre (RÓNA-TAS e munkát a szófejtő szótárt követő fejezetekben is folytatja). A nyugati ótörök nyelvek hatása eredményeként a magyar nyelv jelentős részben átalakította ősi ugor képzőinek működését. A bibliográfia mindig idézi a BENKŐ-féle munkaközösség két szófejtő szótárát (TESz., EWUng.), és rendszerint LIGETI említett 1986-os összegzésének eredményeit. Itt megemlítem, hogy korábbi vizsgálataim szerint a TESz. és az EWUng. etimológiai állásfoglalásában átlagosan minden harmadik szóban eltér. Végül is 384 szó alak- és jelentéstani vizsgálata alapján készülhetett a nyugati ótörök nyelvvaltozat történeti leírása. Óriási a lexikon török alapházisa: a szerzők 75 000 adatot használtak fel, köztük 5–12. századi ótörök és 12–17. századi középtörök adatokat (mintegy húsz, illetve harminc forrásból).

E monográfia lényegében kétkötetes betűrendes szótára irigylésre méltó teljesítmény. A betűrendes jegyzék – szűrőpróbaszerűen ellenőrzött – (szinte) minden egyes részletét indokoltnak tartom. A szócikkek értékelését nem tekintem feladatomnak, az új szófejtések megítélését magyar nyelvész, turkológus, iranista és finnugrista kollégáimtól, illetőleg egy új magyar etimológiai szótártól várom.

Már előljáróban említtem, hogy a mű Számadatok című alfejezetében (1489–1490) a magyar nyelv ótörök és kun rétegével kapcsolatban nyelvészeink összefoglaló lexikográfiai munkáiban a következő tételeket adják meg:

GOMBOCZ (1912)	212 (+ 19 téves)
BÁRCZI (SzófSz.)	226 (+ 2 téves)
BENKŐ (főszerk., TESz.)	224
LIGETI (1986)	277 (+ 3 téves)
BENKŐ (főszerk., EWUng.)	325
RÓNA-TAS–BERTA (WOT.)	419

Vagyis az utolsó munkában összesen 561 török etimológiából 419 biztos, lehetséges vagy valószínű, és e szavaknak átadója 384 esetben egy nyugati ótörök nyelv. A lexikon 419 tagja között 72 ige található (17%), a további 347 címszó (83%) főnév, melléknév és határozószó (1143). Még egy körülménnyel számolnunk kell: nyelvünkbe nemcsak nyugati ótörök (vagy kun) elemek kerültek, hanem – hangalakjuk alapján – csekély számban keleti ótörök lexémák is.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy mely lexémákat sorolta a WOT. a török jövevényszó-állományba legújabb etimológiai szótárunkhoz, az EWUng.-hoz képest. Az utóbbi biztos, bizonytalan, illetve vitatott minősítésével szemben áll a WOT. biztos, lehetséges/esetleges (possible), illetve vitatott (debated) minősítése.

Ha megtekintjük az EWUng. (és elsősorban a TESz.) szócikkekhez fűződő bibliográfiai jegyzékét, úgy látjuk, hogy egy-egy szó korábbi őtörök eredeztetése (ismét) felmerül. Így az EWUng.-ban közel száz lexéma nem török jövevényszó: az *ápol*, *bálvány*, *bárca*, *becsül*, *bíró*, *bog*, *bojt*, *boly*, *böjt*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *csata*, *csökönyös*, *dug*, *ék*, *erkölcs*, *eskü*, *gaz*, *gyanú*, *? gyarapodik*, *gyenge*, *gyepű*, *gyertyán*, *gyilkos*, *győz*, *gyúl*, *gyűlöl*, *igen*, *ijeszt*, *imád*, *ing*, *izzik*, *jász*, *káliz*, *kár*, *karakán*, *kazár*, *kebel*, *kelengye*, *kert*, *kéve*, *koldul*, *komor*, *könyv*, *köpcös*, *lék*, *orvos*, *sajt*, *sebes*, *serleg*, *sért*, *sík*, *sima*, *sió*, *sok*, *sör*, *súly*, *sűrű*, *szál*, *szán?*, *szár*, *szenderedik*, *szép*, *szín*, *szöcske*, *szűz*, *táltos*, *tanács*, *táplál*, *tár*, *tart*, *tatár*, *telek¹*, *terem*, *torol*, *tót*, *tökél*, *tör*, *történik*, *törvény*, *üdüil*, *ül*, *vejsze*, *vendég*, *ver¹* és a *zerge*. E szavak közül a német nyelvű szófejtő szótárban ismeretlen eredetű a *bárca*, *becsül*, *bojt*, *boly*, *börtön*, *bükk*, *bűn*, *csak*, *erkölcs*, *gyanú*, *gyenge*, *gyepű*, *győz*, *gyúl*, *izzik*, *kebel*, *serleg*, *szár*, *szín*, *telek¹*, *terem*, *tör*, *történik*, *törvény*, *ül* és a *ver¹* (a következő szavaknak a töve ismeretlen eredetű: *ápol*, *gyilkos*, *gyűlöl*, *ijeszt*, *imád*, *komor*, *köpcös*, *sebes*, *táplál*, *üdüil*). Megemlítem még, hogy az EWUng. címszavai között valószínűleg vagy biztosan finnugor eredetű a *bog*, *dug*, *ék*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sok*, *súly*, *szál*, *szép*, *szik*, *táltos*, *tart* és a *vejsze*.

Nyugati őtörök elemeink között vannak végső soron idegen eredetű lexémák is (26 szót sorol fel a mű; 1124–1125). A legtöbbjük az iráni nyelvekből került az őtörökbe (*balta*, *bálvány*, *bársony*, *bor*, *bors*, *jász*, *komló*, *? tömény*), de található köztük végső soron horezmi (*káliz*, *sajt*), alán (*kert*), perzsa (*bese*, *böszörmény*, *örmény*), görög (*kerap*, *terem*) vagy latin gyökerű (*kazár*) is. A szavak olykor indoeurópai (*alma*, *? kender*) vagy végső soron kínai (*gyöngy*) eredetűek, néhány elemnek pedig ismeretlen a forrása (*bátor*, *tatár*, *? tót*). Néhány esetben a nyugati őtörök jövevényszó török képzővel lett ellátva, így a *csanak* és a *serleg* szótöve kínai, a *körtvély*-é pedig kaukázusi eredetű. Néhány esetben a nyugati őtörök szóelem egy harmadik nyelv (leggyakrabban a déli szláv) közvetítésével került a magyarba, ilyen a *bán* főnév és a *bér*.

A magyar nyelv e munka szerint 384 nyugati őtörök jövevényszót tartalmaz. Amennyiben ebből figyelmen kívül hagyjuk az 56 vitatott eredetű és a 38 csak lehetségesnek tekinthető elemet, összesen 290 szó marad, és e számnak több mint a fele képviselve van a mai csuvasban (1176).

5. A Következtetések (Conclusions) első fejezete A magyar nyelv történeti hangtana (1009–1069). Ez a rész elsősorban a következő kérdéseket vizsgálja meg dióhéjban: az ugor alapnyelv fonotaktikai szerkezete, az ugor alapnyelv rekonstrukciója, az ősugor mássalhangzók eredete és története, az ősugor mássalhangzófonémák változásai a korai ősmagyarban és az ómagyarban, az ősugor magánhangzók eredete és története, és végezetül: a magánhangzórendszer a korai ősmagyar kor végén. A proto-obiugor, a protovogul és protoosztják alakok kikövetkeztetését HONTI LÁSZLÓnak az első szótagi obi-ugor vokalizmusról és konsonantizmusról írott monográfiái (1982, 1999) és a RÉDEI KÁROLY által szerkesztett uráli etimológiai szótár (UEW. 1986–1991) alapján végzi el RÓNA-TAS. A protougor csillagos alakokat ő maga – nem a korábbi finnugor nyelvészek – következtette ki, és az ugor alapnyelv hangrendszerét és szókincsét igen megbízhatóan rekonstruálta. Össze-

gezése újszerű és kitűnő. Egyrészt azért, mert a munka nem használta fel a KISS JENŐTŐL és PUSZTAI FERENCŐL szerkesztett Magyar nyelvtörténetet (2005), másrészt pedig az első angolul írt szakmunka nyelvünk történetéről. Finnugor nyelvi példáiban és kikövetkeztetett (finn)ugor alapalakjaiban a finnugrisztikában használatos *j* helyett a turkológiában ismeretes *y* betűt használja (például PFUgr **helyä* '4', 1023), de a rendszerszerűség miatt ez elfogadható. Igen érdekes az egységes ugor nyelv felbomlása után az ősmagyar nyelvben ható erős és gyenge tendenciák feltérképezése és megkülönböztetése, valamint a korai ősmagyar és az ómagyar mássalhangzók történetének táblázatos összegezése (1036–1037). Az uralisztikában ritka a magánhangzók változásának viszonylag részletes taglalása, elsősorban azért, mert a legtöbb magánhangzó rendszerint megőrizte eredeti palatális, illetőleg veláris hangszínét. A protougor vokalizmus kikövetkeztetett hét elemének (PUgr *a*, *o*, *u*, *i*, *e*, *ä* és *ü*) megadja PFUgr előzményeit és mai magyar fejleményeit (1059–1061). Behatóan vizsgálja az első szótagi magánhangzó-nyúlást és a nem első szótagi magánhangzórendszer, azaz itt az egyetlen redukált *ə* [sva] történeti változásait. A korai ősmagyar kor végére 14 magánhangzót és öt kettőshangzót következtet ki.

6. A következő fejezet A nyugati ótörök nyelv és a magyar (1071–1146) címet viseli, és a nyugati ótörök fonológiai rekonstrukcióját a magyar alapján végzi el (mássalhangzók, magánhangzók, változások a magánhangzórendszerben), továbbá a morfológia (szószármaztatás, a nyugati ótörök igei szótövek morfológiai beágyazódása a magyarba) és a lexikológia jelentősnek érzett kérdéseit tárgyalja. RÓNA-TAS a korai ősmagyar nyelvet az 5–6. század előttre, a török nyelvekkel való első kapcsolatok előtti időre teszi, a kései ősmagyar nyelvet, az intenzív magyar–török együttélés korszakát pedig a 6–10. századra. E fejezetben a nyugati ótörök fonológiai rendszerét rekonstruálja, a nyugati ótörök hangok változásait vizsgálja meg nyelvünkben. Például 49 ugor és török eredetű szóbelseji affrikátát tartalmazó szó alapján a nyugati ótörök /č/ fejleményeit láthatjuk a korai és a kései ősmagyarban, valamint a mai magyarban (1091). Az /l/ és az /r/ fejleményeit tárgyalva részletesen megvizsgálja a lambdacizmus és a rotacizmus kérdését is (1104–1114). Egybeveti és nagyon hasonlóknak találja a protougor és a nyugati ótörök magánhangzók megterheltségét (1122). Közli az ugor eredetű első szótagi magánhangzók funkcionális megterheltségét is (1123). A nyugati ótörök denominális és deverbális képzett igéit behatóan tárgyalja (1125–1135), például: ny. ótör. **teñäl* (< **teñ*) → m. **tengil* > **tengel'* > *tengely*, ny. ótör. **bay* (< *ba*-) → m. *báj*, ny. ótör. **opura*- (< **op*) → m. **oporo* > *apor*- > *áporodik*, ny. ótör. **sawur*- (< **saw*-) → m. *sawur*- > *szór*. A török és a nem török eredetű magyar igék fő különbségeit négy szabályba foglalja (1139–1140). A szóvég szempontjából megvizsgálja a török és a magyar igéket (1140–1142): 1. nincs járulékos képző, 2. az ikes igék csoportjába illeszkedés, 3–4. magyar deverbális, illetve denominális képző hozzájárulása, például ny. ótör. **dīg*- → m. *dug*, ny. ótör. **kēč*- → m. *késik*, ny. ótör. **āñ*- → m. *enged*, ny. ótör. **op*- → m. *ápol*. A lexikológiai részben többek között a csuvas szókészlettel való egyezésekről és eltérésekről olvashatunk, és a fejezet végén RÓNA-TAS felsorolja azt a 115 nyugati ótörök szót, amelyeknek magyar fejleményei ismeretesek, de a csuvasból nem mutathatók ki (1145).

7. A hetedik fejezet címe: Ki beszélte, hol és mikor a nyugati őtörököt? (1147–1176), és a kérdéses helyet, az időt, a művelődési és gazdasági életet mutatja be. Ebben a részben – az idő vonatkozásában – számos érdekes, fonológiai és lexikológiai természetű táblázatot találunk. Így a botanikai műszavak táblázata (1148), amely az azonos eredetű magyar, nyugati őtörök, alán és oszét műszavakat mutatja be, továbbá az affrikáták és szibilánsok kormeghatározó táblázata (1150), a nyugati és a keleti őtörök, valamint a csuvas szibilánsok 16 magyar szót tükröző táblázata bizonyos fonetikai helyzetben (1152) stb. Az állattenyésztés török jövevényszavai közül 44, a földművelés és a kertgazdálkodás szókincsét tekintve pedig 49 (37 + 12) elemet sorol fel. Jelentős a halászati műszavak és a madárnevek közül a solymászat terminológiájába tartozó lexémák száma is (16, ill. 12). A hitélettel, a politikai és gazdasági élettel kapcsolatban 55 szóelemet lehet összeszámolni török elemként a magyar szókészletben. A nyugati őtörök nyelvet – választ adva az alapkérdésre – avarok, dunai és volgai bulgárok, kazárok beszélték, és fő változatát ogurnak nevezzük. Az ősmagyaroknak török kapcsolatai a Kubán–Don vidékén, majd pedig kétszáz éves etelközi tartózkodása idején voltak, mégpedig az említett 5–9. századig.

8. A 8–12. fejezet az Apparátus (Apparatus 1179–1494). A fejezet alfejezeteit bekezdésekbe szedve elemzem.

A Szólisták és mutatók (Lists and indices 1179–1369) fejezetcímei: 1. Valószínűtlen etimológiák. 2–4. A keleti őtörök, a nyugati őtörök és a mongol szavak listája. 5. A (finn)ugor eredetű szavaink jegyzéke. Válogatás. 6. A finnugor és az ugor magyar szavak jegyzéke. 7. Problematikus finnugor és ugor etimológiájú magyar szavak. 8. A magyar tükörszavak (Hungarian semantical copies). 9. Az alán jövevényszavak listája a magyarban. 10. Kun jövevények listája. 11. A szláv szavak mutatója. 12. A magyar szavak mutatója.

A valószínűtlen szófejtéseket (70 szó, 1179–1238) a könyv két részre osztja: 28-at részletesen – általában bő török szóanyaggal – elemez (például *ló*, *nyak*, *nyár*, *nyargal*, *nyereg*, *ocsúdik*, *székely*), 42-t csak utalásszerűen (például többek között a finnugor eredetű [*? csepp*], *hattyú*, *? irgalom*, *irt*, *? ját*, *nyereg*, *öreg*, [*? por*], *? sír*, *túr*, továbbá az ismeretlen eredetű *hatak*, *hír*, *hitvány*, *óv*, *pőcsik*, *sisak*, *szűk*, *tilt*, *tok*, *toportyán*–: *toportyánféreg*, *tüdő*, *üsti*, *ver*). E szavak értékelésében a BENKŐ-munkaközösség két szótárát rendszeresen idézi, és LIGETI alpművére is utal (kétszer is említi a *por*-nál a közlés hiányát [1233–1234] vagy a *tőzsér* [1236] arab eredetét), illetőleg jelzi, ha e szóalak a munkában nincs megemlítve (kivéve például a *hám*, az *ocsúdik*, a *túr* vagy a *ver* címszót), vagy e művet nem (elégge vagy helyesen) veszi figyelembe (például az *ispán*, *nándor*, *sír* vagy a *toportyán*–: *toportyánféreg* esetében). A *nándor* alatti *Nándorfehérvár* régi alakja alighanem (*Castrum*) *Nandoralbense* (vö. FNEsz. 1: 190).

A (finn)ugor eredetű magyar szavak jegyzéke kitűnő válogatás az MSzFE., az UEW., a TESz. és az EWUng. felhasználásával (1272–1293). A jegyzék csak a biztos finnugor, illetve ugor etimológiákat közli, például „450. H *tőr* 'dagger' < PUgr **terə* (not in POUgr) < PFUgr **terä*”. A számozásba ugyan bele vannak számolva az utalószavak is (összesen 15), de a „364. H *róka* 'fox', see *ravasz*”

típusú utalások rendszerint önálló lexémára vonatkoznak. A korai ősmagyar változásainak vizsgálatára RÓNA-TAS összeállította a (finn)ugor szavak listáját is (1294–1316). A 465 tételből álló jegyzék (344 finnugor + 121 ugor) egyik elemeként idézem egy ősi szavunkat: „41. PFr **kala* > PUgr *kalā* (POUgr **kūl* > PVog **kūl*, POsty **kūl*) > EAH **χalā* > H *hal* 'fish'”.

A problematikus (finn)ugor eredetű szavak között (1317–1323) – ha jól számolom – ötven szóalak található. Ezek a szakemberek számára csakugyan kérdések, nemegyszer példák egy-egy szó etimológiájának bonyolultságára. RÓNA-TAS e fejezetet a korai ősmagyar történeti fonológiára alapozta. De ha ezeket a lexémákat egybevetjük az uráli és a magyar etimológiai szótárakkal, az eredmény csekély. E szavak között biztos eddigi etimológiák vannak (pl. *fej*, *gyalog*, *gyökér*), egyes szavak azért szerepelnek itt, mert hangtani, mások azért, mert jelentéstani nehézségek mutatkoznak a szófejtésben (például *lel*, *mén*, *üt*, ill. *köcsög*, *szül*). Sőt egy sor lexémát a szerzőpár szójegyzékében már töröknek minősített (*bog*, *hajó*, *ír*, *lék*, *orvos*, *sért*, *sima*, *sír* főnév, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *úr*), vagyis ezek e fejezetben nem mondanak újat. Az ómagyar korból adatolható ma is gyakori szavaink között számos olyan van, amelyeknek nincs más szófejtése. Így például az uráli etimológiai szótár elutasítja az imént említett *táltos* török eredeztetését – mint írja – „wegen der einwandfreien Ug[rischer] Zusammenstellung” (UEW. 895). Tehát e szótárak valószínű vagy bizonytalan etimológiáit valójában mind fel lehetett volna e fejezetbe venni, tudniillik ezek a szavak az EWUng.-ban szinte kivétel nélkül kérdőjelesek. Ezért – bár egy sor értékes megállapítás található a jórészt rövid szócikkek között – ezt a 7 oldalas részletet elhagytam volna. E részben nem kellő mértékben közli a forrásanyagot (például *bogyó*, *harap*). (A nyj. *csuhé* és a *sima* etimológiáját nem tudni, honnan idézi.) A *szén*-nek az itt olvashatónál jobb magyarázata is van (UEW. 494; EWUng. 1416). A *tár* hangutánzó-hangfestő eredete (EWUng. 1482) is vizsgálandó a finnugor mellett.

Az ótörök mintára átalakult magyar tükörszavak vizsgálatában (1324–1330) RÓNA-TAS egykori hallgatója, SCHMIDT SZONJA eredményeit hasznosította, aki elsősorban ERDÖDI, BERECKZI és LIGETI jelentős tanulmányait dolgozta fel. 35 szót, illetve szerkezetet sorol fel, amelyek török szavak szóelemenként való fordításából származó összetett (például *ebihal*, *éjfékete*, *fokhagyma*) vagy képzett szavak (például *adó*, *házas*, *nincstelen*, *terhes*, *vagyon*). A tükörszavakat jelentéstani szempontból négy csoportra osztja.

Az alán jövevénytiszavak és más középíráni elemek tekintetében (1331–1339) a szerző 34 lexémát sorol fel, amelyeknek túlnyomó többsége – pontosan 22 szóelem – már MUNKÁCSI BERNÁT fontos munkáiban is szerepel (például *asszony*, *bűz*, *egész*, *ezüst*), és e szavaknak jelentékeny részét LIGETI (1986: 162–174) – és, mint olvashatjuk, több írásában HARMATTA JÁNOS – is közli. Emellett az elfogadhatatlan íráni elemeket – ugyancsak 34 szót – is felsorolja (például az *üstök*-öt) (1339). Itt adtam volna meg (1339) az Addenda részben közöltek helyett (1494) a *zsineg* kiegészítő magyarázatát.

A kun jövevénytiszavak a kun szavak kikövetkeztetett betűrendjében szerepelnek (1340–1342). A köznyelvben ezek közül a következők jelentkeznek: *bárca*, *buzogány*, *csődör*, *kalauz*, *kobak*, *koboz*, *komondor*, *kuvasz*, *özön*, *tábor*,

tőzeg, azaz az itt felsorolt lexémáknak egyharmada. A szótári részben egyébként az átdó alakokat a szerzők kunként (nem őtörökként) jelzik.

Az idézett szláv eredetű szavak jegyzékét (1343–1344) követi a magyar szómutató (1345–1369). A magyar jegyzékben néhány szó több mint tízszer fordul elő a munkában (*gyümölcsény, ív, lé, sőreg, szűnyog*). Feltűnik itt a tulajdonnevek viszonylag magas száma. A szómutatóból hiányzik a Kiegészítések között tárgyalt (1491) *béke* és *csámpás*.

9. Az Irodalomjegyzéket (1371–1459) nagy élvezettel tanulmányoztam végig. Ez a monumentális bibliográfia legalább 1700 tételből áll. Tíz esetenél többször szerepel az idegen szerzők közül W. BANG, N. A. BASZKAKOV, G. CLAUSSON, G. DOERFER, N. ERDAL, H. EREN, P. B. GOLDEN, S. KALUŽYŃSKI, SZ. G. KLJASTORNIJ, N. POPPE, O. PRITSAK, W. RADLOFF, G. J. RAMSTÄDT, M. RÄSÄNEN, T. TEKIN, A. ZAJĄCZKOWSKI és P. ZIEME. A magyar szakemberek sorában 20 fölött, a tételek szám szerint rangsorolva: MUNKÁCSI BERNÁT, RÓNA-TAS ANDRÁS, NÉMETH GYULA, PAIS DEZSŐ, LIGETI LAJOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, PALLÓ MARGIT, BERTA ÁRPÁD, BENKŐ LORÁND, BEKE ÖDÖN, MELICH JÁNOS, MOÓR ELEMÉR, BÁRCZI GÉZA. A jegyzékben U. KÖHALMI KATALIN (1425) és N. SEBESTYÉN IRÉN (1454) munkái nem a helyes betűrendben szerepelnek. A könyvészetbe bevettem volna még a Magyar nyelvtörténet mellett CSÜCS SÁNDORNAK a *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen* című művét is (Budapest, 1990).

10. A további fejezetek tartalma: 10. Rövidítések, 11. Térképek, 12. A számadatok (ismertetésem során már említettem), 13. Pótlások és javítások (1461–1494).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a nyugati őtörökök vagy ogurok érintkezése a magyarokkal a korai ősmagyar kor végétől egészen a késői ősmagyar kor végéig tarthatott. RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD kitűnő etimológiai munkát végzett, és RÓNA-TAS a mintegy ötszáz szófejtés feltárását követően a magyar alaktan történetét is áttekinti az ugor kortól a korai ősmagyar kor végéig. Az ugor alapnyelvet – annak fonológiáját és szókincsét – teljes egészében rekonstruálta. A nyugati őtörök hangrendszer leírása, az alaktani változások bemutatása is mintaszerűen sikerült. A nyugati őtörök adatok rekonstrukciója során a szerző megnyugtató módon tisztázza a török igék beépülését nyelvünkbe. GOMBOCZ és LIGETI felismerését igazolja a monográfia: a magyar nyelv régi jövevényszavai teljes mértékben szemléltetik az őtörök kori hangváltozásokat. A szintézis meggyőzően bizonyítja, hogy nyelvünk hangrendszere és szókészlete török hatásra nagy változásokon esett keresztül, ezzel szemben nyelvtanunk alig változott. Az igen jelentős őtörök hatás ellenére a magyar nyelv megőrizte finnugor alapsajátosságait az ugor egység felbomlásától egészen az ómagyar korig.

A RÓNA-TAS ANDRÁS vezetésével készült kézikönyv nemcsak régi török jövevényszavainkat vizsgálja meg, hanem egyúttal bemutatja – mozgásban és változásban – az átdó régi török és az átvevő ős-, illetőleg ómagyar nyelv hang-, alak- és jelentéstani rendszerét. A nagymonográfia egy sor kérdésben további kutatásokra hívja fel a társszakmák művelőit. A szintézis tanulmányozása a magyar

hangtörténet és lexika, a magyar történelem, a magyar ős-, gazdaság- és művelődéstörténet stb., a turkológia és egy sor más diszciplína művelője számára annyira kötelező érvényűnek látszik, hogy aligha túlzás: e tudományterületek szakemberei ennek az ismeretanyagnak a hiányában már napjainkban is bizonyos szakmai tájékozatlanságot árulhatnak el.

Az alkotás véleményem szerint a 21. század elejének legjelentősebb lexikológiai és nyelvtörténeti munkája.

Kulcsszók: ótörök jövevényszavak, nyugati ótörök nyelv, ős- és ómagyar hang-, alak- és jelentéstörténet, ótörök nyelvi hatás.

Hivatkozott irodalom

- BROCKELMAN, C. 1928. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāšgārīs Dīwān luḡāt at-turk*. Budapest–Leipzig.
- BUDAGOV, L. 1869–1871. *Sravnitelnyj slovarj turecko-tatarskich narečij* 1–2. Sankt Peterburg.
- CLAUSON, G. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, G. 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Wiesbaden.
- EREN, H. 1999. *Türk dilimin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GOMBOCZ, ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.
- HONTI LÁSZLÓ 1982. *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HONTI LÁSZLÓ 1999. *Az obi-ugor konsonantizmus története*. Studia Uralo-Altaica 9. Universitas Szegediensis de Attila József Nominata, Szeged.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÄSÄNEN, M. 1969–1971. *Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türksprachen*. 1–2. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17. Helsinki.
- STAROSTIN, SZ. A. – DIBO, A. V. – MUDRAK, O. A. 2003. *An etymological dictionary of the Altaic languages* 1–3. Brill, Leiden.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- UEW. = *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Hrsg. KÁROLY RÉDEI. Harrassowitz, Wiesbaden – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986–1988.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LÖRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

A book on Old Turkic loanwords in Hungarian

**András Róna-Tas – †Árpád Berta, West Old Turkic.
Turkic Loanwords in Hungarian**

This book by András Róna-Tas and Árpád Berta was published in 2011 by Harrasowitz. The handbook does not only explore early Turkic loanwords in Hungarian but it also presents, in their movements and changes, the phonological, morphological, and semantic systems of both Turkic and Proto- and Old Hungarian as source and target languages, respectively. The comprehensive monograph calls for further research from related disciplines in a number of different issues. Studying this synthesis appears to be obligatory for representatives of Hungarian historical phonology and lexicology, Hungarian ancient history, economic history, cultural history, etc., as well as Turkic studies and a range of other disciplines. The paper gives a detailed chapter-by-chapter summary and evaluation of the book.

Keywords: Turkic loanwords, West Old Turkic, Proto-Hungarian and Old Hungarian historical phonology, morphology, and semantics, linguistic influence of Old Turkic.

ZAICZ GÁBOR

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe

1. Magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok. A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok intenzitása ugyan nem mérhető ahhoz a magyar nyelvi hatáshoz, amely például a horvát nyelvet érte, ám számos jövevényszó honosodott meg a magyar nyelvterülettel leginkább érintkező muravidéki szlovén nyelvben, amely a 18. század második felére irodalmi nyelvi rangra emelkedett.

A magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok színtere tehát a történelmi Vas és Zala vármegye területén elhelyezkedő Muravidék volt, amely ma Szlovénia keleti részén található. A magyar állam- és egyházigazgatás kötelékébe 1090 k. került ez a Muráig terjedő terület (ZELKO 1996: 97). Mindez egyébként egybeesett a magyar gyepűnek a Kerka–Mura–Dráva folyók vízgyűjtő területére való kiterjesztésével (ZELKO 1972: 5). A Muravidék mind államigazgatási, mind pedig egyházszervezeti szempontból megosztott volt: északi része Vas vármegyéhez és a Győri püspökséghez tartozott, míg déli része Zala vármegyéhez tartozott és a Zágrábi püspökség fennhatósága alatt állt. Egyházi szempontból változást jelentett a Szombathelyi püspökség 1777-es megalapítása, amelynek köszönhetően a Muravidék északi és déli része hosszú évszázadok után végre egyesülhetett. A trianoni békeszerződés értelmében a Muravidék az újonnan megalakult Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került. A Muravidék északi határát jelentő Rábavidék azonban a békeszerződés értelmében Magyarország része maradt, s ma is ide tartozik.

A magyar államigazgatási rendszerhez való tartozás mindenképpen kedvezett a magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok elmélyülésének, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az egyéb nyelven kívüli tényezőket sem, amelyek szintén hatással voltak a magyar nyelvi hatás érvényesülésére. Az egyik ilyen tényező az volt, hogy a muravidéki szlovén fiatalok tanulmányaikat magyar városokban (Kőszeg, Sopron, Szombathely) is folytatták, ahol nem csak a magyar nyelvet sajátíthatták el, hanem a magyar kultúrával is alaposan megismerkedhettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar nyelv presztízsét sem, amely a soknemzetiségű történelmi Magyarországon a legtöbb beszélővel bírt, s 1844-től államnyelvnek is számított. Végül meg kell említenünk a Muravidéken élő autochton magyar kisebbséget is, amely évszázadok óta garantálja és őrzi a magyar nyelv muravidéki jelenlétét. A magyar nyelv tehát a magyarok és szlovénok által vegyesen lakott területeken jelen volt és van a mai napig, amely természetesen a két nyelvre is hatással van; igaz, az utóbbi időben a szlovén dominanciája figyelhető meg. (A muravidéki magyar nyelv jelenlegi helyzetéről részletesebben l. BOKOR 2009.)

2. Magyar jövevényszavak a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A muravidéki szlovén irodalmi nyelvben, amelynek irodalmi nyelvi normája a 18. sz. második felében alakult ki, számos magyar jövevényszó honosodott meg. Mielőtt

azonban a magyar jövevényszavak részletesebb elemzésébe kezdenénk, szólnunk kell a szókölcsönzés néhány általános kérdéséről is.

A jövevényszavak átvételét mindig valamilyen szükséglet hozza létre, például új eszközök, fogalmak megismerése, amelyek az átvevő nyelv kifejezőképességéből hiányoznak, így az üres helyeket az átadó nyelv megfelelő szavai töltik ki (NYOMÁRKAY 2007: 106). Olykor az is előfordulhat, hogy ugyan az átvevő nyelv rendszerében van megfelelő szó az adott eszköz, fogalom kifejezésére, mégis jövevényszó átvételére kerül sor. Ennek egyik tipikus példája a magyar nyelvben a szláv eredetű *kovács* főnév, amelyre a régi magyarban a *verő* főnevet használták, mégis a szláv eredetű *kovács* teljesen kiszorította a *verő* szót. A szakirodalom az ilyen jövevényszavakat „luxus jövevényszavak”-nak nevezi, amelyek általában igen intenzív és sok területre kiterjedő idegen nyelvi hatás eredményeképp jelennek meg az átvevő nyelv rendszerében (NYOMÁRKAY 2007: 106). A jövevényszó az átvevő nyelv rendszerébe kerülve beilleszkedik annak fonológiai, morfológiai és szintaktikai rendszerébe. Ez elsősorban a tipológiailag különböző nyelvek esetében kifejezetten érdekes, ilyen a muravidéki szlovén (flektáló nyelv) és a magyar (agglutináló nyelv) példája. A magyar eredetű jövevényszavak közül tehát a főneveknek ugyanúgy valamelyik nyelvtani nem kategóriájába kell tartozniuk, mint a muravidéki szlovén eredetűeknek. Emellett a magyar jövevényszavak a szóképzésben is aktívan kivették részüket, tehát biztos állíthatjuk, hogy megszűntek az átvevő nyelv rendszerében idegen elemnek lenni (HADROVICS 1989: 31).

2.1. A magyar jövevényszavak rétegződése a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv jövevényszavainak kutatása jelen esetben csupán a köznevekre korlátozódott, a tulajdonneveket nem érintette. A magyar jövevényszavak korpusza ötven forrásmű kicédulázásával alakult ki. A forrásul szolgáló könyvek kiválasztásakor célom az volt, hogy a muravidéki szlovén irodalom kezdeteitől (18. sz. első fele) egészen az első világháború kitöréséig megjelent könyvek legyenek képviselve. Igyekeztem törekedni a műfaji változatosságra is, ám mivel a legtöbb muravidéki szlovén nyelvű könyv vallásos tematikájú, így értelemszerűen az ilyen szövegek száma nagyobb. Emellett a forrásművek között találhatók ábécés- és olvasókönyvek, tankönyvek, egy a Magyar Királyság történetét bemutató mű, népművelő könyv, illetve az első muravidéki szlovén nyelvű újság első teljes évfolyama. Érdekességgépp Kardos János Toldi estéje fordítását is feldolgoztam.

Ennek a korpusznak az alapján alakult ki gyűjtésem, amelyben a magyar jövevényszavak száma alakváltozatokkal és származékszavakkal együtt meghaladja a hatszázat. Szófaji megoszlás tekintetében a legtöbb jövevényszó főnév; pl. *bunda* 'bunda', *eršek* 'érsek', *kanas* 'kanász', *pelda* 'példa', *šišak* 'sisak'. A főnév mellett az ige is gyakori szófajnak számít, pl. *bantüvati* 'bánt, szomorít', *čujskati se* 'csúszkál', *engedüvati* 'enged, engedelmeskedik', *kodivati/koudivati* 'koldul', *vesnoti* 'elveszik'. Az iginél is kevesebb a melléknevek száma, pl. *barnasti/brnasti* 'barna', *čalaren* 'csaló', *hamičen/hamišen* 'hamis', *lendjelski* 'lengyel', *tolvajski* 'tolvaj'. Az egyéb szófajok igen ritkának számítanak, pl. *jezero* 'ezer', *ejnje* 'ejnye'.

A magyar jövevényszavakat különböző fogalomkörök szerinti csoportokba sorolhatjuk: 1. Anyagi és tárgyi kultúra (69 szó); pl. *bot* 'bot', *kantar* 'kantár', *šuba* 'suba'. 2. Fogalmak (59 szó); pl. *bin* 'bűn', *đjülejš* 'gyűlés', *saga* 'szag'. 3. Egyház, vallási élet (41 szó); pl. *alduvati/aldüvati* 'áldoz', *jeretnik* 'eretnek', *žoltar* 'zsoltár'. 4. Foglalkozások (24 szó); pl. *bereš* 'béres', *inaš* 'inas', *sakač* 'szakács'. 5. Tevékenységek (20 szó); pl. *kivaniivati* 'kíván', *rendeluvati/rendeliivati* 'rendelkezik, rendel', *turbekati* 'turbékol'. 6. Hadi és katonai terminológia (16 szó); pl. *čata* 'csata', *šereg* 'sereg', *šišak* 'sisak'. 7. Állatok (15 szó); pl. *birka* 'birka', *somar* 'szamár', *šaška* 'sáska'. 8. Helyet jelölő szavak (14 szó); pl. *bauta* 'bolt', *lugaš* 'lugas', *salaš* 'szállás'. 9. Tulajdonságok (11 szó); pl. *butasti* 'buta', *hitvani* 'hitvány', *šantavi* 'sánta'. 10. Államigazgatás és igazságszolgáltatás (10 szó); pl. *követ* 'követ', *orsag* 'ország', *vama* 'vám'. 11. Növények (10 szó); pl. *egriš* 'egres', *kolomper* 'burgonya', *kukorica* 'kukorica'. 12. Mennyiséget jelölő szavak (6 szó); pl. *akouv* 'akó', *falat* 'darab', *talejr/tallejr* 'tallér'. 13. Ételek, italok (4 szó); pl. *reteš* 'rétes', *šör* 'sör', *tej* 'tea'. 14. Nemzetiség (4 szó); pl. *Horvat* 'horvát', *lendjelski* 'lengyel', *totski* 'szlovák, tót'. 15. Indulatszó (3 szó): *ejnje* 'ejnye', *nossa* 'nosza', *uccu* 'uccu'. 16. Testrészek (2 szó): *bajusi* 'bajusz', *čonta* 'csont'. 17. Szám: *jezero* 'ezer'. 18. Család: *apa* 'apa'.

Amint az a fentebbi adatokból is jól látható, a legtöbb magyar jövevényszó az anyagi és tárgyi kultúra, valamint a fogalmak körében honosodott meg. Nagynak mondható az egyházi, vallási életben meglévő magyar elemek száma is. Némiképp meglepő módon az államigazgatási és igazságszolgáltatási terminológiában kevés a magyar eredetű szó, holott talán a közös államigazgatási rendszerhez való tartozás alapján feltételezhetnénk, hogy számottevőbb magyar hatásnak volt kitéve ez a terminológia is.

2.2. A magyar jövevényszavak beilleszkedése a muravidéki szlovén irodalmi nyelv rendszerébe. Az elmúlt évtizedek során a nyelvi kapcsolatok elméletének igen kiterjedt szakirodalma alakult ki, ám a jövevényszavak beilleszkedésével kapcsolatban a leginkább áttekinthető rendszert a horvát RUDOLF FILIPOVIĆ (1986) alkotta meg. A jövevényszavak beilleszkedése során helyettesítésről (szubsztitúcióról) a fonémák és morfémák szintjén beszélhetünk, amelyet *transzfonemizáció*-nak és *transzmorfemizáció*-nak nevezünk (FILIPOVIĆ 1986: 68). *Transzfonemizáció*-nak az átvevő nyelv fonémáinak az átvevő nyelv fonémaival való helyettesítését hívjuk (FILIPOVIĆ 1986: 69). Az átvevő nyelv fonéma-rendszerének üres helyei sohasem fonémaátvétellel töltődnek ki, hanem a fonéma-rendszeren belül lezajló változás hatására fellépő specifikus feltételek és meghatározott kényszer hatására megy végbe (FILIPOVIĆ 1986: 79). Új fonéma a nyelven belül már létező allofónból jöhet létre (FILIPOVIĆ 1986: 81). A *transzmorfemizáció*-nak nevezett jelenség jelen esetben legfontosabb esete az, amikor az átadó nyelv kötött morfémája, amely nincsen meg az átvevő nyelv rendszerében, helyettesítődik egy, az átvevő nyelv rendszerébe illeszkedő kötött morfémával (FILIPOVIĆ 1986: 123). Itt jegyezzük meg, hogy ez az a morféma, amelyet HADROVICS LÁSZLÓ (1975: 12) *honosító képző*-nek nevez.

2.2.1. Fonémahelyettesítés. Fonémahelyettesítésre abban az esetben kerül sor, ha az átvevő nyelv fonéma-rendszeréből hiányzik az adott fonéma, vagy ugyan része annak, ám a jövevényszóban lévő pozícióban nem fordul elő (BÁRCZI 1958: 46).

2.2.1.1. A magánhangzók. A muravidéki szlovén és a magyar magánhangzók között sok az egyezés, így fonémahelyettesítésre csupán az /e:/, /o:/ és az /ɒ/ esetében került sor. Nem okoz nehézséget az /ø/ és /y/ fonéma átvétele, ugyanis ezek a muravidéki szlovénban is megvoltak (vö. PÁVEL 1909: 64–71); pl. *djöndj* 'gyöngy', *követ* 'követ', *šör* 'sör', *džündž* 'gyöngy', *djülejš* 'gyűlés', *püšpek* 'püspök'. Egy esetben viszont /ø/ → /o/ fonémahelyettesítést figyelhetünk meg a szó belsejében: magy. *örök* → mszln. *örök* 'örökség'. Fonémahelyettesítésre került sor a magyar /ø:/ esetében is, amelyet a szó végén /e/ fonémával helyettesítettek: magy. *cipellő* → mszln. *cipele* 'cipő'.

A magy. /e:/ – ritkábban /e/ – fonémát a muravidéki szlovénban /ej/ diftongussal helyettesítették: *cejh* 'céh', *cimejr* 'címer', *djülejš* 'gyűlés', *filejr* 'fillér', *kanapej* 'kanapé', *kejp* 'kép', *kertejs* 'kertész', *profejta* 'próféta', *talejr/tallejr* 'tallér', *tanjejr* 'tányér'. Hozzátehetjük, hogy némely főnévnek van alakváltozata is: *cimer*, *filer/filler*, *kep*, *kertes*, *profeta*. Ennek okára pontos választ nem adhatunk, ám figyelemreméltó, hogy az *e*-s alakváltozatok inkább a 19. sz. második és a 20. sz. első felének íróinál fordulnak elő.

A magy. /o:/ – ritkábban /o/ – fonémát szó belsejében a muravidéki szlovénban /ou/ diftongussal helyettesítették: *korouna* 'korona', *kouruš* 'kórus', *mouduoš* 'érték, birtok', *šinagouga* 'zsinaagóga', *trounuš* 'trón'. Ebben az esetben is előfordulnak alakváltozatok, amelyekben a diftongus helyén monoftongust találunk: *korona*, *koruš*, *trounuš*. Szó végén az /o:/ fonémát /ov/-val helyettesítik, amely /ouv/-vá diftongizálódhat: *birov* 'bíró', *főbirov* 'főbíró', *hajov* 'hajó', *akouv* 'akó', *birouv* 'bíró', *hajouv* 'hajó', *hintouv* 'hintó'. Egyetlen példában a magy. /o:/ helyén /o/, illetve /ou/ áll: *sabo/sabou* 'szabó'.

A magyar /ɒ/ fonémát egy esetben /o/ fonémával helyettesítették: *somar* 'szamár'. Ehhez a fonémához hasonló hangot ejtenek a muravidéki szlovén két dialektusában, a dombvidékiben (goričko-i) és síkvidékiben (ravensko-i) (RAMOVŠ 1935: 186). PÁVEL ÁGOSTON (1909: 8) véleménye szerint a cankovai dialektus magyar jövevényszavai esetében a magy. /ɒ/ megmarad; pl. *baga* 'bagó', *falat* 'falat', *saga* 'szag'.

2.2.1.2. A mássalhangzók. A mássalhangzók közül csupán a magy. /j/ és /c/ fonéma esetében került sor fonémahelyettesítésre, amelyet a magyar és muravidéki szlovén mássalhangzórendszer hasonlóságával magyarázhatunk. A magy. /j/ a jövevényszavak belsejében változás nélkül megmaradt, azonban a szó végén depalatalizálódik, magy. /j/ → mszln. /n/; pl. *baršon* 'bársony', *dohan* 'dohány', *hitvan* 'hitvány', *šarkan* 'sárkány'. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy ezeknek a szavaknak a magyarban is előfordult depalatalizált alakváltozatuk, ugyanis a magyarban az /n/ > /j/ palatalizáció az ómagyar korban kezdődött (E. ABAFFY 2005: 307). Továbbá azt is hozzátehetjük, hogy a depalatalizált alakváltozatok megjelenését és elterjedését a muravidéki szlovénban az is elősegítette, hogy nem csak a jövevényszavak esetében érvényesült a szóvégi /j/ > /n/ depalatalizáció (PÁVEL 1909: 115; RAMOVŠ 1935: 188). Ebben az esetben tehát nem tudjuk teljes bizonyossággal eldönteni, hogy a magy. /j/ fonéma /n/ fonémával való helyettesítésével van-e dolgunk, vagy pedig belső muravidéki szlovén fejlődés eredménye a depalatalizált alak.

A muravidéki szlovén nyelvterület északi részén, a dombvidéki (goričko-i) dialektusban van /c/ fonéma, de nem hiányzik PÁVEL ÁGOSTON szülőfalujának, a dombvidéki és síkvidéki dialektus határán elhelyezkedő Cankova nyelvjárásából sem (vö. PÁVEL 1909: 124–126). Mivel azonban a muravidéki írók többsége vagy a síkvidéki, vagy pedig a völgyvidéki dialektust beszélte anyanyelveként, s nem a dombvidékit, így a magyar jövevényszavak esetében a /c/ fonémát /t/ vagy /ʃ/ fonémával helyettesítik; pl. *bašta* 'bástya', *fačuk* 'fattyú'. A *fačuk* esetében a /ʃ/-vel való helyettesítés a /c/ fonéma intervokális helyzetével magyarázható.

2.2.1.3. Az idegen eredetű szavak magyar fonémahelyettesítésének megőrzése. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai között számos olyat találunk, amely a magyarban is idegen eredetű (latin, német, olasz, szláv, török). Ezek a jövevényszavak a magyarban bekövetkezett változást követően kerültek a muravidéki szlovénba, így azokat magyar jövevényszavaknak kell tekintenünk, hiszen megőrzi a magyarban bekövetkezett változásokat.

A latin /s/ fonémából a magyarban /ʃ/, intervokális helyzetben pedig /z/ fonéma alakult. Ezt a helyettesítést a muravidéki szlovén is megőrizte; pl. *šinagouga* 'zsinagóga', *šorš* 'sors', illetve *hožanna* 'hozsanna', *mužika* 'muzsika'.

A német eredetű szavak esetében az intervokális /o/ fonémát /v/ vagy /a/ fonémával helyettesítették a magyarban, amelyet a muravidéki szlovén is megőrzött; pl. *bak* 'bak' (< baj.-osztr. *bock*), *parta* 'párta' (< baj.-osztr. *porte*, kfn. *borte*). A német eredetű szavak szókezdő /b/ fonémáját a magyar /p/-vel helyettesíti, amelyet szintén megőrzött a muravidéki szlovén; pl. *pantlik/pantlika/plantlik* 'pántlika' (< baj.-osztr. *bandl*, *bantl*), *porkolab* 'porkoláb' (< kfn. *purcārv[e]*, *burcgrāve*).

Számos olyan magyar jövevényszó került a muravidéki szlovénba, amely a magyarban szláv eredetű, azonban a magyarban bekövetkezett változások megtartásával kerültek át a muravidéki szlovén irodalmi nyelvbe. Az alábbi tendenciákat figyelhetjük meg: 1. /o/ → /v/ fonémahelyettesítés a szó elején vagy a szó belsejében; pl. magy. *akó* > mszln. *akouv* 'akó', magy. *apát* > mszln. *apat* 'apát', magy. *apátúr* > mszln. *apatur* 'apát', magy. *baj* > mszln. *baja* 'baj', magy. *gazda* > mszln. *gazda* 'gazda', magy. *vajda* > mszln. *vajda* 'vajda'. 2. Szláv /e/ → magy. /v/; pl. magy. *csata* > mszln. *čata*. 3. Szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldása; pl. magy. *barát* > mszln. *barat* 'szerzetes', magy. *bereg/berek* > mszln. *bereg/berek* 'berek', magy. *horvát* > mszln. *Horvat* 'horvát férfi'. 4. Szláv nazális /ɛ/ megőrzése; pl. magy. *lengyel* > mszln. *lendjelski* 'lengyel'. 5. Szó belsejében az /i/ kiesésének megtartása; pl. magy. *pálca* > mszln. *palca* 'pálca'. 6. Szemantikai kölcsönzés; pl. *akouv*, *baja*, *barat*, *bereg/berek*, *pandur* 'pandúr'. 7. Nem déli szláv eredetű szó kölcsönzése; pl. magy. *pálinka* > mszln. *palinka*.

2.2.2. Morfémahelyettesítés. Morfémahelyettesítés esetén az átadó és az átvevő nyelv tipológiai hovatartozása döntő szereppel bír. Az agglutináló magyar nyelvből származó jövevényszavaknak be kell illeszkedniük a flektáló muravidéki szlovén nyelv deklinációs és konjugációs rendszerébe, hogy mind a névszók, mind pedig az igék ragozhatóvá váljanak. Ezt a beilleszkedést a HADROVICS LÁSZLÓ (1975: 12) által *honosító képző*-nek nevezett képzők segítik elő.

2.2.2.1. A főnevek honosító képzői. A magyar főnevek esetében a legfontosabb kritérium, hogy a muravidéki szlovén főnevek grammatikai nem kategó-

riájába besorolhatók legyenek, s így a deklinációs rendszerben ragozhatóvá válnak. Három honosító képző vált gyakorivá a főneveknél: 1. *-a*, pl. *baja* 'baj', *barda* 'bárd', *bauta* 'bolt', *čonta* 'csont', *fela* 'féle', *gomba* 'gomb', *kefa* 'kefe', *kočia* 'kocsi', *oproda* 'apród', *saga* 'szag', *vama* 'vám', *varmedja/varmedjeval/varmedjija/varmedjjo* 'vármegye'; 2. *-i*, pl. *bajusi* 'bajusz', *hami* 'hám'; 3. *-ek*, pl. *hasek* 'haszon'. A leggyakoribb honosító képző a főnevek körében tehát az *-a* volt, azaz ezek a szavak nőneműek lettek. Az *-i* honosító képző hozzáadásával a magyar jövevényszó plurale tantum lett a muravidéki szlovénban.

2.2.2.2. A melléknevek honosító képzői. Igen kevés melléknevet találunk a magyar jövevényszavak között, inkább az átvett főnevekből és igékből képeztek mellékneveket. Ennek ellenére a melléknevek esetében is többféle honosító képzőt találunk: 1. *-asti*, pl. *barnasti/brnasti* 'barna', *butasti* 'buta'; 2. *-avi*, pl. *djingavi/gingavi/ginglavi* 'gyenge', *šantavi* 'sánta'; 3. *-en*, pl. *čalaren* 'csalárd', *hamičen/hamišen* 'hamis', *hirešen* 'híres'; 4. *-ski/-ški*, pl. *lendjelski* 'lengyel', *nemeški* 'nemes'.

2.2.2.3. Az igék honosító képzői. Valamennyi, a muravidéki szlovénba átvett ige kap honosító képzőt: 1. *-ati*, pl. *koronati* 'koronáz', *šantati* 'sántít', *šarcati se* 'sarcól', *turbekati* 'turbékol', *zbantati* 'megbánt'; 2. *-avati*, pl. *predikavati* 'prédikál'; 3. *-iti*, pl. *batoriti* 'bátorít', *vigasztal*, *dičiti* 'dicsér, dicsőít', *koroniti* 'koronáz', *tanačiti* 'tanácsol', *vadliti* 'vall'; 4. *-ivati*, pl. *batrivati* 'bátorít', *vigasztal*, *citalativati* 'citeráz', *šilabizativati* 'silabizál', *tanačivati* 'tanácsol', *zbantivati* 'megbánt'; 5. *-iviti*, pl. *batriviti* 'bátorít', *vigasztal*; 6. *-ovati*, pl. *harcovati se* 'harcól'; 7. *-uvati/-üvati*, pl. *alduvati/aldüvati* 'áldoz', *bantüvati* 'bánt', *engedüvati* 'emged', *kebzüvati* 'vigyáz', *kivanüvati* 'kíván', *koronüvati* 'koronáz', *mentuvati/mentüvati* 'ment', *predikuvati/prediküvati* 'prédikál', *prikačüvati* 'hozzákapcsol', *rendeluvati/rendelüvati* 'rendel', *šarcuvati se* 'sarcól', *tanačüvati* 'tanácsol', *vadluvati/vadlüvati* 'vall', *verostüvati/veröstüvati/verustüvati/virostüvati/vörustuvati/vörüstüvati* 'virraszt', *zbantuvati/zbantüvati* 'megbánt'.

Amint azt a példák száma is jól mutatja, a leggyakoribb honosító képző az *-uvati/-üvati* volt, míg az *-avati*, *-iviti*, *-ovati* honosító képzők csupán egy-egy esetben fordulnak elő. A muravidéki szlovénba átvett magyar igék aspektusukat tekintve folyamatosak.

2.2.3. A protetikus j-. A muravidéki szlovén nyelv *j-* és *v-* protetikus hangot ismer, amelyek közül a *j-t* a következő jövevényszavak kapták meg: *jal* 'álnokság', *jeretnik* 'eretnek', *jezero* 'ezer'.

3. Összefoglalás. A magyar – muravidéki szlovén nyelvi kapcsolatok eredményeképp a különböző származékokkal és alakváltozatokkal együtt több mint hatszáz magyar eredetű szó élt a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben. A magyar jövevényszavakat különböző fogalomkörökbe sorolhatjuk. A legtöbb magyar jövevényszó az anyagi és tárgyi kultúra körébe tartozik, vagy pedig valamilyen fogalmat jelöl. A jövevényszavak között szófaji gyakoriságot tekintve a főnevek vezetnek, az igék és melléknevek száma kevesebbnek mondható a főnevekéhez képest. A magyar jövevényszavaknak a muravidéki szlovén nyelvbe kerülve be kellett illeszkedniük annak fonológiai és morfológiai rendszerébe. Láthattuk, hogy

a fonémahelyettesítés csupán néhány fonémára korlátozódik, amelyet a magyar és muravidéki szlovén fonémarendszer nagyfokú egyezésével magyarázhatunk. A morféma-helyettesítés során honosító képzők járultak egyes főnevekhez, melléknemekhez és igékhez, ami a magyar jövevényszavaknak a muravidéki szlovén deklinációs és konjugációs rendszerbe való beilleszkedését szolgálta.

Kulcsszók: magyar nyelv, muravidéki szlovén irodalmi nyelv, jövevényszavak, fonémahelyettesítés, morféma-helyettesítés.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 301–351.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BOKOR JÓZSEF 2009. *Nyelviség és magyarság a Muravidéken*. Magyar Nemzetiségi és Művelődési Intézet, Lendva.
- FILIPOVIĆ, RUDOLF 1986. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. JAZU – Školska knjiga, Zagreb.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1975. *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1989. A magyar nyelv kelet-közép európai rokonsága. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–46.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN 2007. *Rövid horvát és szerb nyelvtörténet*. ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest.
- PÁVEL ÁGOST 1909. *A vashidegkuti szlovén nyelvjárás hangtana*. Magyarországi Szláv Nyelvjárások 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RAMOVŠ, FRAN 1935. *Historična gramatika slovenskega jezika. VII. Dialekti*. Učiteljska tiskarna, Ljubljana.
- ZELKO, IVAN 1996. *Zgodovina Prekmurja*. Pomurska založba, Murska Sobota.

Hungarian loanwords in the system of the Mur Region Slovene literary language

The paper discusses the phonological and morphological integration of Hungarian loanwords in the Prekmurje (Mur Region) Slovene literary language. After a brief introduction to the history of Hungarian–Slovene linguistic contacts in the Mur Region, the discussion covers the layering of Hungarian loanwords in the Mur Region Slovene literary language. Phoneme substitution is demonstrated phoneme by phoneme, whereas morpheme substitution is shown separately for each part-of-speech category.

Keywords: Hungarian language, Prekmurje Slovene literary language, loanwords, phoneme substitution, morpheme substitution.

DUDÁS ELŐD
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *fog* segédigéről

Az ómagyar korszak időkerete a honfoglalástól a 16. század első harmadáig bő hat-száz év. E hatszáz év első háromszáz évéből nincs a mondattant érintő, felhasználható forrásunk. Csupán e háromszáz év végén találjuk a Halotti beszédet, és az ezt követő mintegy száz éven belül a többi kis szövegméretet (vö. BENKŐ 1980: 26). Ezt követően a 14. század végéről (1370 után) a Jókai-kódex latinból fordított szövege képez forrást a kutatás számára. A 15. századból is csupán az ún. Huszita biblia magyar fordításait használhatjuk, majd a század legvégéről, illetőleg a 16. század elejéről áll rendelkezésre elegendő forrás. E források közül is meglehetősen kevés a kötetlen, spontán nyelvhasználatot tükröző írás, zömükben formalizált, egyházi rendeltetésű és terminológiájú, a liturgiával összefüggő használatú szövegek ezek.

A forráshiánnyal és a rendelkezésre álló szövegek jellegével függ össze, hogy a következtetéseinken alapuló visszavetítéseink gyakran bizonytalanok. E bizonytalanság egyik képviselője a *fog* ige, melynek a segédigei minőségű használatával (jövő idő: *fog* + *-ni* szerkezet) összefüggően néhány kérdés fogalmazódhat meg.

Az első és legáltalánosabb kérdés: hogyan alakult ki a *fog* + *-ni* szerkezet a jövő idő jelölésére. Ismeretes, hogy az alapnyelvből nem örökölt a magyar se szintetikus, se analitikus kifejezési formát a jövő időre (SÁROSI 2003: 150). ABAFFY ERZSÉBET (1992: 134–135) a 15–16. századi adatok alapján egy grammatikalizálódási folyamatot ír le, melyben a konkrét jelentésű (‘megfog, megragad’) szó a ‘hozzáfog’ jelentésen keresztül jut el a jövő időt kifejező segédigei szerephez. Hasonlóképpen foglalt állást korábban már a TESz. is. ABAFFY példái azt mutatják, hogy a *fog* (a *kezd* igével párhuzamosan) tárgyas szintagmát alkotott a főnévi igenévvel, és még múlt időben is használatos volt: pl. „haza élt *foga úlni*” (PeerK. 5); „... *sedere cepit*” (ABAFFY 1992: 134). Ez a szint már a ‘hozzáfog’ szintje, melyből aztán a nyelvhasználat kiterjedhetett (és ki is terjedt) bármely ige futurum imperfectumának kifejezésére („mýnd ez világ *czudalný fogýa [admirabitur]*” 1992: 135, l. JókK. 49). A folyamat tehát a következő: ‘megfog’ → ‘hozzáfog’ → ‘jövő időt jelző segédige’.

Ezt a folyamatot DÉR CSILLA ILONA angol minta nyomán a *be going to* szerkezetet idézve tárja elénk. A grammatikalizációs folyamat lényege e mintában az, hogy egy adott ige (verbális szerkezet) speciális kontextusban használatik, melyben benne van a szándék jelentéstöbblete is. A speciális kontextus következtében az újraelemzés kapcsán a szándék jövőre utaló jelentése kerül előtérbe, s a jelentések közül egy kiemelkedik, míg a többi jelentés háttérbe szorul. A folyamat az angol nyelvhasználatban ma is megfigyelhető az egyidejűleg kétértelmű jelentést hordozó alkalmazásban (*I am going to see a doctor*) (DÉR 2008: 26).

A magyarban BERRÁR JOLÁN a *kenyeret fog | enni* példával közvetlenül a hangsúly eltolódásával (hasonlóan a mondathatár eltolódásához) magyarázza a *fog* segédigévé válását (1956: 430). A kései ómagyar kor nyelvemlékei segítségével azonban az átmenet mindhárom fázisa bemutatható: 1. konkrét ‘megfog’: „ees ottan az sýdok *meg*

fogak iesusth” (AporK. 208), „*fogaak* ottan zegenjökketh es kezökkeeth labokath meg kötözeek” (SándK. 28), „romayaknak zolgay el jevuenek pafcafiuft *meg fogak*. es fogva ev veleek chazarhoz viveek” (CornK. 204r). 2. 'hozzáfog': e folyamatban először talán a 'fogja magát' (= elhatároz) lehetett az első lépcső, ahol a szerkezet még tárgyas szintagma, de jelentése már elvonttá válik: „sa zent laioshoz · kih franciai kirali vala *foga magat*” (DebrK. 83); „tahat legiön bizoni hitönk : *fogiok* ioh miuelkötetökre *magonkat*” (DebrK. 174–175), majd előtérbe kerül az 'elkezd' jelentés, és ennek kapcsán a főnévi igenév belépése célhatározói bővítményként indítja el a segédigévé válást: „El felede az vezedelmeket, kikben vala vettetuen minden felöl. az mezen *foga halakodnÿa*” (BodK. 15–16), „hog mikoron, a bins lelek *ki fog zakadnia* a testtöl” (BodK. 21), „Es azon zem pillantasba a lelek *foga diéernie* monduan” (BodK. 35), „keet loh nagí erőssen kezdeh egi mast rugdosnia segíg hozzaia futuan a lonak *mardosni ffoaga* ötet samahsik adzÿg rugdosa” (DebrK. 181). 3. *A fog* egyre inkább jövő időt jelent (l. ABAFFY 1992: 135. példáit), további példák: „fok emberek *fognak meg halnÿi*” (JókK. 63), „ez vilaagnak fok bewlczekewzewl es nemesfekewzewl *fognak yewnÿi*” (JókK. 82), „Es halalatoft *fogz zolgalnod* yftennek” (JókK. 145), számos további példa található Sylvester János Újtestamentumában. Példáinkban a főnévi igenév célhatározói értelmű (melyet a *-ni* képző latívuszi *-i* eleme mintegy előrevetít, vö. HBK. „*iochtotnia* ilezie wt”). A folyamat (a jövő idő analitikus szerkezettel való kifejezésének folyamata) két oldalról volt tehát nyitott és potenciális: a *fog* absztrahálódásával és a főnévi igenévnek a szerkezetbe való alkalmasságával. A *fog* grammatikalizálódása tehát nem önmagában történt: szükséges volt hozzá a főnévi igenév ez irányú „nyitottsága”. E következtetés megegyezik az általános megfigyeléssel: ahogyan a *be going to* szerkezetben sem csak a *go* grammatikalizálódik, hanem az egész szerkezet kap új jelentést, úgy a *fog* esetében is szükséges a segédigévé váláshoz a szerkezet másik tagjának a segítségé, alkalmassága az adott irányú mozgáshoz.

A tanulmány bevezetőjében említett adathiányos helyzetből következik, hogy a *fog* + *-ni* jövő időt kifejező szerkezet időbeli kialakulásáról szintén csak feltételezéseink vannak. A *fog* segédigei szerepe egyértelmű a Jókai-kódexben (l. TESz.), ugyanakkor a grammatikalizálódás közbeni állapotát mutató jelentés ('hozzáfog') csak a 16. század kezdetéről adathozható (TESz.). Ettől eltekintve, mivel a segédigei alkalmazás már a 14. században egyértelmű, a szerkezet kialakulását a kései ómagyar korra teszi ABAFFY ERZSÉBET (1992: 133–135), közelebbi megszorítás nélkül az ómagyar korra SÁROSI ZSÓFIA (2003: 363).

A szó határozói igeneve (*fogva*) azonban felbukkan a Königsbergi töredék 12. század vége/13. század elejére datálható (DÖMÖTÖR 2006: 31) szövegében, mégpedig „elvont irányban megtörtént funkcióváltást” (BENKÖ 1980: 287) mutatván. Jelentésköre pedig nem a 'kezd'-del azonos/hasonló („kezdve”), hanem a *-tól fogva* szerkezetben lényegesen általánosabb, és mint a kiterjedés nagyságát nyomatékosító határozószó, 'egészen, teljesen' jelentésű (BERRÁR 1956: 433; TESz.). Ha viszont a szó képzős származékának jelentése már a korai ómagyarban absztrahálódott, sőt e képzős változat elindult a szófajváltás útján is – névutói szerepűvé válik (s e szerep kialakulását A. JÁSZÓ [1991: 345] nyomán D. MÁTAI az ómagyar kor végére valószínűsíti: 2003: 210, 228; 2011: 135; vö. még ZSILINSZKY 1991: 450) –, feltételezhetjük, hogy az alapige segédigévé való grammatikalizálódása is korábbra tehető, akár az ómagyar kor korai fázisába. Ezt feltételezve azonban megváltozik a *fog/kezd* igéknek a jövő idő kialakításában való szerepvállalása, annak időbeli rétegződése.

Mivel forrásaink késeiek, bennük a *fog* és a *kezd* egyidejű segédigei szerepét találjuk. Úgy tűnik, a két szó azonos időben kerül segédigei szerepbe, s HADROVICS szerint „az ember szinte a véletlen játékanak tartja, hogy a jövő idő kifejezésének segédigéje nem a *kezd* lett” (1992: 343). Az azonos idejű adatolásból ABAFFY is az egyidejű használatra következtet, és egy tág (a Jókai-kódextől az ómagyar kor végéig tartó) szinkroniában elhelyezve egy folyamatot vél felfedezni. (Amely folyamatban az időbeliség nem játszik lényeges szerepet: ABAFFY az első stádiumban szerepeltet 16. század eleji példát, és a harmadik stádiumban szerepeltet 14. századi példát is. Ez azonban csak látszatra ellentmondás, ugyanis, mint HAADER LEA írja, a mondattani grammatikalizációs folyamatok esetében „egyszerre van jelen a nyelvrendszerben a forrás és a végeredmény, valamint az átmenetek” [2001: 365]). Ebben a folyamatban az első állapot – állítja ABAFFY – amikor a *fog* és a *kezd* is tárgyas szintagma alaptagjaként akár múlt időben is használatos lehetett (több példa is ezt mutatja). A következő stádiumban a *coepi* igét és a futurum imperfectumban álló *incipio* igét a *kezd* jelen idejű alakjaival fordítják, és ezzel a szerkezet jövő idejű jelentésűvé válik. Erre a vélt folyamatra ABAFFY két kódexből hoz példákat, egyet a Bécsi kódexből, kettőt pedig a Münchener kódexből. A Münchener kódexből két példát idéz ABAFFY, és ezek közül az egyik valóban az *incipio* futurum imperfectum alakja. A Münchener kódexben az idézett két példa mellett még két alkalommal szerepelnek az *incipio* jövő idejű alakjai a főnévi igenév mellett. Vegyük sora őket: a Lk 14, 9-ben (MünchK. 73ra, ABAFFY egyik példája) azt a példabeszédet olvashatjuk, amikor valaki egy menyegzőn elfoglalja az első helyet, majd a ház gazdája felszólítja, hogy adja át a helyét egy előkelőbbnek. Ebben a cselekvéssorban a latin „et tunc *incipias* cum rubore novissimum locum tenere” fordításaképpen „*τ* tahať [...] pizonǵallal *kēzded* az vtolǵo hēľt taztanod” a történelmi folyamatban egy új cselekvés kezdetét és nem pedig a jövő időt jelzi (az itt idézett *incipias* azonban nem futurum imperfectum, hanem praesens imperfectum coniunctivi!). A Mk 13, 4-et (MünchK. 49va) megelőzően Jézus a templom lerombolását jövendőli meg, és ennek kapcsán kérdezik a tanítványok: „Dic nobis, quando ista fient? et quod signum erit, quando haec omnia *incipient* consummari?” Ennek magyar fordítása a kódexben: „Vzam mōgadmǵ mūnēkōn micoz ēzec leznēc *τ* mēľ iēlenľeg lezēn micor mēď ēzec *kezdneć* megtōkellētnieć”. A szöveg egésze egyértelműen a megjövendőlt folyamat elkezdésére utal, s nem a jövő időre. Lk 21, 7 (MünchK. 80ra, ABAFFY másik példája): ugyanaz a helyzet, mint Márknál, a templom köveinek lerombolásáról van szó. Itt a latin szöveg Márkhoz képest rövidebb: „Praeceptor, quando haec erunt, et quod signum cum *feri incipient*?” de az egyeztetés alapján egyértelmű, hogy a *feri incipient* nem a *signum*-ra, hanem a *haec*-re vonatkozik. Ennek a kódexben a fordítása: „ParanLolo micor lēžnē ēzec *τ* mēľ iēlenľegēc micoz *kēzdnēc lēniēc*”. Még ez a hibás fordítás is egyértelműen a történelmi megkezdésére utal (a hibára a kódex kiadója is felhívja a figyelmet: NYÍRI kiad. 1971: 317). Lk 23, 29–30 (MünchK. 83ra): ebben a szövegrészben a keresztre feszítéshez támoľyǵo Jēzus szol a sírő asszonyokhoz: „venient dies, in quibus dicent ... Tunc *incipient dicere* montibus: Cadite super nos, et collibus: Operite nos.” Ennek a fordítása a kódexben: „mezt iǵnē [...] napoc kibēn mōdnac [...] Tahať *kēzdnē mōđani* hegecnē ēľľētec mū reianc *τ* halmocnac fēďēziētec bē mūkēť”. A tágabb szövegben tehát adva van egy, a jövőben megvalósuló történelmi folyamat, amelyben a *tahát* ’akkor’ jelzi az új esemény elkezdődését. Ez a példa is hangsúlyosan az elkezdődésre utal az eseménysoron belül.

ABAFFY szerint a harmadik stádiumban valamely ige futurum imperfectumát a *fog*, illetőleg a *kezd* + *-ni* alakkal ki tudják fejezni. ABAFFY erre is hoz a korai kódexekből példát, és, ha a *kezd*-del fordított jövő idő nem az *incipio* fordítása, hanem egy másik igéé, akkor ez valóban a *kezd* segédige voltát bizonyíthatja. Érdemes azonban a példaként beidézett Müncheneri kódexbéli adatot jobban szemügyre venni. Ez a latinból fordított szöveg (az egész Müncheneri kódex) ugyanis a latin jövő idő igealakok fordítására csak magyar jelen idejű igealakot használ, továbbá az *incipio* fordítására a *kezd* + *-ni* szerkezetet. Minden esetben, amint ezt ABAFFY is megjegyzi. Ezek (ti. az *incipio* fordításai) mindegyike múlt időre vonatkozik, a fentebb említett négy kivételével, amelyekben viszont a kezdés folyamata lényeges, s nem a jövőre vonatkozás. Egyetlen ettől eltérő eset van: az ABAFFY által is idézett *videbitis kezd* + *-ni*-vel való fordítása. E jelenet azonban – melyben Jézus elfogása után a zsidó főtanács előtt megjövendőli (biztos jövőként állítja) isteni voltát – a latinban is közel azonos szövegezéssel mindhárom szinoptikus evangéliumban megtalálható (Mt 26, 64; Mk 14, 62; Lk 22, 69). Ebből Lukácsnál a latinban az *erit* szerepel, melyet a fordító a *lezèn*-nel ad vissza (82rb). Máténál (MünchK. 33va) és Márknál (51vb) azonban szinte teljesen azonos a latin szövege: „Dicit illi Iesus: Tu dixisti; verumtamen dico vobis, amodo *videbitis* Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei et venientem in nubibus caeli” (Mt 26, 64), illetve: Mk: „Iesus autem dixit illi: Ego sum; et *videbitis* Filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei et venientem cum nubibus caeli (Mk 14, 62)” Márknál a *videbitis*-t a fordító *meqlat’atoc*-kal fordítja, jelen idejű alakkal, úgy, ahogyan általában a jövő időt fordítani szokta. Máténál azonban az *amodo videbitis Filium hominis*-t a következőképpen adja vissza: „Matolfoguā *latnotoc kēzditēc* ěmbezn° fiat” (MünchK. 33va). (Az *amodo*-t nem ’oly módon, oly képpen’-ként fordítja.) A fordító tehát a latin szöveget kiegészíti a *mától fogva* időhatározóval, és – véleményem szerint – ez a betoldás indokolja a cselekvés elkezdésére utaló *kezditek* alkalmazását. A Müncheneri kódex fordítójának tehát ezt az egyetlen, nem az *incipio* fordítására vonatkozó példáját nem tekinthetjük a *kezd* jövő idő kifejezésére kiterjesztett példájának. Az ide a Jókai-kódexből (125) felhozott példa szintén kétséges: a mondat egy eszkatologikus szöveg részlete, melyben a jövőre vonatkozó cselekvések/történések mind jelen idejüként fordíthatnak, s bennük az „Es gyczewlkewdny *kezdnek* embereknek gyczeretyben” egy új tétel a felsorolásban, és ez indokolhatja a *kezdnek*-kel való fordítást. Szintén nem győz meg a *kezd* segédige voltáról az ide a Nagyszombati kódexből idézett mondat sem („maydan nehezebbet kezd ennel hallani micoron az igaz biro azt *kezdi* mondani” [NagyszK. 177]). Mindezek alapján a *kezd*-nek a *fog*-gal egyenértékű jövő idejű segédige volta kétségesnek tűnik.

Az eddigieket összegezve: feltételezem, hogy a *fog* + *-ni* szerkezet a jövő idő jelölésére a korai ómagyar korban jött létre, a *kezd* a kései ómagyar kori példákban nagyrészt az *incipio* ’kezd’ ige magyar megfelelőjeként jelenik meg, jövő időre való alkalmazása csak másodlagos, a jelentésével összefüggő fordítói használatból ered. A *fog* viszont azért lehetett alkalmas meglátásom szerint az *incipio* fordítására is, mert már létezett ennek a jövőre való segédigei alkalmazása a gyakorlatban. Nem egyenrangú igék „vetélkedéséről” van tehát szó az adott korban (15. sz. vége/16. sz. eleje), hanem egy már általánosult jövő idő kifejezés speciális helyzetben való alkalmazásáról (*fog*), illetve egy új, becsatlakozó, a fordítás igényének megfelelő szó (*kezd*) szerepeltetéséről.

Az ómagyar kor végi valós nyelvhasználat megismerését mégsem a kódexek fordításszövegeinek, hanem a missziliseknek az elemzése adja meg. Ezekről ABAFFY azt írja,

hogy amennyiben összetett jövőt használnak, akkor kizárólag a *fog*-os jövő időt használják (1992: 135). A Középkori leveleink (HEGEDŰS–PAPP 1991) teljes anyagát átnézve a következőképpen alakul az összetett jövő idő használata: 5 iratban fordul elő a *kezd* + *-ni* szerkezet, 15 iratban pedig a *fog* + *-ni* szerkezet (a 152. és a 162. sz. levélben mindkét szerkezet előfordul, jellemzően eltérő használattal). Számarányt tekintve tehát nem nagy a különbség, semmiképpen sem kizárólagos a *fog*-os alkalmazás. Nem is az alkalmazás számában, hanem az alkalmazás minőségében van a különbség. Az 5 *kezd*-es szerkezetből négy az eseményekre való közvetlen utalást mutat: „nagy kar *kezdon* walany ha en hamar zembe nem lehetek kegylmedwel” (Klev. 26), „Nem tudom mychoda lowakat *kezdeel* kewanny”(152), „ha Nem fizetenk keet fele ellensegewnk lezen, Mynd terek Mind ewk *kezdenek* Jobbaginkat fogdosny az adossag erth” (157), „es ozton a zegen nep a ki oda mielni *kezd* minden adoyoknak felet megengegyetek” (211). Ez a közvetlen utalás a dolgok elkezdését, elkezdődését jelöli. (Van viszont egy adat, melyben a *kezd* szerepel segédigeként, és a példában szereplő állítás tartós jövő időre vonatkozik: „hog oda ala kristaloczra akarnal Menny, en A tanach hog semmi keppen ne Men Mert Vram erekkewl haragudni es Nehezeln *kezd* rad” [Klev. 162]). Ezzel szemben a *fog*-os szerkezet a jövőbeli történes általánosult, biztosnak ítélt vagy szándékolt eseményeit jelöli. A példák: „mert Elwesthed wegre magadoth barathyd sem *fognak* haznalhathny” (Klev. 68), „ssok maghyarth *fok* kx yth lathny es sockal Jobban *fok* allany az my wrunk dolga” (68), „[királyné asszony] tha hath ew *fog* oda meny: es ew *fogya* Byrnya az or zagoth” (95), „nem *fognak* ilyen pinzt adnj” (97), „az my nekem azwth *fogna* Jobnak thetcezeny azt myelnym” (107), „nehezen *fogyak* Megh adnj” (109), „teneked Inkab haznalny *fogh*” (150), „weegre a keralne azzon kerlytkayaba *fogz* kewanny Jartodat” (152), „wg tertynhetyk hog Gereczbe *fogom* welem hozny” (154), „mert en Gereczbawl Beechbe *ffogok* Mennem” (154), „de The mondok wegre kerlytkaba *fogz* Jarny” (154), „Mostis Mondom hog wram Jo Newen Nem *fogna* wennj tewled” (162), „lasd megh mit *fog* Irnya a rol” (163), „Nem *fogom* oztan az apro embe[r]nek en azt enghednj” (168), „azt hyzem hog Nem *fogok* egebet tehetni Benne” (176), „ebbe sem *fogh* sokat Nyernj Mibe terekezik” (176), „Im az zeghin Neep kristalocz rol fel *fogh* Jwny Mert Nem Maradhatnak towab oth” (205), „nem todom ky *foggya* azt wegre fyzetni” (234), „de azon felekh hogy ha wgyan *fogyak* ewryzny aky kewes megh narath [!] ys hath wgyan *fhognak* yarny mynth az tewbbj” (237). E példasorozatból egyedül talán a 163. levél idézetében levő *fog*-ot helyettesíthetnénk be a *kezd*-del, a többi viszont nem. A *fog* + *-ni* szerkezetes jövő idő tehát már a 16. század elején is a biztosnak ítélt, szándékolt, hangsúlyozott jövő idő kifejezője, s ebbéli tulajdonságát máig örzi (vö. KÁLMÁN 1974).

Utolsó kérdésünk a „miért”-re vonatkozik. Miért a *fog* és miért nem a *kezd* vált segédigévé? Láttuk, HADROVICS a véletlen játékanak tartja, hogy a *fog* és nem a *kezd* lett a segédige. Ő ugyanis úgy gondolja, hogy „[a *kezd* és a *fog* ige] sokáig együtt halad a jövő idő kifejezésében is, míg végre a *fog* győz” (1992: 364). Ezt erősíteni hivatott, *kezd* segédigés példái azonban 16. századiak, mindegyikükben megfigyelhető a cselekvés közvetlen elindulásának jelzése (1992: 342–343), miközben a Jókai-kódex már egyértelműen általánosabb jövő idejű használatot mutat a *fog* tekintetében (vö. ABAFFY 1992: 135).

Arra a kérdésre, hogy miért nem tudta kiszorítani a *kezd* a *fog*-ot a segédigei szerepből, részben már válaszoltunk a két – egy adott időben közel azonos funkciójú – ige segédigei szerepe időbeli egymásutániségének felvázolásával. Ebben a „quasi versengésben”

azonban lényeges a jelentés és a struktúra különbsége is (vö. BENKŐ 1988: 86). A struktúra ugyanis kihat a jelentés alakulására, a morféma további szerepekre való alkalmasságára. Ebben a tekintetben a *kezd* (bár ismeretlen eredetű és a végén álló *-d* csak vélelmezetten képző: TESz.), őrzi a kezdés alapvető jelentését még segédigeiként is, ezt erősíti a szóvégi *-d* más szavakban meglevő analógiája, inchoatív jellege. A *fog* ezzel szemben abszolút, nincs rajta képző, s ezért alkalmassá vált arra a jelentésbeli „kifakulásra” (bleching), mely számos szerző szerint a grammatikalizációs folyamat egyik fontos lépése (DÉR 2008: 23).

Kulcsszók: grammatikalizáció, jövő idő, nyelvhasználat, ómagyar kor, segédige.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY CSILLA – REMÉNYI ANDREA kiad. 1997. *Debreceni kódex 1519. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 21. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- AporK. = Apor-kódex. Kiadása: HAADER–KOCIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI kiad. 2014.
- P. BALÁZS JÁNOS kiad. 1981. *Jókai-kódex XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1956. A *-tól fogva* névutó kialakulása. *Magyar Nyelv* 52: 429–435.
- BodK. = Bod-kódex. Kiadása: PUSZTAI kiad. 1987a.
- BOGNÁR ANDRÁS – LEVÁRDY FERENC kiad. 1967. *Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás*. Codices Hungarici 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CornK. = Cornides-kódex. Kiadása: BOGNÁR–LEVÁRDY kiad. 1967.
- DebrK. = Debreceni kódex. Kiadása: ABAFFY–REMÉNYI kiad. 1997.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAADER LEA 2001. Mikrodiachrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–371.
- HAADER LEA – KOCIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF kiad. 2014. *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – OSZK – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest–Sepsiszentgyörgy.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HEGEDÜS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 319–352.
- JókK. = Jókai-kódex. Kiadása: P. BALÁZS kiad. 1981.
- KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA – OSZKÓ BEATRIX kiad. 2000. *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 25. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- KÁLMÁN BÉLA 1974. A jövő idő kifejezései a magyarban. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Jelentés és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 234–236.
- Klev. = HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 204–233.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- MüchK. = Müncheneri kódex. Kiadása: NYÍRI kiad. 1971.
- NagyszK. = Nagyszombati kódex. Kiadása: T. SZABÓ kiad. 2000.
- NYÍRI ANTAL kiad. 1971. *A Müncheneri kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PeerK. = Peer-kódex. Kiadása: KACSKOVICS-REMÉNYI–OSZKÓ kiad. 2000.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1987a. *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvmélték hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- PUSZTAI ISTVÁN kiad. 1987b. *Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvmélték hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 3. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SándK. = Sándor-kódex. Kiadása: PUSZTAI kiad. 1987b.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 352–371.
- T. SZABÓ CSILLA kiad. 2000. *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvmélték hasonmása és betűhű átírata*. Régi Magyar Kódexek 24. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 442–460.

On the Hungarian auxiliary *fog* ‘will’

It is due to lack of sufficient sources and the character of the texts that are available from the Old Hungarian period that our conclusions and the back-projections based on them are often vague. One of the cases in point is the verb *fog* ‘hold’ whose auxiliary use (future: *fog* + infinitive) raises a number of issues. In the early sixteenth century, *fog* and *kezd* ‘begin’ occur in an auxiliary role in all but identical circumstances. The paper argues that *fog* is earlier in an auxiliary role than *kezd*; on the basis of spoken-language data, *fog* refers to a general and intended future action in this period whereas the use of *kezd* has to do with its inchoative character and its instances refer to the actual beginning of the action. An analysis of examples drawn from ecclesiastical texts fails to support the earlier claim that the two verbs had co-existed in identical roles. Our conclusions are further corroborated by a structural analysis of the two words concerned.

Keywords: grammaticalization, future tense, language use, Old Hungarian period, auxiliary.

HEGEDŰS ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Az énekléstől a sírásig: a *dudol* ~ *dudul* és a *tutul* tájszavak összefüggéseiről

A *dudul* valódi tájszavunknak egyes nyelvjárásainkban nemcsak 'énekel', hanem 'jajgat, sír' jelentése is van: *Mid dudúsz, gyerők?* 'Miért sírsz?' (AmTsz. 99). Az ÚMTsz. *dúdol* szócikkében arra van utalás, hogy a *dudul*-lal kapcsolatban van még a *tutul* ige 'vonít' jelentéssel (ÚMTsz. 1: 1028). A címben említett tájszavak összefüggéseinek vizsgálata szemantikai és morfológiai szempontok szerint sok tanulsággal járhat. Erre tesztek kísérletet ebben az írásomban.

A szótörténet adatai szerint a mai *dúdol* igénk jelentései időrendben így követik egymást: 'csendesen dalol', 'szellent', 'vonít' és 'egyhangúan zúg, bűg' (TESz. 1: 682). A *dúdol* első írásos előfordulása 1565-ből: „*Dúdoló és czufoló ének*”. 1685-ből adatolható a *dudul* szóalak (uo.). A *dudul* nyelvjárási jelentései: 'énekel, dalol', 'sípól', 'süvölt', 'tódul, ömlik', valamint a 'vonít' (ÚMTsz. 1: 1028 és az MNyA. 377. lapja).

A *dúd*- szótöböl sarjadt *dúdol* ~ *dudol* ~ *dudul*, *dúdog* ~ *dudog*, *dudorázik* hangutánzó eredetű szócsalád. A *dúdol* „Hangalakja az egyhangúan bűgó vagy tompán zűgó emberi és természeti hangot jeleníti meg. A hangutánzás síkján összefűg a *tutul* 'vonít' igével, sőt távolabbról *dalol* ~ *danol*-lal is” (TESz. 1: 682).

A *dudul*-ra a dunántúli regionális tájszótárainkban (kivéve az AmTsz.-t) nincs adat, de a *dudog* ige szerepel ezekben a jelentésekben: 'dűnnyög, mérgelődik, zsörtölődik' (KmTsz. 52), 'duzzog, durcáskodik' (BüssTsz. 54), 'ingerűlten morgolódik' (KiskSz. 60), 'ond-mond, dohog, duzzog, panaszkodik' (MihTsz. 9), 'magában, halk hangon énekel, vagy élesebb hangon sír, fűj' (OrmSz. 107), 'kissé magában, visszafojtva és duzzogva beszél' (AmTsz. 99).

Nehéz választ adni arra, hogy a *dudul* elsődleges jelentése, az 'énekel' mellé mikor és hogyan társult mellékjelentésként a 'vonít'. Mivel a *dudol* ~ *dudul* alapjelentése 'hosszan, egyhangúan bűgó emberi vagy természeti hang', ebből a jelentésmagból alakulhatott ki j e l e n t é s b ő v ű l é s s e l a 'hosszan, érdesen, panaszkodó, síró hangot hallat' jelentés.

A *dudul* határozói igenévi formája a Délkelet-Dunántúlon a *dudúvā*. Az igenévi szóalak azt fejezi ki, hogy '<személy> vmely okból hosszán tartó, panaszos hangon, esetenként akár sírva jön, ill. érkezik vhová'. *Gyűsz tē még dudúvā hozzám!* – mondják Alsómocsoládon akkor, ha valaki még túl magabiztos, ám várható, hogy később jajgatva, panaszkodva, csaknem sírva kér majd segítséget, oltalmat.

Kérdés lehet továbbá, hogy miért tartozik össze a *dudul* igében az egymástól bizony távol eső két fogalom: az é n e k l é s (dalolás) és a sí r á s? Frazémáinkban érdekes módon kapcsolódnak össze a n e v e t é s, m u l a t á s (é n e k l é s) és a sí r á s antonimák. *Sírva vigad a magyar* – idézzük némileg beletörődvé a közmondást, jelezvén, hogy „bármennyire is örül a magyar ember, mindig vegyűl az örömébe bánat is. [És] ... a sírva-vigadás magyar hagyomány” (FORGÁCS 2004: 624). – *Sírás lesz belőle!* – intjük gyermekeinket azért, hogy hagyjanak fel a féktelenséggel, az okatlan nevetgéléssel

(O. NAGY 1966: 597). Hasonló intelmek: *Nagy nevetésnek sírás a vége. – Pénteki nevetés, vasárnapi sírás.* (O. NAGY 1966: 498). *Péntökön nem jó nevetni, mer szöröncsétlen nap!* (Alsómocsoládi hiedelem.) Gyermekek egymás között bosszantásul mutató ujjukat össze-ütögetve mondták Alsómocsoládon: *Sírás, nevetés – kutyaszar a fizetés!* [Nem érdemes sírni!] – Ellentmondásos lelki állapotunk érzékeltetésére mondjuk: *Az egyik szemem sír, a másik nevet.* Arany Jánosnak A gyermek és szivárvány (1854) című verse kezdő soraiban is jelen van ez a frazéma: *Sírt az ég az egyik szemével, / A másikkal nevetett* (idézi BÉKÉS 1968: 563). Az allegorikus mesétől elszakítva az egyszerűsödött frazémával gyermekekre és nőkre szoktunk célozni, akik mosolygósan könnyeznek, és könnyeik között képesek nevetni. – Arany János szerint a *Fájdalom a boldogságnak / Egyik alkatrésze* (l. BÉKÉS 1968: 564). Az idézett frazémák igazolják, hogy a magyar hagyományban megfér egymás közelében a *sírás – nevetés*, a *dudulás* (éneklés, mulatás) és a *sírás*.

A *dudul* ige második szótagjának magánhangzója *zárttság* tekintetében hasonult az első szótagbeli vokálishoz, illetve a záródást elősegítette a szótagzáró *l* is. A szóvégi *l* kiesése után a második szótag magánhangzójának időtartama megnyúlik egyes nyelvjárásokban: *Sokszor dudútak a gyerökök.* Ugyanígy ment végbe a *tutul* szóban a hangalakváltozás, mint a *dudul*-ban; vagyis: *tutul > tutú*. Például: *Tutúnak a kutyák.*

A *tutul* ige a *dudul* alakváltozata is lehetett eredetileg, majd a jelentésváltozás eredményeként önálló szóvá vált. A szókezdő *d* hang zöngétlenné válása után mehetett végbe a szóban a *d > t* hangváltozás. Onomatopoetikus szavak esetében azonban az egymástól független keletkezés sem zárható ki. Új köznyelvi szótárunkban is olvasható a *tutul* tájszó nép [népnyelvi] minősítéssel. Jelentései: 1. <farkas, róka, kutya > mély, tompa hangon vonít. 2. *ritk.* kürtöl, túlköl. 3. <szél> zúgva süvölt (ÉKsz.² 1380).

A hangutánzóí eredetű tájszavaink poliszém jelentéseinek megértését/megértetését csak úgy lehet elérnünk, ha az egyes szócsaládok jelentéskapcsolatait, morfológiai sajátosságait rendszerszerű összefüggéseikben elemezzük. Erre tettem kísérletet az állathangutánzókról írt dolgozatomban (PESTI 2012). Egy-egy szó jelentésrétegei feltárhatók, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a jelentésváltozás során általában a konkrét (valóságos) szintről jut el minden szójelentés-változás az absztrakt jelentés(ek) irányába. Igaza van HADROVICS LÁSZLÓnak, amikor ezt írja: „még a köznyelvben is elég nehéz olyan szót találnunk, amelyiknek csak egy jelentése lenne” (HADROVICS 1992: 59–60).

Néprajzi szempontból érdemes figyelmet az, hogy a *tutul* igéhez sok hiedelem tartozik: *Tutút a kutyánk éjjē, bisztossan valami bajt éröz* (AmTsz. 405). – *A Szabójék kutyájja egész éjjē tutút. Bisztossan mökhā valaki* (BüssTsz. 227). – *Halot lösz, mer tutol a kutya* (KiskSz. 258). – *De tutúnak a kutyág valahun, rossz azt hāgatnyi is* (KmTsz. 225). – *Nagyon tutúnak a kutyák, bizonyossan tűz lész éjjē* (ÜMTsz. 1: 499).

Hivatkozott irodalom

AmTsz. = PESTI JÁNOS, *Alsómocsoládi tájszótár*. K. n., Alsómocsolád, 2008.

BÉKÉS ISTVÁN 1968. *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Kiadó, Budapest.

BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.

BüssTsz. = VÁRKONYI IMRE, *Büssüi tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

FORGÁCS TAMÁS 2004. = *Magyar szólások és közmondások szótára*. Tinta Kiadó, Budapest.

- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. = *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- KiskSz. = MARKÓ IMRE LEHEL, *Kiskanisai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KmTsz. = SZABÓ JÓZSEF [– SZ. BOZÓKI MARGIT], *Koppány menti tájszótár*. Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2000.
- MihTsz. = KISS JENŐ, *Mihályi tájszótár (Rábaköz)*. Nyelvtudományi Értekezések 103. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- O. NAGY GÁBOR 1966. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest, 1966.
- OrmSz. = *Ormánysági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- PESTI JÁNOS 2012. Poliszémia az állathangutánzó szavainkban. *Magyar Nyelvjárások* 50: 121–171.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

PESTI JÁNOS

Pancser

A *pancser* 1. 'ügyetlen, balkezes ember; ungeschickter, linkischer Mensch | hozzá nem értő ember, kontár; Pfuscher, Stümper'; 2. 'pasas, pacák; Kerl, Patron' etimológiai szótáraink szerint csak 1930 óta adatolható (TESz 3: 81; EWUng. 2: 1107). Nemrégiben a *pancser* legkorábbi írásos dokumentálását NÉMETH LUCA ANNA (2012: 59) egy évvel korábbra, 1929-re javította.

A magyar szóval talán azonos német forrásból eredő orosz *пачкун* 'kontár' etimológiájával kapcsolatban azonban kiderült (ZOLTÁN 2016), hogy a *pancser* datálását még ennél is mintegy fél évszázaddal korábbra tehetjük, mert – legalábbis a borászati szaknyelvben – 'borhamisító' jelentésben már az 1880-as években megvolt, vö.: „Régen le-tűntek azon sötét idők, amidőn azon termelőt, ki borát a seprőről lefejtette, »*pancser*«-nek tartották” (Borászati Lapok 20 [1888]: 197); „minden hír, mely csak az intézmény ellenségei, a *borpancserek* által kolportáltak, merő hazugság” (uo. 24 [1892]: 301). „[holmi pécsi borhamisítók üzelmeiről:] majd a körmére koppintának mi a pécsi *pancseroknak*” (uo. 30 [1898]: 843); „[borszerű italok,] melyeket kellő kotyvasztással, keveréssel stb. ügyes ember mégis vegyvizsgálatot állóvá, »analizenfesztté« tehet, úgy, hogy az »igazi, tiszta bortól« még a tulajdon *pancser apja* sem különböztethetné meg” (uo. 38 [1906]: 291). Tréfásan egy patikust is nevezhettek *pancser*-nek: „Éljen, itt van a *pancser* is!» Ez a szomszéd város patikusa volt” (Vadász-Lap 1889. augusztus 25., 311). Egyéb termékek közül például az élesztőhamisítással kapcsolatban is felbukkan a szó: „Van olyan élesztő, mely mire a gyárból az u. n. *pancserkézen* a fogyasztóhoz jut, már tiszta szeszélesztőmentes keverék, mely csakis baktériumok termelésére alkalmas” (Pesti Hírlap 1910. augusztus 26., 14).

Hamarosan azonban olyan foglalkozású személy is lehet *pancser*, aki nem vizez vagy vegyít dolgokat, például egy fényképész: „Más fotográfus mind nyiszlett, készlett, / Mellette *pancser* a hires Goszleth!” (Színházi Élet 1918/29: 39); vagy – irodalmi névadás elemeként – egy vadász: „*Pancserovski*, ismert vadászati jogbérő vendégül látja saját vadászte-

riületén meghitt barátját, *Fuserovics* urat” (Vadász-Lap 1912. október 25., 397; jellemző a névalkotás receptje: német tö + szláv képző = magyar gúnynév).

A magyar *pancser* esetében, úgy tűnik, ez az előző századfordulón – legalábbis a borászati szaknyelvben – még meglévő jelentés a két világháború közötti korra már elavult, de a szó megjelent a szlengben a ma is ismert ’ügyefogyott ember, kontár’ jelentésben,¹ amelyet a TESz (i. h.) első adatként ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY 1930-as kézíratos gyűjtéséből idéz.

Ezt az adatot néhány évtizeddel megelőzik a *pancser* előfordulásai a sakknyelvben is, mégpedig ’amatőr sakkozó, gyenge játékos’ jelentésben. Íme néhány 1929 előtti adat: „A szerencsétlen játékos felé özőnével repülnek a megjegyzések: – Ilyen *pancser!* – Ha a bástyával lép, hát nyer! – Ezt egy kezdő sakkozónak is látni kellett volna!” (Pesti Hírlap 1908. március 15., 42). – „És milyen bájos a mattot bejelentő, de végrehajtani képtelen *pancser*, aki azután véletlenül ad mattot, de csak sakkot jelent be” (Pesti Hírlap 1910. szeptember 4., 10). – „[S[ötét]: (végre kifundál egy jó lépést): Hallja, én most olyan sakkot adok magának, hogy leesik a székről... Sakk! V[ilágos]: Hahaha... Nekem ad sakkot... Ha egy *pancser* sakkot lát, hát megadja...” (Tolnai Világlapja 1914. július 12., 50). – „A rossz sakkozót »*pancser*«-nek hívják. A sakkmesterekhez viszonyítva mindnyájan *pancserek* vagyunk. A *pancsert* az jellemzi, hogy minél tovább gondolkodik, annál rosszabbat lép” (Pesti Hírlap 1926. július 6., 12). – „Megkezdődik a mérkőzés! A sakkozó gép ellen játszó tábornok, aki a cári udvar legjobb játékosa, hosszas gondolkodás után a bástya előtt lévő gyaloggal kettőt lép. A közönség talán észre sem vette ezt, ám a sakkmester feledve mozit, közönséget, csupán a sakkra gondolva önkénytelenül harsányan felkiáltott: – *Pancser!* A szélső gyaloggal való nyitás ugyanis csak *pancserjátékosoknál* történhetik meg, akiknek az eddig ismert és elfogadott játékekezési teóriákról fogalmuk sincs” (Budapesti Hírlap 1927. november 27., 20). – „Aljechin ezen a versenyen sem indul; világbajnoki trónusán ülve, olimpusi nyugalommal nézi és várja, hogy vajjon Capablanca, vagy ismét a kávéházi »*pancser*« kerül-e ki győztesen a küzdelemből” (Budapesti Hírlap 1928. október 7., 12). – „Tartakowertől még sohasem hallottam, amikor az ellenfelei után kérdezősködtem, hogy az egy ilyen meg olyan *pancser*. Neki mindenki *ein sehr starker Spieler, ein erstklassiger Spieler, ein kolossaler, ein grandioser*, stb., így lesz ő még nagyobb, mert csak nagyokat, óriásokat győz le” (Népszava 1928. szeptember 16., 21). – „Valóban, $\frac{3}{4}$ 10 órára már megjelenik a két legnagyobb *pancser*, akik minden mérkőzést megnyernek... elméletileg. Sajnos, gyakorlatilag a játszmákat rendesen elvesztik” (Népszava 1928. december 30., 22).

Lehetséges, hogy a magyar szlengbe a *pancser* a sakknyelvből, pontosabban a kávéházi sakkozók nyelvéből került, akiket Karinthy Frigyes így jellemzett: „– Á, nem szeretem a kávéházi sakkozókat. *Pancser* társaság. Ismerem ezt a fajtát. Harminc éve látom egyik-másikat az ablak mellett, szüntelen munkában. Egyre rosszabbul játszanak. Róluk csináltam világhírű sakkaforizmat, mely így hangzik: »Gyakorlat teszi a *pancsert*«” (Szinházi Élet 1936/38: 6).

¹ A mai szlengben a szónak további jelentései is vannak: ’tudatlan, tájékozatlan (ember)’ (FAZEKAS 1991: 114), speciálisan a börtönszlengben a *pancser* lehet még továbbá: 1. ’sikertelen bűncselekményt végrehajtó bűnöző’, 2. ’durva vagy régi, elavult módszereket alkalmazó betörő’, 3. ’könnyen becsapható ember; palimadár’, 4. ’az elítéltek hierarchiájában a legalsó fokon lévő, zárkatársa(i) kiszolgálására kényszerített, megalázott személy; csicska’, 5. ’újonnan börtönbe kerülő személy; újonc’, 6. ’bűncselekmény sértettje, áldozat’ (SZABÓ 2008: 172).

Hivatkozott irodalom

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1997.
- FAZAKAS ISTVÁN szerk., 1991. *Jasszok, zsarók, cafkavágók. Életképek a vagányvilágból, ó- és új argószótár*. Fekete Sas, Budapest.
- NÉMETH LUCA ANNA 2012. Zsidó figurák nevei a Borsszem Jankóban a 20. század első felében. *Névtani Értesítő* 34: 49–65.
- SZABÓ EDINA 2008. *A magyar börtönszleng szótára*. Szlengkutatás 5. Debrecen.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–4. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2016. Orosz *начкун*, magyar *pancser*. In: JANURIK SZABOLCS – PALÁGYI ANGELA – PÁLOSI ILDIKÓ szerk., *Omnis amor incipit ab aspectu. Köszöntő könyv Jászay László 65. születésnapjára*. Robinco, Budapest. 255–270.

ZOLTÁN ANDRÁS

Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZEMLE

Péntek János, *Történesek a nyelvben a keleti végeken*

Szerk. BIRÓ ANNAMÁRIA. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015.

I.: 404 lap, II.: 348 lap

1. Két bevezető kérdés merülhet föl az olvasóban: 1. Mennyiben megokolt korábban közzétett tanulmányok, írások újraközlése tanulmánygyűjtemény formájában? 2. Mi magyarázhatja, hogy ilyen tanulmánygyűjteményről figyelemfelhívó ismertetés jelenjen meg tudományos szakfolyóiratban?

Lássuk a tényeket! Nem mai keletű gyakorlat neves kutatók tanulmányainak javából gyűjteményes kiadványt készíteni, így irányítva rájuk a figyelmet, s így téve őket csokorban hozzáférhetővé az érdeklődők számára. Újabban pedig a tiszteletadás, a Festschrift egyik praktikus formájaként találkozhatunk válogatott tanulmányok gyűjteményes kiadásával. (Így készült Benkő Loránd 80. születésnapjára a három kötetes kiadvány: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány*. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Dialektológiai, Szociolingvisztikai Tanszék, Bp., 2003.). Az ismertetendő kétkötetes kiadvány műfaját tekintve nem köszöntő könyv.

A tanulmányok rangját, így az irántuk való érdeklődést elsősorban a szerző tudományos munkássága, illetőleg szakmai-emberi elismertsége adja. PÉNTÉK JÁNOS a magyar, ezen belül a romániai magyar nyelvtudománynak emblematiszus alakja. A tanulmány-válogatásba – bizony állítható – a Kárpát-medencei magyar kisebbség és nyelvi helyzete társadalmi-művelődési szempontú vizsgálata szempontjából általában is megkerülhetetlen fontosságú tanulmányok kerültek be (a publicisztikai jellegű írások száma jóval kevesebb).

Tehát mind a tanulmányok tematikája és színvonala, mind a szerző ismertsége és elismertsége elegendő vonzerőt jelentenek. A tanulmányok időszerű tematikája és korszerűsége fontos oka a szerző nyelvtudományi írásai keresettségének és olvasottságának.

2. A PÉNTEK JÁNOSTól megfogalmazott találó s tömör minősítés szerint „nyugtalan számvetés”-t jelentenek itt is közölt tanulmányai. Nyugtalanná és számvetéssé a szerzőnek az erdélyi magyarság sorsa és nyelve jövője iránt érzett felelőssége, nemkülönben fél évszázadot átfogó, aggodalomra is okot adó kutatási eredményei, valamint tapasztalatai teszik. Az Előszóban a szerző vállalt személyességről, elfogultságról és elkötelezettségről (1: 11) ír, fontos megállapításokat téve a kutatói elkötelezettségről, objektivitásról és hitelességről.

Az anyanyelv-megtartás kisebbségi körülmények között az egyik olyan témakör, amelyről a tanulmányok egy része szól. PÉNTEK JÁNOS a nyelv és identitás problémakörével többszörösen is foglalkozik, mert jól tudja, hogy a kisebbségi lét neuralgikus pontjáról van szó. Itt újraközölt írásainak egy része arról a küzdelemlről szól, amit a szerző az erdélyi magyar közösség anyanyelvi bátorításának, felvilágosításának, s nem csak egyetemi oktatásügye javításának érdekében folytat.

A válogatott tanulmányok az erdélyi magyar közösség és nyelvhasználat szociokulturális szempontú áttekintő helyzetleírásának fontos részei – változástörténeti perspektívából nézve is. A szerző e közösség tagjaként („Mi a nyelvben élünk, a nyelv bennünk él, »történeink is« közösek”: 2: 9), belülről látva és láttatva, kritikus és önkritikus attitűddel fogalmaz. Az első kötetben a tudományműveléssel (az erdélyi magyar nyelv területi és társadalmi tagolódásban), a másodikban a romániai magyar nyelv létének a szempontjából fontos intézmények helyzetével foglalkozó tanulmányok kaptak helyet. Így a közoktatás dilemmái (az oktatás nyelve, a nyelv az oktatásban, a tannyelv-választás és versenyképesség) éppúgy témái válogatott tanulmányai egy részének, ahogy a tudományművelés, nemkülönben az egyetemek szerepe a múltban és a jelenben, valamint az új idők lehetőségei és csapdái is.

Az erdélyi magyar nyelvtudomány-történet szempontjából is tanulságos írásokat olvashatunk: a szerzőben a „kolozsvári iskola” történetének legjobb mai ismerőjét tisztelhetjük. A rendszerváltozást és a követő időszakot is kevesen ismerhetik olyan alaposan, ahogy ő. Tapasztalata, hogy az átmeneti politikai időszakban saját nemzedékéből kevesen voltak, s még kevesebben maradtak otthon (2: 10–11): több gond és feladat várt tehát őreá is.

A tanulmánygyűjteményben közölt írások nem kis része nem központi nyelvtudományi orgánumban s – Magyarországról nézve különösen – nem könnyen hozzáférhető helyen jelent meg (például köszöntők, nyílt levelek az erdélyi magyar oktatás ügyében, interjúk). S van néhány, amely itt jelenik meg először.

3. A fentebb írottak elégséges módon magyarázzák, miért jelenik meg folyóiratunkban egy rövid figyelemfelhívó ismertetés. Mert a figyelemfelhívás szükségessége kötelez bennünket.

KISS JENŐ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Kemény Gábor, Krúdy körül

Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 187., Tinta Könyvkiadó, Budapest,
2016. 238 lap

KEMÉNY GÁBOR legújabb könyve a szerző több mint negyvenéves kutatói pályájának, eddigi szintetizáló köteteinek szerves folytatása mind a tematika, mind a módszertan és – ez utóbbival szoros összefüggésben – a színvonalasság szempontjából.

A tanulmánygyűjtemény első nagy fejezete stíluselméleti dolgozatokat tartalmaz, a második rész tárgya a szerző kutatásainak központi témája: Krúdy Gyula írásművészete, a harmadik egység pedig Krúdy kortársai és utódai (Móricz, Kosztolányi, Weöres, Mándy) egy-egy alkotását elemzi stilisztikai, szövegtani és poétikai szempontból, végül pedig számos példa alapján a szépirodalmi művek lektorálásának kérdéskörét tárgyalja.

A könyvet az Egy rozsdás szeghez az egész életet című, személyes hangú előszó (7–8) vezeti be. Ebből idézem a következő sorokat: „A Hét Bagoly ötödik fejezetében, Szomjas Guszti, az öreg író és Józsiás, a fiatal író hajnali beszélgetése során hangzik el ez a mondat az öreg író szájából: »Nem lehet addig szerencsétlen az ember, amíg egy rozsdás szeghez is hozzá tudja gondolni az egész életét« [Bekezdés.] Az idézett gondolat Krúdy egész életművének egyik alapgondolata, alkotói módszerének egyik alapvonása: valójában nem az az igazán fontos, amit testi szemünkkel látunk, hanem amit lelki szemünkkel, asszociálóképességünkkel hozzá tudunk adni. [Bekezdés.] ...indokoltnak mondható, hogy a Krúdyról szóló legkorábbi pályakép szerzője éppen ezt a mondatot illesztette mottóként könyvének legfontosabb fejezete, a Krúdy nyelvéről és stílusáról szóló »nyelvestétikai vázlat« fölé. De az idézet ezen a helyen egy betűnyit eltér az eredetitől: »Nem lehet addig szerencsétlen az ember, amíg egy rozsdás szeghez is hozzá tudja gondolni az egész életet« (Perkátai 1938/2002: 55). Vagyis *életét* helyett *életet*. Lehet, hogy ez csupán sajtóhiba, de lehetett magának a könyv szerzőjének az elírása is. Ha ez utóbbi történt, akkor ez freudi tévesztés, amely kiterjeszti a mondat értelmét a saját életről az egész életre, az élet egészére. Emiatt ebben a formában emeltem ennek a bevezetésnek és ezzel egész könyvemnek az élére, amivel nemcsak Krúdynam, hanem első monográfusa, a fiatalon elpusztított Perkátai (Kelemen) László emlékének is adózni kívánok.” – Azért tartottam fontosnak idézni ezt a kissé hosszabb részt, mert úgy gondolom, hogy Kemény módszertanának „cseppben a tenger”-ként tükre ez a néhány sor, mégpedig három, egymással szorosan összefüggő vonatkozásban, tényezőben. Először is tükre annak a *mikrostilisztikának*, amely a „Kemény-módszer” egyik meghatározó összetevője. Ennek lényege, hogy az intuitív elemző a legapróbb részletekre is (fel)figyel, és az első olvasatban a többség számára nem fel- és nem lényegesnek tűnő részletekből, stílussajátosságokból releváns következtetéseket bont ki. Másodszor: az egybetűnyi eltérés megfigyelése (és értelmezése) jelezheti azt a példás filológusi alaposítást, amely szintén jellemzője e munkának. Harmadikként a tudományos előzmények és elődök tisztelete emelhető ki, szintén általános vonásként.

Az első, Hangok és képek című fejezet (9–71) öt tanulmányt tartalmaz. A Jegyzetek a művészi hangfestés és a hangszimbolika kérdéséhez című dolgozatban (11–21) a téma

szakirodalmának alapos, példákban is gazdag áttekintése után a szerző először Arany János Az ünneprontók című balladáját, majd statisztikai alapozottságú, igen árnyalt összehasonlító vizsgálatban Krúdy Gyula három regényét és tíz novelláját analizálja. A tanulmány kapcsán két dolgot mindenképp kiemelendőnek tartok: egyrészt azt, hogy fontos érdeme a hangszimbolika témájának „napirenden tartása”, ezt azért kell hangsúlyozni, mert annak ellenére, hogy bizonyos időszakokban a stilisztikán belül igen nagy volt az érdeklődés e téma iránt, manapság bizony háttérbe szorulni látszik e kérdéskör kutatása (vö. a tanulmány irodalomjegyzéke; 21); a második kiemelendő módszertani elem a széles körű, precíz statisztikai vizsgálat és az egyéni stilisztikai megfigyelések produktív összekötése.

A Nagy Melegítő gyermekei. Körülírások és körülíró metaforák az „ösi” nyelvhasználat érzékeltetésére három magyar ifjúsági regényben című dolgozat (22–28) azt mutatja be, hogyan alkalmazza három magyar ifjúsági regény szerzője a körülírást és a körülíró metaforát az „ösi” nyelvhasználat sajátosságainak érzékeltetésére. A példák legnagyobb része Szentiványi Jenő A köbaltás ember című regényéből származik, emellett Szász Imre Basa című állatregényét és Fekete István közismert remekét, a Tüskevárt vizsgálta sajátos szempontjából a szerző. Az irodalomtudományi interpretáció, a stilisztikai és általános nyelvészeti megfigyelések szerves egységben jelennek meg az érdekes tanulmányban.

Stiluselméleti szempontból és az oktatásban való közvetlen alkalmazhatósága miatt is hangsúlyozandó az Újabb törekvések a nyelvi kép fajtáinak csoportosítására című tanulmányban (29–40) adott nyelvikép-tipológia különleges jelentősége. A dolgozat első része az utóbbi időszak legfontosabb magyar nyelvikép-csoportosításait mutatja be, kritikus, ám az új meglátások elfogadására nyitott megközelítésben. Ezután a szerző saját, az új kutatási eredményeket, ezen belül is főképpen DOMONKOSI ÁGNES (2006) osztályozásának új szempontjait is hasznosító felfogását ismerhetjük meg. (Új osztályozását egyébként először itt, a Magyar Nyelvben publikálta KEMÉNY; a teljes rendszert l. MNy. 2015: 409–420).

Az antonómázia helye a nyelvi képek családjában című tanulmány (41–61) első része rövid áttekintést ad arról, hogyan határozzák meg az antonómáziát az ismertebb stilisztikai és retorikai kézikönyvek. E meghatározásokból kiindulva, illetve saját adatai alapján a szerző az antonómáziának két fő fajtáját különbözteti meg: a) a névfelidézőt vagy névhelyettesítőt (ez lehet körülírás, körülíró metafora, metafora vagy szinekdoché); b) a fogalomfelidézőt vagy fogalomhelyettesítőt (ez lehet szinekdoché vagy metonímia). Ezután mindkét fő típust és az ezeken belüli altípusokat a nyelvhasználat különböző területeiről származó gazdag példaanyaggal mutatja be. Az itt kifejtettekhez magam két megjegyzést fűznék: (1) A dolgozat 6. pontjában szereplő csoport, a metonímiával vagy szinekdochéval kifejezett antonómáziák (a szinekdoché az itteni besorolásban a metonímia alfaja) bemutatásakor ezt írja KEMÉNY: „Gyakori jelenség, hogy a tulajdonnevet melléknévvel vagy melléknévi igenévvel helyettesítik. Ezek képtípus szempontjából általánosító szinekdochék: a *Megváltó* 'Jézus Krisztus', a *Gonosz* 'a Sátán, az ördög' (Morier 1961: 31). A nagy kezdőbetűt az jelzi, hogy bizonyos fókig ezeket is tulajdonnévnek érzik. További ilyen példák: a *(nagy) sztagirita* 'Arisztotelész' (mert Sztageira városában született), a *törökverő* 'Hunyadi János', az *országépítő* 'Szent István király', a *korzikai* 'Napóleon', a *megvesztegethetetlen* 'Robespierre' (Cressot–James 1983: 75)” (49–50). Valóban „általánosító szinekdochék”-nak tekinthetők ezek a példák? Kérdésem indoklásában három szakirodalmi helyre hivatkozom. Az első magának a szerzőnek egy korábbi munkája, a Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába (KEMÉNY 2002: 113–114), ahol is a szinekdochénak a következő

típusait veszi számba: 1. faj helyett nem („felülnevezés”, hiperonímia); 2. nem helyett faj („alulnevezés”, hiponímia); 3. rész helyett egész (totum pro parte); 4. egész helyett rész (pars pro toto); 5. többes szám helyett egyes szám; 6. határozatlan számnév helyett határozott számnév. Mint látjuk, a szinekdochék „általánosító altípus”-a (species pro individuo; vö. 49–50), amelyet az idézett *a Megváltó*, *a (nagy) sztagirita* stb. példák mellett még a *nagyszakállú*, *holland* stb. képviselnek itt, ebben az osztályozásban nem szerepel. Magam is úgy gondolom, hogy itt nem szinekdochéről van szó, hanem megnevező referenciális (melléknévi) metonímiákról, amelyekben „a tulajdonság annak hordozója helyett áll, például »Felkaptak a sárgára«: a lóra» (KOCSÁNY 2008: 414). Ugyancsak metonímiának sorolja be a következő példát a Kis magyar retorika: „– Isten ments! – mondta tiltakozó karmozdulattal a *kis szakállas*, akihez ezt a kérdést intéztük” (SZABÓ G. – SZÖRÉNYI 1997: 136). (2) MORIER-ra hivatkozva KEMÉNY Gábor az *antonomázia* szót így magyarázza, azaz lényegében így definiálja az antonomáziát: „a görög αντονομασία (*antonomaszia*) elnevezés az αντι (*anti*) ’helyett, helyén’ és az ονομα (*onoma*) ’név’ elemekből tevődik össze, jelentése tehát ’névcseré’ vagy ’névhelyettesítés’ (41), és ennek megfelelően a tanulmányban az antonomáziát mint helyettesítést tárgyalja. A „helyettesítés” kritériuma alapján számomra kérdéses, hogy például a tanulmányban szereplő következő kifejezések antonomáziák lennének, mivelhogy éppen ezek tekinthetők az „alapformá”-nak, a szokásos, az adott közlési helyzetben természetes, „várt” nyelvi megoldásnak, azaz nem valami más, nem tulajdonnév helyett állnak a közlésben: *Méltóság(od)*, *Professzor Úr*, azzal a kéréssel fordulok Professzor Úrhoz (50).

(1a) *Írja meg Méltóságod nekem, mit gondol erről!*

(1b) ?? *Írja meg Esterházy Pál nekem, mit gondol erről!*

(2a) *Professzor úr, sajnos mára nem tudtam elkészíteni a referátumot.*

(2b) **Bárczi Géza, sajnos mára nem tudtam elkészíteni a referátumot.*

Ezek a megjegyzéseim a tanulmány fő kérdését (hogyan határozható meg az antonomázia helye a nyelvi képek között?) és az erre adott válasz érvényességét természetesen nem érintik: „az antonomáziát olyan alakzatnak kell tekintenünk, amelynek terjedelme tágabb is, szűkebb is a nyelvi képénél: tágabb, mert a körülírást is magában foglalja, de szűkebb is, mert természetesen nem minden nyelvi kép helyettesít tulajdonnevet” (56).

Az első fejezetet záró tanulmánya, a Stílusirányzatok a Nyugat első korszakában (62–71) azzal az alapkérdéssel indul, hogy „volt-e egységes stílusa a századforduló magyar irodalmának, beszélhetünk-e vele kapcsolatban korstílusról [...]?” (62). Bár a szakmai közfelfogás – ahogy ezt KEMÉNY is összefoglalja – erre lényegében tagadó választ ad, az mégis kijelenthető, hogy ennek az időszaknak a stílusát „elég jól meg tudjuk különböztetni attól, ami előtte volt (Reviczky, Ábrányi, Endrődi, Palágyi, Komjáthy stb. stílusától), illetőleg attól, ami utána következett (avantgarde, új népiesség, második modernség stb.)” (i. h.). Erre a tényre, illetve KELEMEN PÉTER korstílus-meghatározására – a korstílus „a kortudatnak az alkotásokon keresztül való leképeződése” – építve fogalmazza meg azt a véleményét KEMÉNY, hogy „a századforduló és a századelő korszakának mégiscsak lehetett valamiféle korstílusa, minthogy a megváltozott kortudat, a fin de siècle életérzés különféle változatai elég határozottan kitapinthatók, legalábbis a korszak meghatározó alakjainál, pl. Adynál vagy Krúdynál” (i. h.). A tanulmány ezutáni része ennek a tételnek a részletezése,

bizonyítása: a szerző a Nyugat folyóirattal kiteljesedő klasszikus modernség stílusának megkülönböztető stílusjegyeit veszi sorra.

A második, Krúdy Gyuláról című fejezet (73–158) első írása „Krúdy Gyula ismeretlen regényé”-t (75–81) mutatja be. A vörös postakocsival egy időben keletkezett Mari, a tél leánya című regény gyakorlatilag valóban ismeretlennek tekinthető. A regény KEMÉNY általi „újrafelfedezése” két okból is hasznos, egyrészt azért, mert olyan műre irányította a figyelmet, amely még az életműsorozatokból is kimaradt, másrészt pedig azért, mert sikerült megmutatnia a regény szövege alapján Krúdy stílusának, mondhatni, szintén „ismeretlen” rétegeit. Így például az egyes részekben domináns naturalista jelleget („a regény első oldalainak naturalizmusa nem is annyira dickensi már, mint inkább gorkiji”; 77), a rövid mondatos, szaggatottságával drámai stílust.

A Krúdy Szindbádja és a Márai-Szindbád a számok tükrében (82–90) című tanulmányban a Kozocsa Sándor által sajtó alá rendezett Szindbád című gyűjteményből, a Szindbád hazamegy szövegéből, illetve kontrollanyagként Márai Vendégjáték Bolzanóban című regényéből 15 000 szavas mintákat ($\pm 0,5\%$ tűréssel) hasonlít össze a szerző. Az alapos statisztikai vizsgálódás eredményei azt mutatják, hogy Márai Krúdy-imitációja mind a szintaxis, mind a szófajhasználat, mind a képgyakoriség terén határozottan magasabb értékeket mutat, mint feltehető mintája, a Szindbád. KEMÉNY értékelő elemzése szerint „ennek a – részben öntudatlan, részben szándékos – eljárásnak nyilvánvalóan az a célja, hogy nyomatékosabbá tegye Krúdy stílusának legjellegzetesebbnek vélt vonásait. [...] A formai »túlírás«, túlstilizálás ténye azonban nem fedheti el azt a fontos, ellenkező előjelű körülményt, hogy Márai a Krúdy-stílus burkában a saját gondolatvilágát is markánsan kifejezésre juttatja [...], ami pedig a mondatszerkesztettséget (a mondategység/mondategész arányt) illeti, saját írói beidegzettségei erősebbnek bizonyulnak, mint a Krúdy-minta utánzása. Ez azonban nem fogyatékosága a pastiche-nak, [...], hanem erénye, mivel a szuverén írói személyiség folyamatos jelenlétéről tanúskodik. Ez teszi lehetővé és egyben indokolttá, hogy ezt a regényt Márai legsikerültebb alkotásai közé soroljuk” (88).

A Krúdy Gyula önéletrajzi regényének szöveg- és címváltozatai című tanulmánynak (91–117) már az alcíme, az Urak, betyárok, cigányok – Dunántúl(i) (–) Tiszántúl(inál) is előrejelzi, hogy bonyolult „filológiai kaland” vár az olvasóra. És valóban nem csalatkozunk: izgalmas és tanulságokban gazdag kiadástörténeti „nyomozás” eredményeiről kapunk számot. KEMÉNY példaszerű alaposítással végzett filológiai kutatómunkával azt tárta fel és mutatja be itt, hogy milyen eltérések vannak a szóban forgó önéletrajzi mű (a) eredeti kéziratának, (b) a Magyarság napilapban (1932. június 23-a és július 21-e között), (c) a Híd irodalmi hetilapban (1940. december 20-a és 1941. január 28-a között) megjelent, illetve (d) az első életműsorozat Vallomás című kötetének (1963), vagyis a mű első kötetkiadásának szöveg-, illetve címváltozatai között. Ezzel összefüggésben kitér a mű kritikai-irodalomtörténeti visszhangjára, értékelésére is. („Egy »tolsztoji remekmű« a pálya végén?”; 113.)

Krúdy életművének stílustörténeti besorolása a szakirodalom egyik legrégebbi, ám máig lezáratlan kérdésköre. A tisztázás felé vivő fontos hozzájárulás a kötet következő két dolgozata: a Krúdy Gyula impresszionizmusának kérdéséhez (118–135), illetve A „tárgyas” Krúdy (136–144). Ahogyan azt a szerző is összefoglalja, az az állítás, hogy Krúdy stílusa impresszionista jellegű, „jóformán egyidős a róla szóló szakirodalommal” (118). KEMÉNY vizsgálatának mégis az a tanulsága, hogy Krúdy „impresszionista is, szecessziós is, »tárgyas-intellektuális« (vagy ha jobban tetszik: realista) is, de tisztán egyik sem, mert

kívül és fölötte áll korának stiláris törekvésein, divatjain – önálló stíluszintézist terem” (134). Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy ezt magam is régóta így látom, és éppen azt tartom a jövőbeli stilisztikai jellegű Krúdy-kutatás legfontosabb feladatának, hogy ennek a „stíluszintézis”-nek a rétegeit, összetettségét először egyes művek elemzésével, majd ezekre építve az életműre vonatkozóan is leírja. Krúdy „tárgyiasságának” kérdését a Hét Bagoly című regény egy részletének elemzésével vizsgálja a szerző. Összegzése egybecseng az előző tanulmány mérlegével: „a regény stílusára e g é s z é b e n nem illik rá a tárgyas jelző. [...] Krúdy, úgy látszik, megmarad [...] különféle stílusfejlődési tendenciák vegyítőjének, szintetizálójának” (143).

A Krúdy Gyula vadszölőlevelei című tanulmány (145–158) az ellentét szövegszervező funkcióját mutatja be a Vadszölő három írásában. (Az 1971-ben megjelent Vadszölő című kötet Krúdy kilencven, kötetben addig jórészt meg nem jelent rövid publicisztikai írását tartalmazza.) Az elemzések tanúsága szerint a Fehér hajó című karcolat a mindennapi és a rendkívüli ellentétén alapul, ez a szövegben a közeli és a távoli kontrasztjaként jelenik meg. A másodikként vizsgált szöveg, A „csendilla” szerkezetét a múlt és a jelen kontrasztja határozza meg, ám ezzel párhuzamosan érvényesül a kívülről, illetve belülről való szemlélet ellentétessége is. A szalonkabát című kis írás elsődleges ellentéte a múltbeli és a jelenlegi szembenállása, de ezt másodlagos ellentétként átszővi a nosztalgia és az ironia kontrasztja.

A könyv harmadik nagy, Kortársak és utódok című egységének (159–227) első tanulmánya A rajongók – Rajongók. Kemény Zsigmond regényének és Móricz átdolgozásának összehasonlítása kvantitatív módszerrel (161–186). Ennek az önmagában véve is igen tanulságos, filológiai és stilisztikai szempontból is érdekes dolgozatnak különös aktualitást ad az a tény, hogy napjainkban is viszonylag sűrűn találkozhatunk olyan kísérletekkel, amelyek a klasszikus, ám a mai olvasóközönség számára „nehezen emészthető” szövegek átdolgozását, egyszerűsítését, modernizálását tűzik ki célul. Úgy gondolom, a mai „kötelezők röviden”-típusú átdolgozások értékelése szempontjából is igen tanulságos lehet a KEMÉNY által adott összegzés: „a mondat- és szövegszerkesztés, valamint a fő szófajok aránya tekintetében Móricz igyekezett alkalmazkodni az átírandó szöveghez, nem erőltette rá a maga stíluseszmenyét, csak közelítette ahhoz. Végeredményben tehát a hűzásoknak tulajdonítható, vagy elsősorban azoknak, hogy Kemény regényének jellege az átírásban megváltozott. Éppen az veszett el belőle (vagy legalábbis halványult el benne), ami az eredeti műnek a sajátosságát megadta: a belső monológ, a cselekmény olykori megállítása, a lélekelemzés, a szereplők tudati folyamatainak érzékeltetése. A rajongók ezáltal – talán – gördülékenyebbé, könnyebben olvashatóvá vált, de azon az áron, hogy megszűnt igazi Kemény Zsigmond-regény lenni” (180–181; a kiemelés tőlem: P. J.).

Az újraírás, az átdolgozás kérdéskörét vizsgálja az Egy fiatalkori Kosztolányi-novella két változata: Ilike az asztalnál – Ozsonna című dolgozat is. Ám az átdolgozó ebben az esetben maga a szerző, Kosztolányi volt! A különböző célú – például nyelvhelyességi háttérű vagy a feszesebbre húzást, stilizálást szolgáló – javítások, de különösen a bővítések eredménye ellenkező előjelű, mint A rajongók esetében: „jó novellából remekmű” (194) jön létre. Ennek magyarázatát KEMÉNY így foglalja össze: az első változatot bővítő „szövegrészek markánsabb teszik az alapkönfliktust, fokozzák a feszültséget, és elmélyítik a befőzés motiváltságát” (195).

A szöveganyag nyelvisége – plusz valami más... című tanulmány egy Weöres-vers, a *Via vitae* elemzése. KEMÉNY először is három, a szöveget szervező elvet (strukturális alapelvet) határoz meg: 1. a térbeliség és az időbeliség kontrasztja, 2. az emberi és a természeti szféra kontrasztja, 3. a személytelenség és a személyesség kontrasztja. Magam egyébként egy olyan megközelítést is elképzelhetőnek tartok, sőt inkább emellett érvelnék, amely a térbeliség és az időbeliség esetében nem ellentétet, hanem párhuzamot, analógiát tételez fel. Úgy gondolom, Keménynek ez a megállapítása is idetartozó érv lehet: „a *Via vitae* térbeli és időbeli (konkrét és átvitt) jelentéssíkja, illetőleg ezeknek elemei allegorikus viszonyban vannak egymással” (201; a kiemelés tőlem: P. J.). Márpedig az allegóriában nem ellentét, hanem egyezés, „megfelelés” van a két sík között: „a kép minden egyes mozzanatának az ábrázolt gondolat egy-egy határozott mozzanata felel meg” (SZATHMÁRI 2004: 10.)

A Cetlik a Mátyás-stílushoz (*Utazás előtt*) című tanulmányban (206–217) a szerző abból az életrajzi tényből indul ki, hogy Mátyás gyakran „apró papírszeletekre, cetlikre jegyezte fel ötleteit, vagy bármi mást, ami környezetéből felkeltette érdeklődését” (206). KEMÉNY az *Utazás előtt* című novella elemzésével igazolja, hogy ezek a cetlik nemcsak memorizálásra valók voltak, „hanem mélyen összefüggnek Mátyás alkotásmódjával. Írásai [ugyanis] apró elemekből, gondolatfutamokból, egymáshoz lazán kapcsolódó képzettársításokból tevődnek össze” (207). Tanulságos a Krúdy-stílussal való összevetés is: a különbségek ellenére (például Mátyás általában nagyon rövid mondatokból építi fel szövegeit, Krúdy ellenben a hosszan hömpölyögtetett, többszörösen összetett mondatokat kedveli) van egy nagyon fontos közös sajátosság is a két író prózájában. Mátyásnak is „a stílusában van a legnagyobb ereje”, mint ahogyan Krúdyé is a „legnagyobb alkotása” a stílusa (216; az első megállapítást KÁNTOR PÉTERTŐL, a másodikat PERKÁTAI LÁSZLÓTÓL idézi KEMÉNY).

Az „Áldassék a lektor!” című írás (218–227), ahogyan ezt az alcíme is megjelöli, „egy régi vita mai tanulságai”-t foglalja össze. A vita kiindulópontja egy LÖRINCZE LAJOS által feltett kérdés, illetve az erre a kérdésre adott válasza volt: „»minden jó, amit az írók írnak?«. Ez a szónokinak vélhető kérdés [...] magában foglalja a választ: nem minden jó” (218). Bár LÖRINCZE tényekkel: Tersánszky J. Jenő műveiből vett példákkal támasztotta alá tagadó válaszát, RAB ZSUZSA és LENGYEL BALÁZS ettől eltérő véleményét fogalmazta meg. RAB ZSUZSA például egyenesen úgy vélte, hogy „Áldassék a lektor!” – mármint azért, hogy nem „rendszerbe illesztette” meg Tersánszkyt (219). Maga KEMÉNY számos, jeles írók műveiből származó példa elemzése alapján azt a következtetést, véleményét – mondhatnánk: tapintatos tanácsát – fogalmazza meg, hogy „még a legjobb stílusú, biztos nyelvezékű íróknak is érdemes (lenne) publikálás előtt kikérniük egy-egy hozzáértő olvasó véleményét. [...] szerintem is »Áldassék a lektor!«, de csak akkor, ha jól végzi a dolgát. A »jól« itt körülbelül azt jelenti, hogy olyan tapintatosan, hogy még a szerző sem veszi észre, nemhogy az olvasó” (226).

Végezetül, mivel nemigen tudnék találobban és tömörebben szólni az itt bemutatott kötet értékeiről, hasznosságáról, hadd idézzem a kötet lektorának, PÉTER MIHÁLYNAK az összegző értékelését: „Kemény Gábor tanulmánykötete meggyőzően bizonyítja, hogy a stilsztika ma is él, és a társtudományokkal kölcsönhatásban eredményesen szolgálja írásos világunk jobb megismerését, hagyományainak megőrzését, műveltségünk és kulturáltságunk ma különösen kíváncsú kíváncsiságát.”

Hivatkozott irodalom

- DOMONKOSI ÁGNES 2006. *Stiluselemzés, trópusok, alakzatok*. Líceum Kiadó, Eger.
- KEMÉNY GÁBOR 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Metonímia. In: SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk., *Alakzatlexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 410–420.
- SZABÓ G. ZOLTÁN – SZÖRÉNYI LÁSZLÓ 1997. *Kis magyar retorika*. Helikon Kiadó, Budapest.
- SZATHMÁRI István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

PETHŐ JÓZSEF
Nyíregyházi Egyetem

A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) négy kötete

1. Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596. Szerk. FEKETE CSABA. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011. 236 lap – 2. DEMJÁN ADALBERT, A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 244 lap – 3. A. MOLNÁR FERENC – OSZLÁNSZKI ÉVA, Szenczi Molnár Albert zsoltárainak szövegahagyományozódásáról. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 440 lap – 4. FEKETE CSABA, Örvendőzzünk körösztyénök. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 239 lap

1. A nyelvben (a mindenkori szinkroniában) [...] jól tükröződik [...] a nép élete, művelődésének története (MÁTAI 1994: 88; vö. TOMPA 1948: 155). Nyelvünk történetének forrásai pedig rendre az adott kor kultúrájának, művelődéstörténetének az emlékei. Egy nép művelődéstörténete és nyelve tehát egymást kölcsönösen feltételezik. Ezt az egymásrautaltságot jeleníti meg a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékéhez kapcsolódó, A. MOLNÁR FERENC által szerkesztett (1999-ben indult) sorozat címe is: Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár.

A sorozat tagjai eredendően olyan „tanulmányok, cikkek, amelyek különböző folyóiratokban, évkönyvekben stb. jelennek meg, tehát lazá(bba)n tartoznak össze” (A. MOLNÁR 2001: 367). A sorozathoz tartozó (erre az adott megjelenési helyen lábjegyzet hívja fel a figyelmet) tanulmányok száma mára megközelíti a százat. Felmerült annak a lehetősége is, hogy ezek a tanulmányok később gyűjteményes kötetekké álljanak össze (i. m. 368). A sorozatban utóbb önállóan megjelent munkák is helyet kaptak, Kiadványok megjelölés különbözteti meg, és külön sorszámozással vannak ellátva. Ezt a „belső sorozatot” RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ (2001) A ’kegyelem’ jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben című munkája nyitja. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok sorozat eddig 15 kötetet számlál, a jelen ismertetés a legutóbb megjelent négy kötetet kívánja bemutatni. Ami e négy kötetet összekapcsolja – a sorozatba tartozásukon túl – a szövegahagyományozás vizsgálata.

2. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok sorozat 11. tagjaként jelent meg a Nagyszombati Agendarius című kötet, jegyzetekkel ellátott (részleges) hasonmás

kiadás. Amint alcíme mutatja (Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596) a hasonmás nem a teljes liturgikus könyvet tartalmazza, csupán a latin nyelvű hivatalos liturgiához kapcsolódó, de annak szerves részét jellemzően nem képező magyar nyelvű szertartási betéteket.

Az *Agendarius (liber)* (< lat. *agenda* tkp. 'teendők') a szertartások szövegeit, illetve a végzésükre vonatkozó szabályokat tartalmazó könyv (vö. 154–155). A jelen kiadvány ugyanakkor – amint ezt a közlétező FEKETE CSABA az előszóban hangsúlyozza is (vö. 9) – nem tűzte ki céljául, hogy magát a liturgiát (az esztergomi rítust), illetve a szertartáskönyvön keresztül annak történetét tegye tanulmányozhatóvá. Erre vonatkozóan a gondosan összeválogatott szakirodalomhoz (151–153) irányítja az olvasót. Megjegyezzük, hogy utóbb az 1583-as kiadásnak modern (a magyar szöveg tekintetében pedig modernizált) kiadása is napvilágot látott (*Agendarius 1583/2015*), a teljes (latin nyelvű) liturgia iránt érdeklődőt e kiadáshoz kalauzoljuk.

A Nagyszombati *Agendarius* jelen kiadása tehát az anyanyelven született liturgikus emlékek nyelvi és művelődéstörténeti megközelítését (9) szolgálja, a szövegrészek eredeti formájában (facsimile) való közlése pedig a nyelv története iránt fogékony (vagy éppen azt kutató) olvasó érdeklődésére is számot tarthat. Latin szövegrészek csupán akkor bukkannak fel a kötetben, ha az adott oldalon magyar nyelvű szöveg is van (pl. 53, 96, 99, 115. stb.). (Megjegyezzük, hogy a latinul nem tudó olvasó számára talán nem lett volna haszon nélküli e latin szövegrészletek fordításának jegyzetben való közlése.)

A köztudatban az él, hogy a katolikus liturgiát a közelmúltig kötelezően latin nyelven végezték. (A 16. században ekként vált szét nyelvileg a protestáns és a katolikus istentisztelet.) Mindazonáltal már a legkorábbi szövegemlékeink tanúsítják (vö. pl. Halotti beszéd és könyörgés), hogy a liturgiában egyes elemek anyanyelven is helyet kaphatnak. Később-ről, a kései ómagyar kor liturgikus kódexeiből erre számos további példa említhető. Maga a liturgia ettől függetlenül par excellence latin nyelvű maradt, az anyanyelvű szövegrészletek pedig – amint a kötet alcíme is utal erre – szertartási betétekként illeszkednek a latin szertartásszövegek közé: „[az *Agendarius*] egy jelentős része magyar nyelven elhangzott kérdéseket, szertartási tanításokat, intelmeket tartalmaz. [...] Kivételes volt a nép nyelvén [...] elhangzó részlet” (9). Kiválóan szemlélteti mindezt az *Agendarius*ban például az ún. közgyónás liturgiájának részlete: a latinul többségében feltehetően nem tudó hívek felszólításának („Efsetek térdre ... es mondgyatoc vtannam ...”), majd közgyónás szövegének („Gyunom vram Iftennec ...”) magyar szövege után a pap számára adott instrukció és az általános feloldozás szövege már latin nyelven következik (96, ugyanez a szertartás hasonlóképpen: 113–114). További vizsgálatára különösen is alkalmas a keresztség szertartásának szövegrészlete (22–23).

Az *Agendarius* magyar nyelvű szertartási betéteinek fakszimile közlése (11–143) után a kötet a forrás több szempontú bemutatását, elemzését kínálja. Az *Agendarius* kiadásainak leírásában (145–153) igen tanulságos a két kiadás közötti különbségek aprólékos összevetése. Az elemzés legterjedelmesebb fejezete a szövegahagyományozódás kérdésével foglalkozik (153–191). A liturgiátörténetet is érintő megfontolások után konkrét szövegek vizsgálatán keresztül derül fény a különböző forrásokban felbukkanó egyes szövegrészletek párhuzamaira, egyezéseire (ezek kiválóan tanulmányozhatók a különböző forrásokban található szövegek párhuzamos közléseinek segítségével), végső soron pedig magára a szövegahagyományra. Különösen is tanulságosak azok a szövegrészletek, amelyek

arra mutatnak rá, hogy a (katolikus) Agendarius szövegei gyakran akár szó szerint tűnnek fel későbbi protestáns forrásokban.

A kötet liturgiátörténeti jelentőségéről részletesen olvashatunk ZELLIGER ERZSÉBET korábbi ismertetésében (2012–2013), így most elsősorban nyelvi (nyelvtörténeti) vonatkozásaira irányítjuk figyelmünket.

A nyelv története iránt érdeklődő olvasó tájékozódását különösen a további, fejezetek segítik. A forrás helyesírásának vizsgálatában (191–196) a szerző az egyes hangok és betűk megfeleltetésén túl foglalkozik az egybeírás és különírás egyes eseteivel. Megállapítja, hogy az Agendarius helyesírása meglehetősen következetes (193), kivéve a későbbi kiadáshoz csatolt temetési beszédet: „[a] nyomdász vagy a sajtó alá rendező a helyesírást sem igazította hozzá a kötet egészéhez” (197). A helyesírási jegyeken túlmutató morfológiai kérdések is előkerülnek, például a felszólító mód E/2. személyű határozott ragozású személyragjának hiánya (*iobbéch* ’jobbítsd’, *érch* ’értsd’). Figyelemre méltó továbbá a múlt idő jelének rövid jelölése magánhangzó után is, hasonlóképpen a névmások, határozószók (-t locativusrag eredetű) végződése is (pl. *alat*, *mafut*). A szerző ezután számba veszi a mai köznyelvitől eltérő hangtani sajátosságokat (197–199). Ez az adattár főként a nyelvjárástörténet kutatója számára különösen is értékes. A hangtani jelenségekre pillantva okkal feltételezhetjük, hogy az Agendarius magyar szövege nem homogén nyelvjárási hátterű, s mint ilyen, további nyelvföldrajzi vizsgálatok lehetőségét kínálja.

Nyelv- és művelődéstörténeti szempontból is figyelemre méltó a Megváltozott jelentésű és alakú szavak címet viselő összeállítás (200–203). Talán a szótár összeállítása során célszerűbb lett volna a különböző szempontok különválasztása. Találunk ugyanis itt szómagyarázatot (*ágazat*, *ágazatos hittan*, *Cantor böjt*, *zsolozsma* stb.), mára kihalt szavakat (*alét* ’vél, gondol’, *duska* ’poharazás’, *ill* ’megünnepel’ stb.), valóban – a címnek (részben) megfelelően – megváltozott, a illetve a mai köznyelvitől eltérő jelentésű szavakat (*bosszúság* ’bosszúállás’, *hátramegy* ’<esküt> megszeg’, *imád* ’imádkozik’, *újság* ’megújulás’, *vastagul* ’erősödik, gyarapodik’ stb.), megváltozott, a illetve a mai köznyelvitől eltérő alakú szavakat (*ájélatos* [N. B. megfelelőként az *áhitatos* mellett – esetleg helyett – hangtörténeti szempontból, illetve katolikus forrás lévén az *ájtatos* alak is idekívánkozik], *balzsamom*, *korcsoma*, *mevet* ’nevet’, *vigaszik* stb.).

A következő – stilisztikai adattárként is hasznos – különböző alakzatot (tautológia, szinonimahalmazás, fokozás, hendiadion stb.) példatárát találjuk összegyűjtve (204–230). Ez esetben már csak az adatok nagy száma miatt is érdemes lett volna az egyes típusokat különvenni. A szerző kiemeli, hogy mindezek a stilisztikai eszközök – bár természetesen más nyelvi regiszterekben is megtalálhatók – sajátosan jellemzik a bibliai, illetve a liturgikus nyelvezetet. Ami ezen túl különösen is figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvű forrásokban gyakran „akkor is szópárt találunk, amikor a latin eredetiben csak egy szó áll” (204, vö. 205). (E „bővelkedés” első előfordulásának talán a Halotti beszéd „morte morieris” helyén álló hármas figura etymologica tekinthető.) A kötet utolsó fejezete (230–234) néhány további stílusjelenségre – továbbá nyelvhasználati, retorikai sajátosságra – mutat rá.

A kötet művelődéstörténeti adattárként való használatára – a liturgiátörténeti összefüggések fényénél szükségtelen külön rámutatni. Ezen túl azonban feltétlenül szükséges megemlékezni a kötet irodalmi vonatkozásairól, kapcsolatáról két – bizonyos szempontból véglelet képviselő – irodalmi műfajjal. Ezek: a virágének és a haláltánc. A kötetben helyet kap egy kalendárium (112–124), amelynek mint néprajzi forrásnak a jelentősége ugyancsak figyelemre méltó.

3. Az Adattár Kiadványainak 13. kötete (a sorozat 12. tagjáról a következő kötet bemutatása során ejtünk szót) DEMJÁN ADALBERT munkája A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól. A munka fő célja (a szerzőt idézve): „[a] kiválasztott magyar fordítások keretein belül a példázat szövegének alakulását – mozgásokat és változásokat, valamint állandósulásokat és hagyományozódásokat – az egyes textusok részletes elemzése útján feltárjam [...]” (10). A kiválasztott fordítások: az ómagyar kódexek (Müncheni, Jordánszky-, Érsekújvári kódex) szöveghelyei, a történeti bibliafordítások: Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár és Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítása, A Vizsolyi biblia, Komáromi Csipkés György Magyar bibliája, Medgyesi Pál töredékszövege, továbbá Torkos András lutheránus fordítása, valamint Káldi György katolikus Bibliája; tehát „a parabola minden önálló átültetése a 15. század első felétől a 18. század közepéig” (11). A szöveghagyomány „végpontjaként” a kutatásokba bevont a szerző két mai (egy katolikus és egy protestáns) fordítást, illetve a két tekintélyes (Károli- [a kötetben: *Károlyi*] és Káldi-féle) bibliafordítás revízióit és javított kiadásait (felsorolásukat lásd: 13). Öröndöletes, hogy a „hagyományos” bibliafordítás-szövegek mellé odakerült a parabolát tartalmazó liturgikus (Érsekújvári) kódex is, melynek modern kritikai kiadása (ÉrsK.) éppen e kötettel egy időben jelent meg, ezért a szerző még természetesen a korábbi, Volf-féle szövegkiadást használta ez mindegyiknél – a vizsgálat szempontjából kevésbé releváns – helyesírás-történeti problémákat vet föl. (Megjegyezzük, hogy a tékozló fiúról szóló példabeszéd a mai katolikus liturgiában pontosabban háromévenként [az ún. C évben] nagybőjt negyedik vasárnapjának – tehát nem „a nagybőjtöt követő” [13], hanem hamvazószerdát, illetve a nagybőjt kezdetét követő negyedik vasárnap – evangéliuma, a kódexben viszont a nagybőjt második vasárnapja utáni szombaté.) Üdvözlendő megoldás, hogy a forrásszövegek – s nem csupán a törzsanyagba bevont, de a görög és a latin, illetve a modern fordításszövegek is – egyfelől folyamatosan teljes terjedelmükben olvashatók a függelékben (169–201), másfelől mondatról mondatra haladva „párhuzamosan” is olvashatók (207–244), segítve az összevetést az olvasó számára is.

A szerző nem csupán a kiválasztott fordításszövegeket veti össze, de elemzése során felhasználja a példabeszéd görög és a latin (Vulgata) nyelvű szövegét is, ezzel lehetőséget teremt a fordításoknak nem csupán egymáshoz, de az eredeti szövegekhez való kapcsolatok feltárására is. Ennek nyomán viszont nem kerülheti meg a bibliafordítások szerteágazó problematikájának bemutatását.

A bibliafordítások elmélete és módszertana könyvtárnyi szakirodalommal rendelkezik. A problémát némileg leegyszerűsítve kétpólusúként ragadhatjuk meg: a fordítónak vagy a formális („szó- és formahű fordítás”), vagy a funkcionális ekvivalencia („tartalmilag hű fordítás”) alapjára kell helyezkednie. A szerző a kérdésről adekvát áttekintést kínál az ókortól kezdődően – itt különösen is figyelemre méltó a latin Vulgata készítőjének, Szent Jerosznak a módszertana (15) – Erasmus és Luther fordítói elvein át a vizsgált magyar nyelvű fordítások készítőinek felfogásáról. Mutatis mutandis hasonló elméleti és módszertani problémák kísérik az ún. javított, illetve revideált fordítások készítésének eljárását is (13).

A szerző által kínált elemzés fő szempontja (amelyet kötetben tárgyalt valamennyi tartalmi egység fölé helyezett címmel is): a szövegösszefüggés megvalósulása a szövegekben. Vizsgálatai mindennekeelőtt KÁROLY SÁNDOR szöveggrammatikai módszerének (KÁROLY 1995) alkalmazására épülnek.

Az első – egyben legterjedelmesebb – fejezet melyben a szerző a referenciális egységek által megvalósuló korreferencialitást vizsgálja, különösen is figyelemre méltó. Egyfelől, mert

– KÁROLY mintának tekintett kutatásain túlmutatva – összehasonlító áttekintést és elemzést kapunk, ami mind eredményeiben, mind kialakított módszertanában figyelemre méltó tudományos eredmény. Másfelől, mert a vizsgálat részint a görög és latin szövegek értelmezésének szükségszerűségéből, részint a fordítások (olykor eltérő) szóhasználatából fakadóan igen gazdag művelődéstörténeti ismeretet kínál (lásd például a *marha, jószág, javak, örökség, élet és vagyon* összevetését [51–56] vagy a disznók eledeletét és megnevezéseit [56–61]), ekként a kötet a nyelvészeti elemzésen túl valóban művelődéstörténeti adattárrá is válik.

A következő elemző fejezetek a névmások (82–91), a kötőszók (91–99), majd a névelők (99–106) vizsgálatát kínálják. Az áttekintést kiváló grafikonos és táblázatok segítik.

Az ötödik, a szövegeken belüli időszerveződést vizsgáló fejezet (100–136) összetettebb. Az első egység (107–119) az igeidők előfordulását, illetve funkcióját vizsgálja. Különösen is szemléletes a múlt idők használatának grafikonja, amely szépen mutatja, hogy például az elbeszélő múlt használata a liturgikus célokat kiszolgáló ÉrsK.-ben, illetve Sylvester fordításában kiemelkedően magas (feltételezhetjük, hogy használata egyfajta emelkedettséget, illetve ünnepélyességet már a korszakban is képviselhetett), majd idővel használatának aránya csökken, de még a vizsgált korszak végén is 50% fölött marad. (Hasznos lehet majd e grafikont más műfajú korabeli források adataival is összevetni.) A megelőző táblázatból az is kiderül, hogy ezt a funkcióját a 19. század végéig megőrizte – 50% alatti arányt sehol sem találunk (az 1834-es Szepeszy-féle fordításban minden fordítás közül a legmagasabb: 70% fölötti az aránya, ami egybevág a romantikus irodalmi ízléssel is) –, majd a 20. században hirtelen csökken (egyetlen felvett fordítástól eltekintve) 0%-ra. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a többi igeidő aránya is konstans (csak a 20. században kap 100%, vagy ahhoz közeli értéket a *-t* jeles múlt idő), mindez azt jelenti, hogy a 19. század végéig a bibliafordítások nyelvezete e tekintetben nem követi a természetes nyelvi változást.

Ugyancsak figyelemre méltóak az összetett mondatok igeidő-használatának (119–124), az igenevek időviszonyító szerepének (124–131), az időt jelölő lexémáknak és szó szerkezeteknek (132–134), illetve az igekötők időviszonyításban betöltött szerepének (134–136) a vizsgálata. Az utolsó előtti egység a térjelölő lexikális elemek és a helyhatározóragok segítségével a szövegeken belüli térszerveződést vizsgálja (136–144). A befejező, hetedik egység – egyben visszatérve Károly Sándor mintaadó elemzéséhez is – a stílus ökonómiájáról ad számot (145–147).

A monográfia önmagában is értékes és jelentős elemzései a fordításszövegek összevető vizsgálatán túlmutatva olyan eljárásokat és módszertant kínálnak, amelyek egyfelől mintát teremthetnek további bibliai szövegegységek fordításainak összevető kutatása számára, másfelől utat nyitnak további nyelvemlékcsoportok hasonló vizsgálata felé, melyek segítségével az adott korszakok nyelvi állapotáról, nyelvhasználati mozgásairól egyre árnyaltabb, pontosabb képet kaphatunk.

4. A Kiadványok sorozat 14. kötete A. MOLNÁR FERENC és OSZLÁNSZKI ÉVA Szeneczi Molnár Albert zsoldtárainak szöveg hagyományozásáról írt munkájának immár második, bővített és javított kiadása. (Az első kiadás ugyancsak e sorozat tagjaként jelent meg 2011-ben, a sorozatszerkesztő közlése szerint „Harminc példányban, előzetes vitaanyagként [is] kiadott munka, a kommentárokból csak mutatóványokkal” [435].)

Szeneczi Molnár Albert verses zsoldtárfordításainak, a *Psalterium Ungaricum*nak a kivételes jelentősége közismert. Mindazonáltal nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy nyelv- és

művelődéstörténeti, illetve a magyar irodalomban betöltött szerepét, továbbá irodalomtörténeti hatását is messze felülmúlja az a tény, hogy gyülekezeti alkalmain a magyar anyanyelvű protestáns hívő közösség immár négy évszázada énekli e költeményeket. A jelen kötet összeállításában ez az utóbbi szempont kiemelkedő fontosságú: „A Szenczi Molnár-zsoltárok szöveg hagyományozódását ezúttal az egyházi énekeskönyvek területén vizsgáljuk – tekintettel egy készülő, általánosan használandó református énekeskönyvre is” (38).

Az előző kötet bemutatása során már említettük a bibliafordítások és szövegrevideálások szerteágazó problematikáját. Szenczi Molnár zsoltárfordításainak revideálása, „megigazítása” esetében újabb szempontként merül fel a gyülekezeti énekhagyomány. Az egyik felmerülő, és az említett négy évszázadot végigkísérő kérdés, hogy vajon szükséges-e az énekeskönyvben felvenni valamennyi zsoltár valamennyi versszakát. A másik gondolat a zsoltárok szövege megújításának a kérdése. Igen tanulságos a Bevezetés e két szempontra fókuszáló történeti és módszertani áttekintése. A történeti áttekintésben – számos fontos információ mellett – nem meglepő az archaizmusokat a költészetében is kedvelő Arany János vélekedése az akkor kiadásra előkészített énekeskönyvről (6–7), figyelemre méltó az 1876-os határozat arról, hogy legyen két különböző kiadás: egy nagyobb (teljes) és egy kisebb (az énekelni szokott versekkel).

A történeti áttekintéshez is kapcsolódik, de immár tovább is mutat a 20. század első felében készült két kiadás (1921 és 1923) néhány kiválasztott zsoltárának az eredeti szöveggel való összevetése (12–18). A nyelvtörténész már az első módosításra is felfigyel: a 3. zsoltár elején a régi magyar *alít* ’vél gondol’ mindkét kiadásban *állít*-tal helyettesítődött (12; l. a megjegyzések között is: 17), de felfigyelhetünk a teljes tartalmi átírás példáira is (pl. 13).

A továbbiakban az említett két kérdés elméleti és módszertani áttekintése, a különböző vélemények mérlegre helyezése következik. E nagyon tanulságos részből egy megállapítást feltétlenül kiemelendő: „A gyülekezeti énekeskönyv nem lehet nosztalgizáló filológusok régiséggyűjteménye” (DÉRI BALÁZSTól idézve, 24; vö. hasonlóképpen KÁLMÁN LAJOS, 26). Énekekről lévén szó a szempontok között felmerül a dallamhoz való illeszkedés szempontja is (25–26). A szerzők természetesen állást is foglalnak, mely munkájuk vezérfonalának is tekinthető: „a mi álláspontunk [...] a változatlanul való megőrzést és a nagy mértékben való újítást, elhagyást képviselő vélemény között van” (27). Ugyanakkor – a korábban már fel-említett két kiadás elvét követve: „kívánatosnak tartanánk egy olyan kottás és kommentált egyházi énekeskönyv – de nem közénékeskönyv – összeállítását, amelyben Szenczi Molnár Albert zsoltárainak eredeti szövege változatlanul szerepel, hasonlóan az irodalmi és/vagy tudományos kiadásokhoz” (35).

Maga a kötet nagy részét kitevő Adattár (41–433) Szenczi Molnár zsoltárfordításainak eredeti szövegét veti össze a mai református énekeskönyv szövegeivel, számba véve – mindkét fentebbi szempont figyelembevételével – minden eltérést: „A pusztán az általános nyelvfejlődésből vagy a nyelvjárási vonások kiküszöböléséből adódó különbségeket (például az *ki*, *azki* > *aki*, *szívekben* > *szívükben*) kurzív [ezek a helyek valódi kincsesbányái a nyelv- és nyelvjárás-történeti vizsgálatoknak – Sz. R.], az ezeken kívüli (viszonylag nagyobb) változtatásokat félkövér betűtípussal jelöltük, a kihagyott versszakoknak pedig a sorszámat” (41). Az összehasonlító szövegkiadáson túl ugyancsak figyelemre méltók – az említett kiemelt szempontra figyelemmel – az egyes zsoltárok végén a szerzőknek megfontolásra feltétlenül érdemes, méltó tartó és kellőképpen megindokolt javaslatok a készülő új kiadás revíziója számára.

Az adattár e kötete jelentős forrása a történeti nyelvészet, a magyar irodalomtörténet, a művelődéstörténet, a protestáns liturgiátörténet kutatói, illetve a bibliai szövegek fordításával és revideálásával foglalkozó szakemberek számára.

5. A sorozat 15. (jelenleg utolsó) kötete FEKETE CSABA *Örvendőzzünk körösztényök*. Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében című munkája. A szerző már a kötetet nyitó – a választott címre reflektáló – mondattal felkelti a történeti nyelvészet (nyelvjárástan) iránt érdeklődő olvasó érdeklődését: „Himnusz kezdősora e kötet címe Délvidék graduáljainak [...] erőteljes *ő*-zése jegyében” (7). S máris jelzi a problémát: a másolói munka eredményeként született graduálok nem feltétlenül a forrás, de nem is teljesen a másoló nyelvjárást tükrözik: „Ezeket úgy magyarázhatjuk, hogy korábbi forrásra volt jellemző egyik változatuk, és többszöri (sokszori) másolásakor sem tűnt el mindenütt” (7–8, vö. 147 is). A különbségek – amint erre a szerző maga is utal – nem csupán nyelvjárási jegyekben ragadhatók meg, nem egyszer diakrón változás állítja egymás mellé (előzményként és a következményként) az eltérő nyelvi változatokat (vö. 7). E megfontolások mentén fogalmazódik meg a munka célja: „Áttekintésemben azt vizsgálom, hogy ezen az egyházvidéken a 17–18. század folyamán használt graduálok nyelvi jellemzői, forrásai milyenek, hogyan kapcsolódnak a többi graduál (nyelvi) hagyományához, egyházi nyelvhasználatunk örökségéhez” (8). Mindebből az is kitetszik, hogy a szerző (többek között) a nyelvtörténeti, illetve a történeti dialektológiai megfontolásokat az egyházi hagyományozódás feltárásának és rekonstruálásának szolgálatába kívánja állítani, azaz eljárása az alkalmazott nyelvtörténet módszertanát mozgósítja.

A szerző fontosnak tartja, hogy tisztázza a protestáns graduál fogalmát. A *graduale* ~ *gradualé* eredetileg – az előénekes által az oltár lépcsőjéről énekelt (vö. lat. *gradus* 'lépcső') – misetétel, s ekként római katolikus hagyományban a miseénekeket tartalmazó liturgikus könyv megnevezése. A protestáns *graduál* a vizsgált források korában, a 17–18. században (*graduale* alakban is) azonban „nem a missale, nem a változó misetételek, hanem a zsolozsmáskönyv, a breviárium tételeit ültette át hazai nyelvre” (30). A szerző okkal jegyzi meg, hogy e jelentés etimológiai szótárainkból hiányzik (vö. 30). A jelentésváltozás lehetséges motivációja, hogy a *graduale* mint misetétel zsoltárrészleteket szolgált meg, ugyanakkor a protestáns graduálok forrásának, a zsolozsmának a gerincét is a zsoltárok alkotják. Utóbb szorosabb műfaji kötöttség nélkül 'protestáns énekeskönyv' lesz a *graduál* kifejezés jelentése (vö. 31–33). Csupán annyit jegyünk meg, hogy e terminológiai pontosítást talán célszerűbb lett volna a Bevezető legelején megtenni.

A címben jelzett *Délvidék* mint földrajzi egység (történelmi vonatkozásait tekintve még inkább) „homályos körvonallú” (9). E helyütt természetesen elegendő felsorolni a bemutatásra kiválasztott négy „délvidéki” graduál lelőhelyét: Bélye, Csurgó, Kálmáncsa és Nagydobsza. Helyben írták (másolták) a drávaszögi Bélye és a dél-somogyi Kálmáncsa fennmaradt graduáljait, a másik kettő azonban – a szintén somogyi csurgai és nagydobszai (Nagydobsza 1950-től Baranyához tartozik) – „származhatott távolabbi helységből” is (9). Közülük három – nyelvjárástani ismereteinkkel egybevágóan – három erősen, a csurgai gyengébben mutatja a dél-dunántúli *ő*-zés nyelvjárási jegyeit, ugyanakkor figyelemre méltó a Nagydobszai graduál és a Kálmáncsai graduál – nyelvi anyagukban jól kitapintható – feltűnően *e*-ző forrásai (96, 118, 136, vö. 2015 is).

A kötet nagy részét a tartalmi, tematikus ismertetésen túl – célkitűzésének, a szöveg-hagyományozás útja, forrásai feltárásának megfelelően – a szövegek összehasonlítása

teszi ki. A szerző egyfelől a bemutatott négy graduál gondos megfontolással kiválasztott szövegeit veti egybe, ugyanakkor lehetőségét kínálja az esetleges forrásokkal, illetve a korban nagy tekintélynek örvendő egyéb munkákkal (Batthyány, Komjáti, Óvári, Öreg, Ráday graduál; Székely István, Heltai Gáspár, Károli Gáspár, Huszár Gál stb. fordításai) történő összevetésnek is. A szerző több ízben csoportosítva is kínálja az összevethető nyelvi – helyesírási, morfológiai, lexikai stb. – különbségeket, melyek nyelvtörténeti vizsgálatok kitűnő forrásai lehetnek (pl. 58, 60, 96–99, 108–112, 150–153, 200; ez utóbbi helyen érdemes a névhasználati különbségekre is figyelmet fordítani, pl. a Bélyei graduálban Péter apostol neve következetesen *Szent Péter*).

A nyelvtörténeti, történeti dialektológiai vizsgálatokon túl számos további nyelvészeti természetű vizsgálatot is kínál a bemutatott forrásanyag. Ezek közül kettőt emelnék ki: a hibatipológiát és a fordításhagyományt. 1. A szerző utal arra, hogy „a szöveghagyomány eltéréseinek egyik része közönséges másolási vétség” (221). A szövegek illetően összehasonlító vizsgálatával (hibatipológia) a szöveghagyományozásról esetleg még árnyaltabb kép lenne megfogalmazható. 2. A köztudatban úgy él, hogy a magyar reformátorok zsolnárfordításai (a latin Vulgátával szemben) az eredeti forrásokra mennek vissza. FEKETE CSABA több szövegszerű összehasonlítást kínál, melyek nyomán a vizsgált anyagra vonatkozóan megállapítja, hogy ez nem feltétlenül van így: „A zsolnárok tüzetes filológiai vizsgálata ezt nem igazolja” (11; vö. 22–23, de l. 104 is). A latin szöveg használatára utalhat (a kínált szövegszerű egybevetéseken túl: 100–106) az itt-ott előbukkanó latin zsolnárszámozás, vagy a latin incipitek használata (11, 83, 183 stb.) is. A filológiai vizsgálatok nyomán tovább árnyalando zsolnárfordítás-hagyomány kibogozható szálaira egyetlen kiragadott példa: „Az eltérő kezdés után a Vizsolyi Bibliával való szó szerinti azonosság folyamatos a teljes [2.] zsolnárbán” (131, vö. még pl. 181). A zsolnárokon túl természetesen figyelemre méltók az egyéb egykori zsolozsmarészek (antifonák, himnuszok) magyar nyelvű szöveghagyományára vonatkozó vizsgálatok is. A fordítások között vannak kiérlelt, filológiailag kidolgozottak, de találunk a „hirtelen jött” anyanyelvű liturgia igényeit kielégítő, „hirtelenében magyarított” (220) fordításokat is. Ezek összehasonlító vizsgálata ugyancsak mélyítheti a fordítói eljárásokról szóló ismereteinket. A szöveghagyomány feltárásánál ugyanakkor számolnunk kell – amint erre a szerző is figyelmeztet – a szóbeli hagyományozás erejével is: „a szertartásnak nem csak könyvek szerinti, hanem széles körben csupán emlékezetből való végzése” (220) újabb vizsgálati lehetőségek felé tár kaput.

6. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) sorozat kötetei – bár különbözőképpen – fontos forrásokat (nyelv- és művelődéstörténeti emlékeket) közölnek és mutatnak be. Valójában valamennyi kötet „kétarcú”. Egyfelől tudományos igényű forrásközlések és adattárak. Másfelől szerzőik a források közreadásával és az adatok összegyűjtésével nem elégedtek meg, azok (monografikus) feldolgozására, kutató elemzésére is vállalkoztak. Így e köteteket egyaránt haszonnal forgatja, aki a források és adatok iránt érdeklődik, és az is, aki az adott forrásokkal kapcsolatos kutatások eredményeit kívánja megismerni.

A sorozatot többek között az a meggyőződés hívta életre, „hogy a nyelv- és kultúrtörténet, valamint a többi társtudomány együttes művelésére is határozottan szükség van” (A. MOLNÁR 2001: 368). Mindennek tükrében nem csupán a feldolgozott források és a különböző tudományterületeket gyarapító kutatói eredmények e sorozat köteteinek multhatatlan érdemei, hanem a kötetekben mintaszerűen alkalmazott (interdiszciplináris)

megközelítésmód is. Mindez igazolja: a nyelv, a nyelvhasználó, a művelődés, a kultúra és a társadalom elválaszthatatlanok egymástól: ezt érdemes tudatosítania az egyes tudományokat művelő kutatóknak is.

A sorozatot, mindenekelőtt a most bemutatott köteteket – a protestáns hagyományhoz, hitélethez való közvetett vagy közvetlen kapcsolódásuk okán – a magyar reformáció előttünk álló emlékéve jegyében különösen is ajánljuk érdeklődő olvasóink figyelmébe.

Hivatkozott irodalom

- Agendarius 1583/2015. = *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias [...]*. Ed. VARGA, BENIAMIN. Monumenta Ritualia Hungarica. Argumentum Kiadó, Budapest, 2015. <http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/MRH/Telegdi.pdf> (2016. 02. 01.)
- ÉrsK. = Érsekújvári kódex. Kiadása: HAADER kiad. 2012.
- HAADER LEA kiad. 2012. *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. MTA Nyelvtudományi Intézete – MTA Könyvtára – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012.
- KÁROLY SÁNDOR 1995. Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995. 761–834.
- D. MÁTAI MÁRIA 1994. *Nyelvünk élete*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. MOLNÁR FERENC 2001. Egy nyelvi és művelődéstörténeti adattár tervéről. *Magyar Nyelv* 97: 367–368.
- RADÓCZNÉ BÁLINT ILDIKÓ *A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben*. Szenci Molnár Társaság, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF 1948. *Magyar nyelvismeret*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2012–2013. Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596. [Ismeretítés.] *Magyar Egyházzene* 20: 421–430.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben

A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai 2011. augusztus 22–27.

Szerkesztette FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarásgtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 2014. 316 lap

1. Az ismertetendő kötet hányattatott sorsát a kötethez tartozó számadatok is jelzik: a 2011-es kongresszus tanulmánykötete 2014-ben adatott ki nyomtatásban, ismertető, recenzió azonban csak 2016-ban jelenik meg róla. A kötetet két tematikus részre bontva – követve a szimpóziumok szerinti beosztást – ismertetem. A 2002-es jyváskylái hungarológiai kongresszus óta jelentkezik a dimenzionális nyelvészet tematikájába illő – a nyelv

térbeli, időbeli, kulturális és/vagy társadalmi vizsgálati aspektusa közül egyszerre legalább kettőt érvényesítő – előadások szimpóziума. A szemléletmód eredményességét bizonyítja, hogy idén, 2016-ban a pécsi hungarológiai kongresszuson is jelentkezett a szimpóziум. A tanulmánykötet szövegei közül elsőként ezt az immár hagyományossá vált megközelítést képviselő, a Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben elnevezésű szimpóziум előadásainak írott változatát mutatom be. Majd ezután az Erdélyi magyar szótörténeti tár mint interdiszciplináris forrás című szimpóziум anyagát ismertetem.

2. Bár távolabbról közelít a szimpóziум tematikájához, de az újtó, termékeny hatása miatt kiemelném TOLCSVAI NAGY GÁBOR tanulmányát (A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón, 187–197), amelyben a nyelvváltozatok jelenlegi, hagyományos területi (nyelvjárási), illetve társadalmi (műveltségi) tagolása mellé kínál egy kulturális szemléletű, hálózat elvű, a régió fogalmára épülő felosztást. Ebben a felosztásban a régió egyszerre egy kisebb, alulról szerveződő, erős mi-tudattal rendelkező kulturális, lakóhelyi, gazdasági szemléletű, közigazgatási területeken átívelő térség, de egyúttal egy elvontabb, általánosabb, politikai-gazdasági érdekek mentén is szerveződő, akár több államon túlnyúló térség. Három szintet különböztet meg a nyelvi szerveződés alapján: a parasztit (hagyományörző), a városit (hagyományfeldolgozó, újtó) és a sztenderdet (kodifikáló változat). Látható, hogy ez a felosztás nélkülözi az időt mint változatokat kialakító tényezőt a rendszerezésből. Érvéle talán egy ponton gyengül el: a hagyományos felosztásban a területi szempont nem a priori, nem azért kötik az egyes nyelvi változatokat egy területhez, mert a területiségből közvetlenül adódik az arra jellemző nyelvi különbség, hanem mert az adatok területhez köthetők, így a rendszerezést, az egyes vidékek nyelvi eltéréseinek osztályozását a területi felosztás segíti. (Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a kötet három, egymást az elemzési szempontokban kiegészítő levelezésvizsgálata hasonló mélységben ábrázolja a misszilizsek világát, mint ahogy a felvázolt, régió alapuló felosztás sugallja – így a javaslat eredményes vizsgálatokat nyithat meg.)

Három misszizistanulmány egymást kiegészítve szemléli különböző aspektusból a levelekből kinyerhető valóság nyelvi, nyelvhasználati vetületeit. TERBE ERIKA (Műveltség, életmód, nyelvhasználat a Battyhány-udvarban, 176–186) a török hódítás utáni, a korábbi királyi központ mintájára kialakuló főnemesi udvarokban a különböző nyelvek és nyelvváltozatok együttélését vizsgálja a németújvári központú Batthyány-udvarban, ahol Batthyányi Ferenc latin, német, szlovák, cseh nyelvismeretét tudta felfejteni. SÁROSI ZSÓFIA 16. századi nemesek levélváltásának szociopragmatikai elemzésében a korabeli levelezési gyakorlatból a megszólítás és keresztnéven nevezés, illetve a tegezés-magázás jelenségét mutatja be Várdai Kata és két férje levélváltásaiban (A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés, 126–139). RÉVAY VALÉRIA (16–18. századi magánlevelek mint a magyar nyelv és kultúra emlékei, 111–125) három házastárs 16–18. századi levelezése nyelvi szintek szerinti részletes elemzését adja. Figyelemre méltó a TERBE ERIKA és SÁROSI ZSÓFIA által bemutatott viszonyokból eredő, főúri udvarokra jellemző nyelvjárás-keveredés, egymás mellett élés és kiegyenlítődés. Ennek jeleit fedezhetjük fel például Révay Erzsébet és férje, Petróczy István közti levélváltások nyelvhasználatának egyező sajátosságaiban. Egyfajta „családon belüli közös kód” körvonalozódik az írott nyelvváltozatuk adataiból. Figyelemre méltó, hogy a négy levelező nyelvhasználatában a múlt idejű igealakok közül a folyamatos múlt van legkevésbé képviselve.

Az ómagyar múlt idők bonyolult rendszerével foglalkozik POMOZI PÉTER (A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében, 85–100). A szerző az evidencialitás jelenségét keresi az egyszerű időjeles, illetve az összetett, múlt időt időjeles létigével kifejező alakok között. Szemben E. ABAFFY nézőpontjával (E. ABAFFY 1991), a rendszer eredetét a Volga–Káma vidéki areában találja BEREZKI (1983). POMOZIHoz hasonlóan ótörök areális hatásra kialakuló magyar múltidőrendszert – az evidencialitás funkciója nélkül – rekonstruál É. KISS KATALIN (2013) is. A két utóbbihoz írt legutóbb HEGEDŰS ATTILA kiegészítő cikket (2016), mivel ezek a vizsgálatok nem helyezték el a finnugor eredetű *-ál/-é* jeles múltat a rendszerben. Ehhez a kérdéshez szólt hozzá SZENTGYÖRGYI RUDOLF is (2014), aki a befejezett–befejezetlen kategóriát terjesztette ki a jelen és a múlt viszonyrendszerére. A párhuzamosan élő grammatikai kifejezőmódok között kialakulhat funkciómegosztás, talán nem alaptalan a magyarban amúgy is bonyolult tempus és aspektus viszonyok mellé az evidencialitás egykori meglétét is feltenni. POMOZI tanulmánya nem térhetett ki a teljes funkcionális vizsgálatra. Ugyanakkor kellően felkeltette az érdeklődést ahhoz, hogy várjuk az új eredményeket a jövőben.

ZELLIGER ERZSÉBET munkájában (Gondolatok a nyelvjárási változásokról, 222–229) igazán elgondolkodtató kérdésfelvetéssel indít: a nyelvjárások alakulástörténetét mutatja be röviden. Az ősn nyelvjárások problémáját abban látja, hogy a nyelvhasználatot egyetlen norma, a nyelvszokás irányította, ezáltal a nyelvben viszonylag gyorsan jelentős és nagyszámú változás jöhetett létre. A honfoglalás körüli időben már olyan jelenségek nyomait látjuk, amelyek meglévő elemeket szorítottak ki. A kódexek korától az írott és a beszélt nyelv használatbeli elkülönülése abba az irányba hatott, hogy a szóbeliségben először inkább a differenciálódás, az írásbeliségben pedig az integrálódás erői hatottak. Később a nyelvjárások a nyelvváltozatok közti presztízsharcban az irodalmi nyelvvél szemben alulmaradtak. Ezek után tér rá a felső-ausztriai magyarok körében végzett megismételt MNyA.-vizsgálatra, melyben a nyelvjárás és köznyelv egymás mellett élését, azon belül is a magyar–magyar közti interferenciát vizsgálta. Így a tanulmány első feléhez a „felesleges szókölcsönzés” és a nyelvjárások sztenderddel szembeni használati terének csökkenése szempontjából kapcsolódik.

Ehhez illeszkedik SINKOVICS BALÁZS tanulmánya (Az egyes nyelvjárásokról alkotott ítéletek a 19. század első évtizedeiben, 140–148), amely a nyelvjárások megítélését mutatja be az alakuló sztenderddel szemben. A minősítések két pólusa: 1. az irodalmi nyelv romlott, csúnya változatai, 2. a nyelvjárások ízes kifejezései őrzik a magyar nyelv értékeit, amelyből építkezhet az irodalmi nyelv. Sokan keresték azt a nyelvjárást, amelyik alapja lehetne az irodalmi nyelvnek. Bár a 18. századtól gyűjtik a regionális szókészleti elemeket, mégis stigmatizálódnak a nyelvjárások, mivel sokak szerint az egységes nyelv megeremtése ellen hatnak. A táji nyelvváltozatok megítélése azonban nem volt egységes. A nyugati nyelvjárásokat a német hatás miatt lenézték, a palócot tót eredetűnek tartották, az északkeleti nyelvjárást sokan dicsérték, de a legtisztább magyar nyelvjárásnak a székelyt tartották. Kazinczy nem tűrte az irodalmi nyelvben a nyelvjárási alakítani és kiejtésbeli változtatásokat egyes tájszavak kivételével. Később ezeket csak akkor részesítették előnyben, ha az etimológia és analógia alapján kikövetkeztetett alakoktól kevésbé tértek el. Kiemelkedett a korszakból Teleki felfogása, aki szerint nem lehet tökéletes nyelvet találni, ezért el kell vetni a nyelvideál eszményét. C. VLADÁR SZUSZA a magyar grammatikáírásban kimutatható héber nyelvtanok nyelvleírasi hagyományait vizsgálja (A 17. szá-

zadi magyar grammatikák héber vonatkozásai, 206–228). Ezek azért jelentek meg nálunk, mert a magyarra nem lehetett a klasszikus latin kategóriákat maradéktalanul alkalmazni.

Egy háromnyelvű ékirásos felirat megfejtésének magyar értékelését mutatja be STEMLER ÁGNES („Mit érdekelnek bennünket az ékiratok?”. Az ékirásos emlékek felfedezésének magyarországi visszhangja a 19. század közepén, 149–161). E nyelvemlékek megfejtésekor először a perzsával értek el sikert, a másik két nyelv az ekkor még ismeretlen elámi és a babiloni (akkád) volt. A második nyelvet ekkor agglutináló jellege miatt egy ismeretlen finnugor vagy török nyelvnek vélték. OPPERT és NORRIS szkítának nevezte el ezt, így felkeltette a magyar tudósok figyelmét is. JERNEY ezt a nyelvet „parthus-magyarnak” vélte. HUNFALVY szerint (aki OPPERT nyomdokait követte) egy szkíta/turáni, esetleg finn-tatár nép találhatta fel az ékirást, így ezt a második nyelvhez tartozó ékirás-csoportot óuráli néptől való feljegyzésnek tartotta.

DÖMÖTÖR ADRIENNE egy készülő ó- és középmagyar nyelvtörténeti korpusz elkészítése kapcsán felmerülő problémák részletes leírását adja (Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiaiilag elemzett adatbázisa, 11–21). A nyelvi adatok megítélése körüli kérdések ma vita tárgyát képezik: azok begyűjtése, a forrásokkal kapcsolatos adatkezelés, feldolgozás elméletfüggő is (vö. pl. KERTÉSZ–RÁKOSI 2007). DÖMÖTÖR ADRIENNE egy korábbi írásában (DÖMÖTÖR 2012) már részletesen bemutatta a történeti nyelvész adatkezelési nehézségeit, jelen tanulmányában azzal egészítette ki mindezt, hogy egy nyelvtörténeti korpusz elkészítése és használata, a különféle helyesírással írott anyagok adatainak normalizálása, majd az adatok morfológiai elemzése jelentős nyelvtörténeti háttértudást igényel.

JUHÁSZ DEZSŐ tanulmánya (A nyelvatlaszok mint a magyar nyelv és kultúra tükröi, 45–57) összefoglalja a kötet címében megjelenő „halmazok” hatókörét és vizsgálati módszerét, valamint ezeknek lehetőségeit az élőnyelvi és nyelvtörténeti kutatások számára. Bemutatja az egyes vidékek nyelvének jellegzetességeit feltáró nyelvföldrajzi munkák, atlaszok dimenzionális típusait. Az idő vetülete részben az eltérő generációk nyelvi adataiban, részben az egyazon kutatópontokon végzett ismételt gyűjtésekben követhető nyomon. A tájnyelvhasználat társadalmi és korosztályi rétegződésének feltárását korlátozott mértékben a készülő Új magyar nyelvjárási atlasz (ÚMNyA.) is célul tűzi ki, de fő célja a két nagyatlasz (MNyA. és RMNyA.) által rögzített 20. századi nyelvállapot követéses vizsgálatának megalapozása. A kultúrára vonatkozó adatok főleg a népi kultúra elemeit feltáró atlaszlapok anyagában rejlenek.

Egy 17. századi, palóc területről származó peranyag tanúvallomásából a többszintű filológiai elemzés során kinyerhető pragmatikai és egyéb nyelvi adatok sajátosságait mutatja be GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ (17. századi szövegek vizsgálatának interdiszciplináris lehetőségei, 36–44). Mivel a ránk maradt peranyagokban többszörösen közvetetten jelentkezhetnek a beszéd jellegzetességei, így nagy óvatosságot igényel a szövegek elemzése. SZENTGYÖRGYI RUDOLF (A kétnyelvűség változatai és változásai a középmagyar korban, 162–175) a boszorkányperek időbeli és térbeli bemutatásának keretében a perszövegekben fellelhető két- és többnyelvű nyelvi szituációkból rekonstruálható adatok jellemzését adja. A magyar mellett megjelenő, magas presztízzsel rendelkező latin és német nyelvben a magyar adatok változatlanul fordulnak elő, szlovák anyanyelvűek vallomásainak fordításaiban a magyar adatok szlovákul vagy latinos alakban szerepelnek. Román adatok hiányoznak, a ruszin szövegek feldolgozása még hátravan, a szlovák szövegekben lengyel nyelvi jelenségek is felsejlenek.

KÁDÁR EDIT a 19. század végén elterjedő suksükölés jelenségének egy általa kidolgozott új megközelítésmódját próbálja a jelenség kialakulásának történeti-területi magyarázatában megadni (A suksükölés jelenségek a magyarban. A kötőmódtól az analógiás túlképzésig – alternatív hipotézis, 58–75). Bár érvelésének szempontjai sokféleségükkel kielégítőek, az egyes szempontok kidolgozottsága nem az. Történetileg közel sem biztos, hogy az *-sz* és *-z* végű igékhez kapcsolódó *-i* vagy *-j* elem hasonlatlanul áll nyelvméleinkben. Ez lehet egyszerű írássajátosság is (E. ABAFFY 1992: 191). Ennek alapos és rendszeres nyelvtörténeti kimutatása magától értetődően nem férne be egy tanulmány szűk terjedelmi korláta közé. Ilyen hiányosságot érezhetünk a nyelvföldrajzi magyarázat kapcsán is. A Szeged környéki nyelvjárások az általa feltett román hatással szemben inkább a délszlávokkal érintkeztek, a Mezőségen az erősebb román érintkezés mellett sincs a jelenségnek gócpontja.

A magyar nyelv új változatát, a digilektust mutatja be VESZELSZKI ÁGNES (Nyelv és kultúra a digitális korban, 198–205). Ez egy olyan, a jelenben élő nyelvváltozat, amelynek adatai veszteség nélkül másolhatók és terjeszthetők. Bemutatja az információs társadalom paradoxonát: a kollektív tudásmennyiség nő, de az adathalmaz átláthatatlansága és strukturátlansága miatt az egyén tudása folyamatosan csökken. A korábbi lineáris szövegek helyett hálózatosan felépülők jöttek létre, melyek cirkuláris olvasási módot várnak el. Az adatok visszakereshetősége speciális szelekciós eljárást, míg a megváltozott olvasó-szerkesztő viszony forráskritikát igényel.

FAZAKAS EMESE a kognitív nyelvészet módszereivel vizsgálja az *át*, *keresztül* és *körül* viszonzyszavak szemantikai struktúráját (Az *át*, *keresztül* és a *körül* szemantikai érintkezései és különbségei a régi és a mai magyar nyelvben, 22–35). A három térvizonyt kifejező szó jelentésstruktúrája ugyanis szoros kapcsolatot mutat. Az *át* és *körül* érintkezése már a 15. század óta adatolható, de a *keresztül* esetében nem jelentkezik a valamit körülkerítés mozzanata.

NÉMETH MIKLÓS hagyományos szótörténeti vizsgálatát végzi el a Szegedhez kötődő nagytáji központból elterjedt *gányó* szónak (Adalékok *gányó* szavunk történetéhez, 76–84). Az innen kiinduló eredeti jelentés a 'dohánykertész' volt, amely a szegedi területtel érintkező Tolna megyében már 'ostoba, paraszt' jelentésben mutatkozik. NÉMETH a német eredeztetés helyett a cigány *gavuno* 'faluba költözött cigány' szóból magyarázza. A negatív jelentése az eleve alacsony helyzetű társadalmi csoportot jelölő szónak a több hasonlóan *-nyó* végződésű szó hatására is kialakulhatott. Ilyenek NÉMETH szerint a *hernyó*, *genyó* és *anyó*. Az utóbbi példa kifogásolható, ugyanis az *anyó* bizonyos regiszterben inkább kedveskedő többlettel bír.

RANCZ TERÉZ a háromszéki nyelvjárásnak a fonémaszinten kimutatható markáns, mintegy fél évszázados változásait mutatja be (A felső-háromszéki nyelvjárás fonéma-rendszerének és hangjelenségeinek két nyelvjárási atlasz adatai alapján való változásvizsgálata, 101–110). Ezeket három kategóriába sorolta: kihalt, visszaszorulóban, illetve terjedőben lévő jelenségek. Az eredményeinek egyik fontos tanulsága, hogy a köznyelvi és nyelvjárási adatok váltakozó használata arra utal, hogy nem beszélhetünk a nyelvjárás egyértelmű megszűnéséről. Az alakváltozatok használata a szituációtól és a beszédpartnertől függ.

3. A kötet második részét az Erdélyi magyar szótörténeti tárhoz kapcsolódó tanulmányok teszik ki. Ezek a szótörténeti tár készítéséről, és különböző felhasználási mód-

járól szólnak. SZABÓ T. (E.) ATTILA a SzT. keletkezésének történetét és a digitalizálása körüli munkálatokat mutatja be, arra fókuszálva, hogy a digitális felületnek milyen előnyei vannak (Az Erdélyi magyar szótörténeti tár digitális változatai mint történeti természetismereti adatabányák, 268–282). VARGHA FRUZZINA SÁRA a tárból kinyerhető néhány nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti jelenség nyelvföldrajzi elemzését mutatja be térképes ábrázolások segítségével (Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága, 291–305).

B. GERGELY PIROSKA a Tár adatai alapján írt tanulmányában (Kolozsvár 16. századi nyelvének egy jellegzetes hangtani sajátosságairól, 245–260) Kolozsvár, az akkori Erdélyi Fejedelemség első városa 16. századi beszélt nyelvének egyik hangtani jellegzetességét mutatja be: az *ö*-vel szembeni különböző pozíciójú *e*-zést. A jelenség mögött azt látja, hogy ekkor a kolozsvári térség még nem szigetelődött el a mezőségi nyelvjárás területétől. Ha viszont ez igaz, akkor a jelenség egy általánosabb nyíltabbá válási láncba illeszkedik (I. JUHÁSZ 2011).

T. SZABÓ CSILLA a 16–18. századi Erdélyre jellemző gyakorító képzők előfordulásait és funkcionális jelentéstani elemzését végzi el (A gyakorító igék képzői az erdélyi régiségben 283–290). Ezek a képzők a következő három kategóriát adják: 1. *-dogál/-degél/-dögél*, 2. *-dos/-des/-dös*, 3. *-gat/-get*. Ezek mellett vannak egyedi előfordulások is: *-cangol*, *-cikál*, *-acskál/-icskál*. A képzők funkciói között vannak átfedések, a leggyakoribb a 3. (345), ezt a 2. (155) és az 1. (60) típus előfordulásai követik.

Szintén morfológiai elemeket vizsgál ZSEMLYEI BORBÁLA is, aki a kicsinyítés nyelvi funkcióiról számol be (Az Erdélyi magyar szótörténeti tár kicsinyítő képzős származékaikognitív nyelvészeti szempontból, 306–316). A kicsinyítés nem mindig a kicsiséget vagy a hozzánk közelebb érzett létet fejezi ki, hanem pejoratív jelentést is felvehet. A módszertani bevezetésben említi, hogy a magyarban egy-két formáns áll rendelkezésre: *-cska/-cske*, *-ka/--ke*. Utána viszont már a Szótörténeti tár adataival (kizárólag a *-cska/-cske* képzőt tartalmazó adatokkal) támasztja alá érvelését. Így némileg hiányát érezhetjük több eleven, a ma szinkroniájában létező kicsinyítő képzőnek is (a mai szlengből néhány példa: *paradicsom* – *pari*, *finom* – *fincsi*, *helyzet* – *helykő*, *szendvics* – *szendő* stb.).

Már szószintű, frazeológiai vizsgálatokat végez A. MOLNÁR FERENC a SzT. segítségével (Balassi-magyarázatok – az Erdélyi magyar szótörténeti tár segítségével, 261–267). Balassi Bálint költői nyelve néhány szöveghelyének magyarázati lehetőségét találta meg a Tárban elérhető adatokban. Ilyen a *fejet szed* kifejezés, amely rokon a *fejet vesz* szó szerkezettel, vagy a *se inge*, *se gallérja* szólást társítja a *sem ujja*, *sem galléra*, *eb vegye magára* idiómával.

FAZAKAS EMESE frazeológiai-pragmatikai kutatást végzett a Tár segítségével (Az erdélyi régiségben használt „szégyellni való” szavak. Mentegetőző formulák használata a 18. században, 233–244). Tanulmányában olyan szavakat, kifejezéseket vizsgált, amelyek előtt mentegetőző formákkal éltek, holott ma nem teljesen egyértelmű a használat miatti szégyenkezés. Ezek előtt ugyanis akkor is találunk ilyen kifejezéseket, ha nem sértő szándékkal szerepeltek, hanem egyszerűen olyan jelentéskörhöz tartoztak, amelynek vannak pejoratív jelentésű tagjai is; pl. a *kos*, *marha*, *bárány*, *kopó* stb. szavak előtt még akkor is mentegetőztek, ha nem átvitt jelentésben szerepeltek. Ilyen fogalmi körök a 1. testrész, ruhanemű, 2. testi szükséglet, 3. „műveltető” és 4. származásra utaló kifejezések, 5. épület(rész)ek, 6. tisztátalan dolgok, 7. tulajdonság, foglalkozás, 8. állatok megnevezése.

4. A nyelvtudományban nemcsak az igen értékes interdiszciplináris megközelítések, hanem a diszciplinán belül integrált szempontokat alkalmazó kutatások is tudnak új, jól hasznosítható eredményekkel szolgálni. Remélhetőleg a dimenzionális nyelvszemlélet vizsgálati keretében e tendencia a jövőben is hasonlóan izgalmas tanulmányokat eredményez majd.

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 184–238.
- BERECZKI GÁBOR 1983. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális vizsgálata. In: BALÁZS JÁNOS szerk. *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–236.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* 108: 39–51.
- HEGEDŰS ATTILA 2016. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 225–246.
- KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA 2007. Adat, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In: CSATÁR PÉTER – PETHŐ GERGELY szerk., *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. DE Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 49–94.
- É. KISS KATALIN 2013. Az ötörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő- rendszerben és a birtokos szerkezetben. In: AGYAGÁSI KLÁRA – HEGEDŰS ATTILA – É. KISS KATALIN szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 189–205.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. és a kéziratot összeáll. MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság etc., Budapest, 1995–2010.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az ómagyar múlt idő rendszerének kiépülése (Kijelentő mód). In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- ÚMNyA. = *Új magyar nyelvjárás atlasz*. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén készülő nyelvatlasz és nyelvföldrajzi adatbázis.

NÉMETH DÁNIEL

Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Arany János két versének szövegromlásai

1. Aki Arany János verskiadásait a szövegpontosság nézőpontjából is kénytelen vizsgálni (mint jómagam az Arany-versek szavainak szótárba rendezése céljából), sajnálatos következtetésekre kénytelen jutni: ahány kiadás, annyiféle szöveg; némely elírás ismétlődik, mások változnak, egyes kiadásokban eltűnnek, egy későbbiben újra fölbukkannak. Megdőbbségek pontatlanságok, önkényes változtatások. (Vö. BEKE 2012: 190–195.)

Az, hogy Arany János hivatalnokként, tanárként s főként költőként mindig a pontosságra törekedett, aligha kétséges. Jó néhány esetben megfogalmazta, mennyire félt a költői alkotást a változtatástól, romlástól. A maga alkotta szövegre vonatkozóan egy sírfelirattal (Knócz József és László sírverse) kapcsolatban ezt írja a felhasználónak: „Még csak arra kérek figyelmet fordítani, hogy ha a vers fölmetszetik: a metszés pontosan, betűről betűre történjék, mert csak egy accentus vagy comma elhagyása is megzavarhatja s nevetségessé teheti a verset, pedig nem szeretném, hogy nevem alatt valami értelmetlenség álljon.” Szükséges is volt előrelátó figyelmeztetése, mert az egyik hexameterében csak így helyes a szóalak: „*A fáradhatlant* fáradtság győzte le végre” (Arany/1952. VI: 223).

Amikor pedig – már fővárosi szerkesztőként – meglátta Petőfi Az apostol című művének kiadását a Szépirodalmi Figyelőben, felháborodottan fakadt ki a kiadó ellen: „Nem volt joga könny-et írni, hol a vers könny-et kíván, emlőjét, hol a jambus emlejét követel, [...] *kint* szót használni, hol szebben hangzik a *kinn*, [...] elválasztani, a mit Petőfi összeírt: »éjszak fényével«, »fél isten« stb. Nem volt joga fölcserélni, elhagyni, más helyre rakni Petőfi írásjeleit: a gondolatjelt [...] egyszerű vesszővel, a pontot commával, a felkiáltást ponttal, vagy viszont, változtatni fel, tetszése szerint és találomra. A kinek ez mindegy, az ne fogjon jeles író művének kiadásához” (Arany/1897: 264–273).

Igazán szívfájdító, hogy ki kell mondanunk: nagy klasszikusunk szövegeinek sorsa igen viszontagságos mind a mai napig, s kiadásai a pontosság terén fényévnnyi távolságban vannak attól, amit a költő a fentiekben megfogalmazott és figyelmeztetésül az utókorra hagyott.

2. Az Arany-kiadások történetét legalaposabban BISZTRAY GYULA dolgozta fel (1959: 23–46). Dolgozatában végigkíséri nagy klasszikusunk kiadásainak rögzös útját attól kezdve, hogy Arany 1864-ben Ráth Mórral szerződött műveinek kiadására. BISZTRAY hangsúlyozza, hogy a korabeli szöveggondozás igen szabadosnak nevezhető, hiszen azon az alapelven nyugodott, hogy a sajtó alá rendező (például Vörösmarty művei esetében Gyulai Pál) „legjobb meggyőződése szerint simítson, javítson” a kéziratot. Itt gyökerezik tehát az Arany-szövegek másfél évszázad alatt bekövetkezett változása, romlása is. Nem is csodálható tehát, hogy nemcsak a haszonelvű kiadóvállalatok lektorai (ha voltak), hanem az alapjában véve gondos munkára törekvő VOINOVICH GÉZA sem tartotta fontos szempontnak a szövegpontosságot még az 1950-es évek elején megjelent és kritikáinak nevezett verskiadásában sem. E kötetekről RIGÓ LÁSZLÓ így kénytelen nyilatkozni:

„Arany életművének korszakos jelentőségéhez egyszerűen méltatlanok a sorozat első, a lírát és a verses epikát tartalmazó darabjai” (1970: 123). Igen jellemző PÁSZTOR EMIL kijelentése is: amikor a Toldi-szótár előmunkálatai során nyolc Toldi-szöveget (kéziratot és kiadást) összehasonlított, erre a következtetésre jutott: „A szöveg a felsoroltak egyikében sem teljesen azonos valamelyik másikkal” (ToldiSz. 10).

De igazságtalanság lenne, ha minden szövegromlásért a rengeteg hasznos adatot megmentő VOINOVICH GÉZÁt okolnánk, aki munkája során pontatlanságaival voltaképpen a nagy Gyulai Pál nyomdokait követte. Jelen írásomban két olyan kis mű szövegének az egymást követő kiadásokban előforduló változatait mutatom be, amely verseket VOINOVICH nem ismert, kiadásaiiban nem közölt, tehát ezekben a szövegromlásokat mások idézték elő. Mindkettő Arany levelezésével függ össze, egyik sem igazán jelentős alkotás, de mégis a költői életmű része, és szövegüknek sorsa sajnálatosan hasonló a nagy versekéhez: ezek is viszontagságos „simításokat” vagy igazán szólva önkényes változtatásokat kénytelenek elviselni.

Mindkettő estében megpróbálok alapszöveget megállapítani, s ehhez viszonyítani az egyes kiadásokban föllelhető esetleg indokolható vagy indokolhatatlan változtatásokat. Megjegyzem, hogy e két kis mű a költő életében nem jelent meg, tehát az „ultima manus” elve nem játszhat szerepet. Természetesen indokoltak a helyesírásunk változásából adódó olyan minimális változtatások, mint a *cz, tz* → *c* és a *szsz, lyly* → *ssz, lly*, valamint: *a ki, a mi* → *aki, ami*. Tollhibának tekintem a Lévy-versben az igeikötő helytelen különírását: *meg tett* → *megtett*, ennek helyesbítése jogos, mert Arany egyéb verseiben a *meg* igeikötő ilyen hibája nem fordul elő. Ezeken kívül minden változtatás vétség a költői szuverenitás ellen. Láttuk fentebb Arany véleményét: sem az egybeírás-különírás, sem a hangzók időtartama, sem az interpunkció területén nem tűri a változtatást. Ezek figyelembevételével alakítom ki a versek alapszövegét.

3. Az alábbi vers Arany egyik barátjához, Lévy Józsefhez szóló válaszers, a kiadások Lévy Józsefnek címen közlik. Lévy a kor irodalmi életének közismert alakja volt, ma talán legsikerültebb műve, a Mikes című vers („Egyedül hallgatom tenger mormolását...”) révén ismert. 1852. július 10-én elküldte Aranynak Nagykőrösre első verseskötetét, benne a címzettnek szóló ajánló verssel, amely így kezdődik: „Imhol én munkámat küldöm kegyelmednek, / Az kit én dedicáltam vala kegyelmednek, / Vídulása légyen abban kegyelmednek: / Igaz magyar szível nyujtom kegyelmednek.” Arany már három nap múlva megírta válaszersét, amelyben valamilyen értékelő vélemény helyett inkább Lévy négyes rímű ajánló versének formáját követve válaszolt. Alkalmi művében barátja rajongó tiszteletét a forma átvételével viszonzozza, és verse középpontjába a közelgő látogatást helyezi. Hogy Lévyhoz eljutott ez a válaszers, az abból bizonyos, hogy a vers végén kért Petőfi-kötetet valóban eljuttatta Aranyhoz. Viszont Lévy levelet is várhatott, hiszen október 13-án így írt: „Mind hiába várom én a te leveledet.” De itt nem esik szó a válaszersről, és Arany erre írott válaszlevelében sem említődik. Arany e versének kézírata az MTA Kézirattárban található.¹ A kézirat szövege a szükséges minimális helyesírási módosítás szerint átírva:

¹ MTA Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, jelzete: K 513/342. A hozzáférést ezúton is köszönöm Tóth Gábor osztályvezető-helyettes úrnak.

Lévay Józsefnek

Vettem poémáid és örültem nagyon,
Mert mivelhogy abban sok szép munka vagyon,
Immár válaszat tovább nem is hagyom,
Isten, neked Józsom, több erőt is adjon!

Szebbel jobbal ujítsd aztat jövődre:
Látom a tobusnak ez még csak elsője,
Másikát te adhasd mához esztendőre,
Lelki testi hasznat bőven húzz belőle.

De mit gondolál, hogy nekem dedikáltad?
Szarva közt a tölgyét ugyan eltaláltad;
Jobb szívvel ez után sem leszek erántad,
Baksist meg nem adok, hiába is vártad.

Ajánlhattad volna bizony inkább másnak,
Valamely nagy fülű, pohos Mécénásnak,
Aki pártolója magyar Áthénásnak:
Talán megtett volna számadó gulyásnak.

Talám kegyességét megmutatta volna,
Fejelés csizmádat kiváltotta volna,
Nyakadról a *sutort* eloldotta volna,
Hogy nevét hirdesse Baranya és Tolna.

De miért dorgállak? nem tetted vétségből,
Sem hízelkedéssel, mohó nyereségből;
Tetted hozzám való tiszta szívüségből:
Tahát a jó Isten áldjon meg az égből.

Ami pedig nézi a hozzám jövősed:
Kár, nagyon kár, hogy az eddig is elkésett,
Junius holnapra volt határtevésed,
Mikor Kecskeméten gyujtottak sok mécsset.

Immár jó barátom, szavaim meghalljad,
Azoknak értelmét másra se csavarjad,
Se az én szívemet hamisnak ne valljad:
Tiszta vizét annak te fel ne zavarjad.

Azt mondom először: okosabban tennél,
Ha te a *húsz* naphoz *hatot* is még vennél,
Huszonheted napján a hónapnak jönnél,
Szives barátid közt, köztünk megpihennél.

Akkor itten immár lenne vakáció,
Húzosb ideig szép rekreáció,
Akkor ennénk, innánk, kiáltnánk: „zsivio!”
Mert a collegatus jókedvü náció.

Akkor átrándulnánk szomszéd Kecskemétre,
Losonczi, Obernyik ő lakóhelyére;
Találnál közöttünk barátságos képre,
Holnapod is lenne csak mához egy hétre. –

De hogyha érkezel 20–25 közben,
Fogsz találni minket nyugös examenben,
Keveset lehetünk veled akkor szemben,
Nem is mulathatunk osztán, mint különben.

Mert az examentet olymódon ízélik,
Hogy tartson regveltől a késő estvélig,
Mit fognál csinálni egymagadban délig?
Este sem lehetne lakoznunk éjfélig.

De ha szándékodnak nincsen változása,
S úgy hozza magával dolgaidd állása,
Hogy személyednek nincs Pesten maradása,
El sem is haladhat az ő indulása:

Akkor vedd eszedbe, el se is tévesszed,
Hogy a kijövetelt inkább sietted;
Emil, *Fridrik* napját úgy te felkeressed;
Hol a Kalendárjom ir betűt, veresset.

Ez napon nyugoszik mindenféle állat,
Professor is ekkor enyhülést találhat,
Jó barátaival együtt iszogálhat,
Üritvén egyszersmind barátságos tálat.

Sőt azt is tehetem hozzá ráadásul:
Még három egész nap lennék veled társul:
Dániel napjáig mind a tanítástul,
Mind szabad leszek az examen adástul.

Mert e három napon, a hét első felén,
Három classis léssen ő próbatételén,
Numero *egy*, *kettő*, *három*, szokott nevén,
Többi professorok tanították, nem én.

Ime ezt kívántam adni most elébed,
 Azért dolgaidat fontolóra végyed:
 Azt azonban, Józsi, világért se tégyed,
 Hogy még be se toljad ide tisztos képed!

Mert bizonynal mondom, és ugyan állitom,
 Hogy lészel közöttünk, szivességben, itthon;
 Tiszta szeretettel neked ajtóm nyitom,
 Ha nem jössz, az apád lelkét is megszidom.

De, hogy mulatásunk ne legyen hiános:
Elek napon jönöd még volna tanácsos,
 Szombaton délére sülné lepény, lángos:
 Kit veled megenne híved Arany János.

Következik penégh itten utóírás:
 Tudod-e hogy ki volt *közöttetek* primás?
 Kiért a magyarnak illenék nagy sirás,
 Mert amilyet ő irt, olyat ma nem ir más.

Ha tehát, barátom, kezedre ejtheted,
 Úgy, per sundám bundám, ha szerét teheted:
 Könyvét megszerezve, kérlek hogy zsebre tedd,
 A jó isten, és én, megfizetjük neked.

Sőt ha lehetséges kettőt szerezz olyat,
 Azaz egy *kisebbet*, ítem: egy *nagyobbat*
 100z Károly úgy kíván neked, mentül jobbat,
 Ugy hiszem, megérted; nem kell írnom többet. –

E leveled pedig, inkább ma, mint holnap,
 Nyújtsad Váci utcán Goldner fő zsidónak;
 Csipje meg a végét mesteri ollónak;
 S Te hozd ki szülöttjét majdan a posztónak.

A kézirat igen jól olvasható, legfeljebb két helyen a kezdőbetű nagysága nevezhető kétségesnek: *Kalendárjom*, *Váci*; néhol pedig az egybe- vagy különírás lehet kérdéses, pl. *hosszám való*.

Nyomtatásban először Arany László adta ki e verset (Arany /1889: 7). Sajnos, már ebben a kiadásban is találhatók szövegváltoztatások, de a későbbiekhez képest itt van a legkevesebb: *Áthénás* → *Athénás* (7), *Junius*, → *Június* (7), *zsivio* → *zsvió* (8), *adástul* → *adástul* (9); továbbá két egybeírás: *hosszámvaló* (7), *egymagadban* (8). A harmadik egybeírási változtatásra: *ez után* > *ezután* (7) tipikusan illik Arany fentebb idézett megjegyzése

Petőfi szövegének romlására vonatkozóan: ha a költő különírja az *ez után* kifejezést, akkor az úgy helyes, mert nem 'mostantól kezdve' lehet az értelme, hanem 'ez után az eset, ti. a küldött verskötet után'. Már itt indul el némely keresztnevek kiskapitális betűs ilyen írásmódja: EMIL (9), FRIDRIK (9), DÁNIEL (9), pedig Arany aláhúzása a kéziratban ugyanolyan, mint más közszókban, ahol kurzív szedést kíván, és ráadásul az aláhúzott *Elek* (10) szó itt (és több későbbi kiadásban, pl. Arany /1962: 182; Arany /1981: 197) valamiért nem kap kapitálist, csak kurzívet. Arany László a kézirat *Tahát* szóalakját *Tehát*-ra javítja (7); talán igaza van, mert Arany János más verseiben nem találtam rá példát, de talán még sincs igaza, ugyanis Arany ismerhette a régies szóalakot (vö. TESz. 3: 874). Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a költő – a maga magasabb szintjén – igazodik Lévay ajánló versének kissé avított hangneméhez egyes kifejezéseiben is: ilyen a *penégh* (10), a *Talám* (7), valamint a négyes rím szintén emelt színvonalú használatában is.

A VOINOVICH által kiadott ún. kritikai kiadásnak sem az 1. (1951), sem a 6. (1952) kötetében ez a vers nincs benne, mert hiszen kézírata a levelek között lehetett (Arany László is ott közölte), s azok kritikai kiadása VOINOVICH halála után került sorra (lásd e fejezet végén). A rendelkezésemre álló további kiadások között elsőként a Szépirodalmi Könyvkiadó 1962-es kiadásában olvasható a vers (Arany /1962: 179); az 1956. éviben még nincs benne. Ebben jelenik meg először némely(!) magánhangzó hosszúságának átírása, megnyújtása a mai szabályok szerint: *ujtsd* → *újtsd* (179); *állitom* → *állítom* (171); *jókedvű* → *jókedvű* (180), *Csipje* → *Csipje* (182); *írnóm* → *írnóm* (182) stb. húsz esetben. Akár elfogadjuk a mai helyesíráshoz igazítást, akár nem, van a versnek olyan versszaka, ahol Arany a négyes rímet így alkotta meg: *állitom, itthon, nyitom, megszidom* (20. vsz.). Ha a mai szemmel „javítunk” itt, és csak az *állitom* *i*-jét nyújtjuk meg, akkor Arany szemével nézve (pontosabban: fülével hallva!) elrontottuk a rímet. Arany ugyanis rímeiben számtalan helyen ügyel arra (például ebben a versben két versszakkal lentebb is), hogy a rím magánhangzóinak időtartama is azonos legyen. De vannak e kiadásban fordított irányú, az újabb helyesírással sem indokolható változtatások is: *húzz* → *huzz* (179); *hízelkedéssel* → *hízelkedéssel* (180); *betűt* → *betűt* (181). További változtatások: *tiszta szívüségből* → *tisztaszívüségből* (180), ebben a rövid *ü* megmarad, nem úgy, mint ebben: *jókedvű* → *jókedvű* (180); *Talám* → *Talán* (5. versszak); *jössz* → *jössz* (181). A „jössz” szóalak biztosan nem lapszus a kéziratban, Arany verseiben többször előfordul így; a *Talám* pedig régies szóalak, vö. TESz. 3: 824. Ebben a kiadásban jelenik meg először a kötőjeles *fő-zsidó* írásmód (182). A Szépirodalmi Könyvkiadó következő, 1967-es kiadásában ugyanezek a változtatások vannak, csak a *betűt ü*-je visszakapja eredeti hosszúságát (Arany /1967: 185). Ebben a kiadásban marad le először a 2. versszak *Másikát* szavában az utóbbi *á*-ról a vessző, és ez egyáltalán nem pusztá ékezethiba, mert sérül általa a mondatbeli összefüggés az előző sor *elsője* kifejezéssel. S ami a legsajnálatosabb: ezután szinte az összes későbbi kiadásban (Arany /1981: 194; Arany /2006. 1: 217) így marad, kivétel 1982-ben a Leveleskönyv és 2008-ban a Lektűr-kiadás.

A Szépirodalmi Könyvkiadónál 1975-ben megjelent egy válogatott Arany-verskötet a Magyar Remekírók sorozatban. Ebben majdnem azonosak az előzőben tapasztalható változtatások, de újabbak is megjelennek: az első versszak *abban*-jából *abba* lesz (182), a másodikban pedig itt jelenik meg először a *Szebbel-jobb* és a *Lelki-testi* kifejezések kötőjeles írásmódja (182), s ezeket más kiadások (pl. Arany /1981: 194; Arany /2006. 1: 217) is átveszik. Ugyanezen kiadónál 1981-ben és 1986-ban megjelent Arany János költői művei című kiadásokban a változtatások szinte azonosak az előzőekben lévőekkel.

Közben megjelent 1982-ben a Gondolat Kiadónál Arany János Leveleskönyve címmel egy válogatás a költő levelezéséből. Ebben a Lévayhoz intézett válaszvers is megtalálható (Arany /1982a: 149), és mivel a közreadónak keze ügyében lehetett az eredeti kézirat, nem vette át automatikusan valamelyik előző kiadás szövegét. Ebből következően azonban ismét egy új, átalakított szövegváltozat jött létre. Egyrészt átvette a fentebb említett, mai helyesírás szerinti magánhangzó időtartam-változtatásokat, másrészt újabb „modernizálásokat” hajtott végre: *collegatus* → *kollegátus* (151); *professorok* → *professzorok* (152); *regveltől* → *reggeltől* (151), (az *estvélig* így maradt!); *hiános* → *hiányos* (152). Tévesen közli a nyolcadik versszak 3. sora élén a *Se* helyett a *De* szót (152), viszont helyreigazítja a költőt, aki *Losonczy* kollégájának nevében pontos *i-t* írt a kéziratban (151). Teljesen érthetetlen, hogy a kézirat *Fridrik* szavát miért változtatja *Friderik*-re (151). Nem fogadja el a *kalendárjom* nagy kezdőbetűjét, de elfogadja a *Váci* szóét. A kézirat szerint különírja a *tiszta szívűségből*-t (150), de azzal ellentétben egybeírja a *hozzámvaló*-t (150). A 11. szakaszban *közöttünk* helyett *közöttük*-öt közöl (151). A *Szebbel jobbal* közé nem kötőjelet tesz (149) (mint több előző kiadás), hanem vesszőt (a kéziratban semmi nincs), viszont a kézirat szerint kötőjel nélkül hozza a *fő zsidó* kifejezést (153).

A további kiadások az említett változtatások újabb és újabb variációi szerint közlik a vers szövegét. Anélkül, hogy ezeket rendszerezni, érdemes rámutatni arra, hogy vannak olyan variációk, amelyeket semmiféle értelmes indokkal, sem a helyesírás modernizálásával, még félreértéssel sem lehet megmagyarázni. Például ilyen e két név esete: *Mécénásnak*, *Áthénásnak*. Arany pontosan így írja őket: az első két magánhangzó hosszúságát jelölve. Ennek ellenére az utóbbi név az összes kiadásban: *Athénás*. Miért jó a *Mécénás*, miért nem jó az *Áthénás*? (Arany /1982a: 150; Arany /2006:217) Az Unikornis Kiadó 1992-es kiadásában viszont egyenlőséget szolgáltat a két névnek: *Mecénást* és *Athénást* ír (Arany /1992: 153). Aztán: Arany a kéziratban egyiket sem húzza alá, tehát nem kíván dőlt szedéssel kiemelést. A Leveleskönyvben és még néhány kiadásban (pl. Arany /1981:195; Arany /2006. 1: 217) az *Athénás* kurzív szedéssel jelenik meg, a *Mécénás* nem. Miért? Továbbá: Arany mindkét névhez hozzáírja a ragot. Ezzel szemben több kiadásban (pl. Arany /1981:195; Arany /2006. 1:217) az *Athénás-nak* kötőjeles írásmód jelenik meg, a *Mécénásnak* szó marad kötőjel nélkül. Miért?

Gondolom, az eddigiek eléggé érzékeltetik a káoszt. Pedig még nincs vége. Hiszen a VOINOVICH GÉZA által az 1950-es évek elején elkezdett akadémiai sorozat a 80-as években eljutott a levelek kiadásához, s ebben (Arany /1982b: 391) ismét ott található a Lévayhoz szóló vers. Az ARANY LÁSZLÓ által, majd a Leveleskönyvben közölt után ez a harmadik olyan közlés, amely feltehetően a kézirat alapján készült. Láttuk, hogy az előző kettő sok helyen eltér a kézirattól is, egymástól is, és azt mondhatjuk, hogy ez a harmadik is eltér a kézirattól is, de az előző kettő egyikével sem azonos. Néhol követi ARANY LÁSZLÓt: *ez után* → *ezután* (Arany /1982b: 71); *Áthénás* → *Athénás* (71); *hozzám való* → *hozzámvaló* (71); *Tahát* → *Tehát* (71); *zsvio* → *zsvió* (72). Máshol (11. vsz.) a Leveleskönyv hibáját ismétli: *közöttünk* → *közöttük* (72). De néhol a magánhangzók helyesírását is javítja: *fülü* → *fülü* (71); *tanították* → *tanították* (73); *ir* → *ír* (73); *sírás* → *sírás* (73). Sőt vannak új „megoldásai” is: Az *Emil*, *Fridrik* (72) nem kap kurzív szedést, pedig a kéziratban aláhúzta a költő. Viszont az utolsó versszakban az „E levelet pedig, inkább ma, mint holnap,” sort úgy módosítja, hogy a *pedig* szó vesszője után beszűr egy gondolatjelet is: „E levelet pedig, – inkább...” (74). De a legmegdöbbentőbb talán mégis az, hogy bár a kézirathoz híven (és egy

kritikai kiadáshoz illően) közli eleinte a költő régies helyesírását, pl. *vakáció; rekreáció* (72), de mintha a végére belefáradna, az utolsó versszakban ezt látjuk: *Váci helyett: Váci, utcán helyett: utcán!* (74).

Különösen annak fényében sajnálatos ez, hogy ugyane kötetben megtalálható az alább tárgyalandó vers szövege is, mégpedig teljesen híven ahhoz, ahogyan azt először ARANY LÁSZLÓ közölte. Így is lehet.

4. A Levél Szemere Miklósnak című alábbi verset elsőként ARANY LÁSZLÓ közölte abban a kiadásban, amelyben a Lévainak szóló vers is található. (A későbbi kiadásokban a cím a „levél” szó nélkül szerepel.) Nyilvánvaló, hogy a költő fia annak idején ott találta apja és Szemere levelezésében. VOINOVICH a Lévai-versnél már említett ok miatt nem találkoztott a kézirattal. Tóth Gábor igazgatóhelyettes úr szíves közléséből pedig tudom, hogy nincs meg a vers kézírata az MTA Kézirattárában lévő levelek között, így e versike alapszövegétül alighanem ARANY LÁSZLÓ közlését kell elfogadnunk az előző versnél említett természetes helyesírási változtatásokkal.

(Levél) Szemere Miklósnak

Barátom Szemere de genere Huba,
Hallom, hogy Pesten ülsz egy hitvány oduba;
Kőrösre is talán eljössz randevuba,
Hol nem sok köpeny van, de annál több suba.

Jöjj édes barátom, készen vár a szoba,
Doktorral, borbéllyal ne légy már alkuba;
Beteg orrod dugd el kicsávázott.....
Ugy nem árt a szél, mely ered Moszkauba.

Jövel édes társam! sül immár egy tuba,
Melyet Lackó fiam hizlalt a hijuba;
Itt van Mentovics is, majd betesz a zu-ba,
És Szilágyi Sándor, ez a felnőtt buba.

Itt van még Losonczy, velünk egy szapuba,
Pegazusnak ő is nektárt tölt váluba;
Nosza hát egy verset mondjon impromptuba,
De ne legyen benne nyomtatási – *huba*. *

Kár, hogy Tompa Miska nincs e koszoruba,
Hanem otthon kuttog Hamván a hamuba,
Majd anekdotázna, mert ő nála sub A,
B, C, ezer is van készen a batyuba.

No hadd gyönyörködjék otthon a két lúba,
Melyen Csízbe rándul vagy Lénártfaluba;

Találjon örömet fiába Gézuba,
És annak dajkája: telibél Erzsuba.

Mi pedig barátom töltsünk a szaruba,
Nem vagyunk professor olyan de – Poruba;
Inkább a beszédet vigyük át te s tu-ba,
Soká élj Szemere, mint nagyapád Huba.

* Szemere Miklósnak, nehezen olvasható írása miatt, örök baja volt a sajtóhibákkal. Egyszer az is megesett rajta, hogy sajtóhibáinak címét így szedték: Nyomtatási hubák. (Arany László megjegyzése.)

A fenti szöveget kilenc későbbi kiadásban közölttel vettem össze, s az eredmény ugyanolyan lehangoló, mint a Lévynek írott vers esetében. A változtatások közül néhány indokolható a mai helyesíráshoz közelítés szempontjával: *ő nála* > *őnála*; *professor* > *professzor*.

Mindegyikben van egyetlen pozitívum: a közlések egyike sem változtatja meg az első versszak „eljősz” kifejezését (szemben a Lévy-versnél tapasztaltakkal). De szinte mindegyik átírja a *Jöjj-t Jöjj-re*. (Arany /1962: 316; Arany /1981: 330; Arany /1986: 330) Vajon miért? Teljesen érthetetlen, hogy a 2. versszak 4. sora elején az *Ugy nem*-et minden kiadás hibásnak tartja (vagy inkább nem egészen érti?), s átírja *Ugysem*-re (néhányik különírva: Arany /1962: 316; Arany /2006. 1: 357), holott itt az előző sorban olvasható cselekvés megtörténésére célozva („Beteg orrod dugd el”) szervesen folytatódik a mondat: „Ugy nem árt a szél” stb. (Arany a kipontozással valószínűleg az illetlennek tartott „lyukba” szót jelölte.) Itt a megváltoztatott *Ugysem* azt eredményezi, hogy ez a sor függetlenedik az előző sor mondanivalójától, s ez így a téves értelmezésből eredő szövegrontás. Ugyancsak félreértés az alapja az összes későbbi közlés legsúlyosabb hibájának: a 6. versszak elején a „No hadd gyönyörködjék” kifejezést valamennyien (Arany /1981: 331; Arany /2006. 1: 358) átírják így: „Ne hadd gyönyörködjék” ami Arany szövegének durva meghamisítása, a költőre nézve egyenesen sértő cselekedet, hiszen ilyet ő nem írhatott, ilyen a magyar nyelvben nincs. A ráhagyást kifejező *No*-ból tiltó *Ne* lesz – és magyartalan mondat. Harmadik – szintén érdemleges – közlési hibaként azt említhetjük, amely az ARANY LÁSZLÓ által megcsillagozott kifejezés megváltoztatása. Látszólag csupán egy gondolatjel fölcserélése kötőjellel: „nyomtatási – huba” helyett: *nyomtatási-huba* (Arany /1981: 331; Arany /2006. 1: 358). Az a tény, hogy a legtöbb későbbi közlés nem ismétli meg ARANY LÁSZLÓ jegyzetét (amely pedig lényeges adatot közöl), arra mutathat, hogy talán nem is ebből a közlésből vették a szöveget. A jegyzetből ugyanis világossá válik, hogy a kérdéses kifejezés nem véletlenül kötőjellel írott szóösszetétel, nem is szójáték, hanem a gondolatjel által szándékos, konkrét célzás a címzett közismerten nehezen olvasható írásmódjára s az ebből eredő valahol kinyomtatott „nyomtatási hubák” kifejezésre, amelyről föltehetően nemcsak Arany és Szemere, hanem mások is tudtak. Itt jegyzem meg, hogy az általam vizsgált kiadások közül csak az Osiris Kiadó 2006-os kiadása közöl Arany e verseihez jegyzeteket (Arany /2006. 1: 1079–1176), s ott megadja a verssel kapcsolatban a közölt szöveg pontos forrását is, mégpedig ugyanazt, amely írásom e részének elején olvasható. Érthetetlen ugyanakkor, hogy ARANY LÁSZLÓ jegyzetét figyelmen kívül hagyva a fentebb említett

három szövegváltoztatást és az alábbi kisebb súlyú torzításokat is végrehajtja. Mert az előbbieket súlyához képest az itt következő többi, a kiadásokban rendszeresen ismétlődő változtatás már szinte alig érdemel szót, ugyanakkor az önkényes változtatgatások sajnálatosan tipikus példája. Ilyenek: *Csízbe* → *Csizbe* (Arany /1962: 317; Arany /1975: 379); *Lénártfaluba* → *Lénárdfaluba* (Arany /1962: 317; Arany /1975: 379); *lúba* → *luba* (Arany /1962: 317; Arany /1975: 379); *fiába* → *fiába* (Arany /1962: 317; Arany /1975: 379). Igen érdekes, hogy az ARANY LÁSZLÓ közlésében lévő *impromptuba* szót (4. versszak) néhány kiadás (Arany /1962: 316; Arany /1981: 331; Arany /2006. 1: 358) ugyanígy közli, néhány pedig (pl. Arany /1962: 316) az *impromptuba* alakot használja. (Vajon a költő hogyan írta a kéziratban? Az Osiris-kiadás jegyzete (Arany /2006. 1: 1115) elfogadhatóan indokolja a *p* nélküli írásmódot a rímhívó szóval.)

5. Némelyik kiadás jegyzeteiben szó esik a közölt versszövegek forrásairól. Sajnálatos, hogy e megjegyzések finoman szólva nem felelnek meg a valóságnak. A Szépirodalmi Könyvkiadónál 1981-ben megjelent kiadás forrásként a kritikai kiadást és „ahol szükséges volt” a kéziratokat jelöli meg (Arany /1981. 1: 503). Az itt tárgyalt két vers esetében a kritikai kiadás aligha jöhet szóba, mert abban nem jelentek meg; a Lévy-vers itt közölt szövege egészen más, mint a kéziraté; a Szemere-versnek pedig aligha van meg a kézírata. Az Osiris Kiadó 2006-os kiadásában a LÉVAY-vers jegyzetében (Arany /2006. 1: 1098) ez áll: „A szöveget a következő kiadás alapján közöljük: Arany–Sáfrán 1982. 149–153.” Hogy itt mit jelent az „alapján” kifejezés, az kérdéses, de az biztos, hogy egyáltalán nem pontos követést jelent, mert 20 eltérés van a két szöveg között. Azonban ezek egy része a közlés javára válik, mert nem követi a Leveleskönyv fentebb részletezett indokolhatatlan változtatásait, tehát közelebb áll a kézirathoz.

Tanulság a fentiekből, hogy méltatlan Arany Jánoshoz az, ami versszövegeivel eddig történt. Az eddigiek, sajnos, kényszerű kritikai elmarasztalások. Arany egyik leveléből idézem: „Kritika = igazságszolgáltatás, erről pedig tudjuk, hogy sánta lábon jár, elkésik, de azért végkép el nem marad.” Remélhetőleg a kritika után valóban következik Aranynak az igazságszolgáltatás. Előttünk áll a feladat: pontos kritikai kiadással helyreállítani szövegeit.

Kulcsszók: Arany János, szövegpontosság, kritikai kiadás, kiadói felületesség, 200. évforduló.

Hivatkozott irodalom

- Arany János /1889. Arany János hátrahagyott iratai és levelezése 4. Arany János levelezése író-bárátaival 2. Szerk. ARANY LÁSZLÓ. Ráth Mór, Budapest.
- Arany János /1897. Arany János hátrahagyott prózai dolgozatai. In: ARANY LÁSZLÓ szerk., *Arany János összes munkái* 2. Ráth Mór, Budapest.
- Arany János /1952. *Arany János összes művei VI. Zsengék. Töredékek. Rögtönzések.* Sajtó alá rendezte: VOINOVICH GÉZA. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arany János /1956. *Arany János összes művei* 1–3. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Arany János /1962. *Arany János összes művei* 1–3. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Arany János /1967. *Arany János összes művei* 1–3. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Arany János /1975. *Arany János válogatott művei* 1–3. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

- Arany János /1981. *Arany János költői művei* 1–3. Nagy Klasszikusok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Arany János /1982a. *Arany János leveleskönyve*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Arany János /1982b. *Arany János összes művei XVI. Levelezés II. Arany János levelezése (1852–56)*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Arany János /1986. *Arany János költői művei* 1–3. Nagy Klasszikusok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Arany János /1992. *Arany János összes költeményei* 1. Unikornis Kiadó, Budapest.
- Arany János /2006. *Arany János összes költeményei* 1–2. Osiris Klasszikusok. Osiris Kiadó, Budapest.
- Arany János /2008. *Arany János összes művei*. Lektűr Könyvkiadó, Budapest.
- BEKE JÓZSEF 2012. „Sandaló” Arany-szövegek. *Holmi* 24: 190–195.
- BISZTRAY GYULA 1959. Az Arany János-kiadások rostája (1883–1958). *Magyar Könyvszemle* 75: 23–46.
- RIGÓ LÁSZLÓ 1970. Az Arany kritikai kiadás XI–XII. kötete. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74: 111–123.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ToldiSz. = PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Text corruption in two poems by János Arany

János Arany (1817–1882) was famous for his accuracy as a poet, as an editor, and as a teacher alike. He reproved the publisher of a poem by his friend Petőfi on account of the textual changes that had been made in that poem. Unfortunately, the countless publications of his own poems also carry numerous mistakes. The present paper investigates the corruption of two of his lesser-known poems in their various editions. It turns out that publishers and editors often made gratuitous and even seriously misleading changes. It is to be regretted that two hundred years after he was born, János Arany's poems are still not collected in a really accurate critical edition.

Keywords: János Arany, text accuracy, critical edition, editors' dereliction, 200th anniversary.

BEKE JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Király Lajos 80 éves

Király Lajos Göllében született, de fél éves korától Büssüben nevelkedett, szülőfalujának ezt, a Göllével szomszédos települést tekinti. Egyetemi tanulmányait Budapesten az ELTE-n Benkő Loránd tanítványaként végezte, 1959-ben szerzett magyar–történelem szakos diplomát. Mestere hatására az érdeklődése már egyetemistaként a magyar nyelv-járások felé fordult. Diplomája megszerzése után visszatért Somogyországba, egy évvel később pedig a pályatárssal és jó baráttal, a „másik”, azaz BALOGH LAJOSSAL közösen

DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2016.4.495

írott munkájuk *Nyelvjáráskutatás Somogyban* címen jelent meg a Magyar Nyelvben. Itt vázolták közös munkájuk tervét.

Pályakezdéséről így ír: „a tanügyi vezetők [...] szerint »előbb egy kezdő tanuljon meg jól tanítani, majd nyugdíjas kora felé kutakodhat!« Csak hát amit az egyetemen tanultam, amire professzoraim felkészítettek, azt folytatnom kellett! Szó volt róla, hogy Pestre megyék kutatóinak, de négy év pécsi főiskolai oktatói kitérés után visszatértem Kaposvárra somogyi nyelvésznek” (KIRÁLY 2003: 7).

A pályakezdő „kutakodásából” jött létre a már 1960-ban tervezett és hosszú évek gyűjtő és feldolgozó munkájának gyümölcseként megjelent, a BALOGH LAJossal közösen készített speciális nyelvatlasz, *Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza* (ÁILSA.). Részen ezzel a munkával párhuzamosan már a Somogy Megyei Könyvtár munkatársaként szervezte a Somogy megyei földrajzi nevek gyűjtését és kiadását, amelyben a kaposvári járás névanyagának közzetevője is volt (SMFN.). A földrajzinév-gyűjtések nagy korszakában a somogyi kötet után Tolna megye paksi járásának (TMFN.) majd Baranya (BMFN.) és a Veszprém megye (VeMFN. 1., 4.) több járásának illetőleg települése névanyagának a közzetevője volt. Ezek a munkák egy időre elszólították a somogyi tájtól, de szíve és tudományos elkötelezettsége mindig visszahúzta.

A földrajzinév-gyűjtések tanulságai, a bennük rejlő kincsek felmutatása számos kisebb-nagyobb írás témájául szolgáltak. Ezek részint módszertani jellegűek, részint további vizsgálódások eredményeit ismertetik. Ilyenek a hivatalos nevek kérdései, a település-összevonások következtében eltűnt nevek, a névanyagban rejlő nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, ipartörténeti emlékek közkinccsé tétele.

Király Lajos tudományos munkásságának legjelentősebb területe a nyelvjáráskutatás. Nemcsak a már említett somogyi állathangutánzók, állathívogatók atlaszáról van szó, hanem a sok éves tervezés, gyűjtés és feldolgozás után megjelent *Somogy–zalai nyelvatlaszról* is (SZA.), amely egyúttal a kutatói alázatnak és elhivatottságnak igen magas fokát példázza. A magyar nyelv könyvében (A. JÁSZÓ ANNA. főszerk. 1991) két fejezetnek a szerzője: *Névtani ismeretek* (495–520) és *A mai magyar nyelvjárások* (521–558). Munkássága emellett kiterjedt a néprajz témaköreire is, mint például a garabonciás-történetek, boszorkányok, kísértetek, a jeles napokhoz fűződő népszokások, valamint egy terjedelmes munka: „Híres betyár vagyok...” A betyár alakja a somogyi népköltészetben (KIRÁLY 2002) idézhető jelzésértékűen ez irányú munkásságára.

A kutatómunka mellett Király Lajos az oktatásból is kivette a részét. A Kaposvári Tanítóképző Főiskolán nyugalomba vonulásáig eltelt 30 év oktatómunkája során élő problémaként szembesült a magyartanítás, az anyanyelvi nevelés számos – napjainkig is aktuális – kérdésével. Ezek egy része szorosan összefügg a diákok nyelvjárásiasságával, a regionális köznyelviséggel, illetőleg azzal az iskolai követelménnyel, hogy a standardot kell tanítani. Számos cikkben, tanulmányban szorgalmazta, hogy a falun, nyelvjárási környezetben tanító pedagógusok ne akarják a gyerekeket mindenáron leszoktatni a szüleiktől, környezetüktől elsajátított tájnyelvi beszédéről. Sokkal inkább tudatosítaniuk kellene ennek a nyelvváltozatnak is a gazdag kincsestárát (KIRÁLY 1968, 1974, 1983, 1984a, 1984b). A Nyelvjárási és névtani vizsgálatok *Somogyban* című tanulmánygyűjteményének Bevezetésében így ír: „A kötetben a bevezető tanulmányok a magyar nyelvjárások leírásának, osztályozásának legfrissebb eredményeit adják. Ez hiánypótló munka, erre a somogyi iskoláknak nagy szüksége van! Az általános iskolának és mindegyik középiskolának tanítani kell a magyar nyelv területi rétegződését, a tulajdonképpeni nyelvjárásokat” (KIRÁLY 2003: 8).

Király Lajos nyugdíjba vonulása után sem a csendes pihenést választotta, hanem a tudományos ismeretterjesztés lehetséges útjain tárja olvasói elé nyelvjárási, néprajzi, névtani kutatásainak eredményeit. Időnként a kaposvarmost.hu internetes újságban bukkan fel egy-egy írása, vagy a Göllei Könyvár és Információs Közösségi Hely idézi, máskor a Somogyi honismeret, helytörténet, néprajz című Facebook csoportban lehet tőle olvasni ünnepekről (Kicsipünkösd, Szentháromság vasárnapja), népszokásokról (A Kopány-menti magyarok szentiváni „lobogózása”; Szent György napi vajákosságok és boszorkányosságok Somogyban), máskor népdalokat, népballadákat közöl (Ponyva- vagy krimiballadák; Hallottad-e hírét Zalaegörszögnek? Rabének), vagy pedig nyelvi, nyelvjárási sajátosságok kerülnek elő a közlésében (Kisfröccs, nagyfröccs, maflás; Somogyi községnevek helytelen toldalékolása, Sajtár – tájszógyűjtésre szólító kérdés). Ezek között lehet olvasni a göllei kőkecske történetét is, amelyet földije, Fekete István is megörökített a szájhagyomány alapján (Fekete István: Kácsalja).

Azt a kincseket rejtő kőkecskét, amelyet úgy hívnak, hogy Somogyország népeinek emlékezete, Király Lajos megtalálta, és a benne rejlő ezernyi értéket változatos helyeken és módokon osztja szét tanítványai, olvasói, kollégái között. A Magyar Nyelvtudományi Társaság jó egészséget, további alkotókedvet, a nyelvi ismeretterjesztéshez sok ötletet kíván még hosszú évekre!

Hivatkozott irodalom

- ÁLLSA. = BALOGH LAJOS – KIRÁLY LAJOS, *Az állathangutázó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- BALOGH LAJOS – KIRÁLY LAJOS 1960. Nyelvjáráskutatás Somogyban. *Magyar Nyelv* 56: 482–484.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- FEKETE ISTVÁN 1979. Kácsalja. In: *Uő, Kődös utak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 151–158.
- A. JÁSZÓ ANNA. főszerk. 1991. *A magyar nyelv könyve. Főiskolai tankönyv*. Trezor Kiadó, Budapest.
- KIRÁLY LAJOS 1968. A kiejtés bírálata. Magyartanításunk helyzete és a helyes magyar kiejtés oktatásának kérdése. *Somogyi Szemle* 3/2: 92–96.
- KIRÁLY LAJOS 1974. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről. *Pedagógiai Szemle* 24: 399–409.
- KIRÁLY LAJOS 1983. Mit tehetnek a somogyi iskolák a zárt é megmentése érdekében. *Iskolai Szemle* 5/2: 8–23.
- KIRÁLY LAJOS 1984a. Az anyanyelvi nevelés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben. *Magyar Nyelvőr* 108: 163–171.
- KIRÁLY LAJOS 1984b. A köznyelvi kiejtés sajátosságai nyelvjárási és regionális köznyelvi környezetben. In: ENDRÉDI LAJOS szerk., *A Kaposvári Tanítóképző Főiskola tudományos közleményei* 2. *Nyelvtudomány, irodalomtörténet*. Tanítóképző Főiskola. Kaposvár. 19–28.
- KIRÁLY LAJOS 2002. „Híres betyár vagyok...” *A betyár alakja a somogyi népköltészetben*. Somogy Megyei Honismereti Egyesület, Kaposvár.
- KIRÁLY LAJOS 2003. *Nyelvjárási és névtani vizsgálatok Somogyban (Cikkek, tanulmányok)*. Kaposvár Megyei Jogú Város Közgyűlése, Kaposvár.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- SZA. = KIRÁLY LAJOS, *Somogy-zalai nyelvatlasz*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 223. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2005.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

VeMFN. 1. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 1. A Tapolcai járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1982.

VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei. 4. A Veszprémi járás.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC – VARGA MÁRIA. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000.

ZELLIGER ERZSÉBET

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Korompay Klára 70 éves*

Tisztelt Hallgatóság! Korompay Klára nyelvész – tanárom, kollégám és közeli barátom – 70 éves lett. A Nyelvtudományi Társaságban ilyenkor az a szokás, hogy a jeles évfordulós személyt beszéddel köszöntik, mely beszéd rendszerint vázolja az ünnepeelt addigi életútjának fontosabb állomásait, méltatja szakmai és tanári tevékenységét, majd egy-két személyes történettel, megjegyzéssel felvillantja az illető személyiségének néhány vonzó és szeretetreméltó vonását.

A helyszín és az alkalom meghatározza a műfajt, melynek követelményei alól én sem vonom ki magam – a hangsúlyokat azonban kicsit áthelyezem. Korompay Klára eddigi életútjának tényszerű ismertetésétől eltekintek, mivel ezt már Pusztai Ferenc Köszöntés és köszönet című írásában megtette az ünnepeelt 65. születésnapja tiszteletére, 2011-ben megjelent, stílszerűen Klárisok címet viselő tanulmánykötet bevezetőjeként. Korompay Klára publikációi fel vannak sorolva a Magyar Tudományos Művek Tárában. Így én most megtehetem, hogy magukból az eredeti Korompay-szövegekből, írottakból és szíves szóbeli közlésként elhangzottakból kiindulva próbáljam meg bemutatni azt, hogy mit jelent Korompay Klára számára a nyelvészet – és hogy mit jelent a nyelvészet számára Korompay Klára.

Mint minden sokat író embernek, Klárinak is vannak rá jellemző, gyakran használt szavai, szókapcsolatai. Találomra néhányat összeszedtem ezek közül, és amikor leírva láttam őket, rájöttem, hogy a jellegzetes „kláris” szavak két csoportra oszthatók jelentésük, környezetfelidező szerepük alapján:

1. Az első csoportba ilyenek tartoznak, mint: *dialogus, távlat, rávilágít, felvillant, gondolatébresztő, jól feltett kérdések* – érzékelhetően tudományos munkákból, ilyen jellegű megnyilatkozásokból származnak.

2. Ezzel szemben a második csoport szavai más képzeteket keltenek: *meghitt kapcsolat, öröm, örömforrás, élmények, örömteli és felvillanyozó kaland, valóságos kincsbánya, szívvidító* – és meglepő módon ezek a szavak is Korompay Klára nyelvészeti tárgyú szakmunkáiban szerepelnek...

Mire világít ez rá?

Segít, ha a második csoport szavait kontextusukkal együtt idézzük a szerzőtől: „... eltűnődtem azon, hogy a nyelvtörténettel való meghitt kapcsolat (mely éppolyan meghatározó számomra, mint az Eötvös Loránd Tudományegyetemmel való kapcsolat) milyen

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2016. június 7-i felolvasó ülésén.

szellemi élményekben, örömteli és felvillanyozó kalandokban részesít [...]” (KOROMPAY 2014: 230). Vagy ugyanott egy alcím: „A paradoxonok öröme a nyelvtörténetben”. Vagy: „... a nyelvről való gondolkodás [...] igazi örömforrás” (KOROMPAY 2012: 239).

S ha ehhez még hozzáteszem azt a mondatot, amelyet első éves egyetemista koromban hallottam Korompay tanárnőtől valamelyik kora őszi „Bevezetés a nyelvtudományba” című óránkon, és amely engem, a gimnáziumból irodalomrajongóként és heves nyelvtanutálóként kikerült friss magyar szakost valósággal sokkolt, miszerint: a nyelvész szakma úgy várt már egy bizonyos Pais Dezső-cikket, „mint szomjas föld az esőt”; tehát ha mindezeket és a többi hasonló Klári-megnyilatkozást számbavesszük, világossá válik, hogy Korompay Klára szenvedélyesen szereti a szakmáját: a „gondolkodást a nyelvről” és az így szerzett élmények „megosztását egy tágabb hallatósággal” – azaz a kutatást és a tanítást.

Ünnepeltünk nyelvtörténész, akinek fő kutatási területei a rendszertörténet, a helyesírástörténet, a névtan, a művelődéstörténet. Ezeket tanította és tanítja is.

Mindazonáltal arról, hogy hogyan műveli ezt a két tevékenységet, két kedves szava árul el sokat: a *dialógus* és a *távlat*. Mit is jelentenek Korompay Klára esetében ezek a szavak?

Dialógus

Az érdemi dialógushoz az kell, hogy a kommunikáló személyt érdekelje a másik fél, odafigyeljen rá, igyekezzen megérteni. Klári személyiségének, egész eddigi tudományos, oktatói és magánéleti pályafutásának egyik legalapvetőbb vonása a másokra – emberekre és gondolatokra – való, néha szinte gyermeki rácsodálkozás, és aztán az értő odafigyelés, a megértés és a gondolatcsere szándéka. Ebben az értelemben van jelen a dialógus minden tevékenységében. Például – magyar és francia nyelvű publikációin és sok éves franciaországi és itthoni oktatómunkáján keresztül – a magyar és a francia nyelv és kultúra között. És összességében: írott munkáit és szóbeli megnyilvánulásait egyaránt átszövi nemcsak a különféle nyelvészeti és nem nyelvészeti tudományterületek, hanem a nyelv és az irodalom, a nyelvi rendszer és az emberi gondolkodás és lélek közötti gyümölcsöző dialógus is.

Magas szintű párbeszéd folyik évtizedek óta tanár és diákjai között, és nemcsak azért, mert Korompay Klára szellemi partnerként kezeli a hallgatóit, hanem a számos módszertani célzatú tanulmány révén is, melyekkel szerzőjük a „mindenkiben jelen levő nyelvi élményvilág”-ot kapcsolja össze a nyelvtörténettel – sikerrel.

Távlat

A megismerés, a sokirányú párbeszéd és a megértés pedig egyre „merészebb távlatokat nyit” a további megismerések felé; de a távlat helyezi más megvilágításba a jól ismert (vagy ismerni vélt) közeli részleteket is.

Korompay Klára legtöbb írása „túlmutat” önmaga eredeti tárgyán: például egy, a magyar személyes névmási tárgy és az igeragozás kérdésköréről szóló, szintisztán grammatikainak induló tanulmány (KOROMPAY 1998) harmadik oldalán már meg is jelenik a mondat: „szokatlan látószögből közelítünk ismerős jelenséghez” – és onnan kezdve már vetjük is össze a francia nyelvet a magyarral, magyar versek franciára fordítása kapcsán; és már József Attila- és Babits-verseket értelmezünk együtt a szerzővel, aki írása végén még a szívének oly kedves Kosztolányit is idézi; majd Roland Barthes francia filozófus gondolataival a nyelvi kifejezés lehetőségein való töprengésre hívja fel az olvasót.

Meghitt viszony, dialógus, távlat, szellemi élmény, kincsesbánya és még sokan mások – Korompay Klára életpályáját felrajzoló szavak. Mégis, ha egyetlen egyet, a legjellemzőbbet kéne kiemelni közülük, az az *öröm* lenne. Az öröm a gondolkodásban, az öröm a megértésben és a tudás, az élmény átadásában, az öröm a szellemi, testi és lelki kalandokban, az öröm a paradoxonokban és az öröm az ellentmondásokban, vagyis: az öröm az életben.

Kedves Klári! A magad örömére és a miénkre: Isten éltesse sokáig!

Hivatkozott irodalom

- KOROMPAY KLÁRA 1998. „Megengedi Ön, hogy elkísérjelek?”. In: HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA szerk., *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Budapest. 107–112.
- KOROMPAY KLÁRA 2012. A nemzetközi szavak mint a nyelvek közötti átjárás különleges terepe: magyar–francia megfelelések morfológiai tanulságai In: MONOK ISTVÁN – NYERGES JUDIT – SIPOS GÁBOR szerk., *Gondolatok a hungarológiáról*. Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest. 225–240.
- KOROMPAY KLÁRA 2014. „Szerelmes nyelvtörténet”. In: HAVAS FERENC – HORVÁTH KATALIN – KUGLER NÓRA – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 230–234.

SÁROSI ZSÓFIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából

1. rész

Nyelvtörténeti szótáraink (NySz., TESz., EWUng.) többször közölnek adatot a MargL.-ból (1510) egyes címszavak, jelentések, illetve származékok első előfordulására. A MargL.-ból adatolják többek között az *ábécé*, *bántalom* (*bánt* alatt), *búcsúztat* (*búcsú*), *condrás* (*condra*), *csuklás* (*csuklik*), *fáj*, *fájdalom* (*fáj*), *faragatlan* (‘megmunkálatlan’, *farag*), *foltockska*, *foltos* (*fol*), *hamvaz* (*hamu*), *imhol* (*im-*), *kékül* (*kék*), *macskás* (*macska*), *mandátum* (l. EWUng.), *moslék* (‘piszkos mosdóvíz’), *nagyszombat* (*nagy-*), *pintér*, *professzió* ‘szerzetesi fogadalom’ (csak NySz.), *ujjnyi* (*ujj*) szavak első (köznévi) előfordulását, s például *Ausztria* nevének első adatát is (FNESz.). Alakváltozatokra szintén nem egyszer idéznek példát a legenda nyelvéből. A kódex szókincsének szótári feldolgozása során (erre l. M. NAGY–BODA–VARGA–BÉNYEI 2014)¹ további adatokat találtunk (amint az előbb hi-

¹ A Margit-legendája szótárának (MargLSz.) elkészült részletei előszerkesztett formában elérhetők a http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legendája_Szent_Margit_elete_1510 webcímen, a Terveken ügypontban.

vatkozott cikkünkben már jeleztük), amelyek egy szó (származék) eddig ismert első előfordulásánál vagy már valamely eddig is számon tartott jelentésének első adatánál korábbiak. Elsősorban ezeket adjuk most közre. Olykor pedig alakváltozatokra hozunk korábbi példát. Néhány esetben új jelentést állapítunk meg (*élet* 'élettörténet, életrajz', vö. lat. *vita* 'élet; élettörténet, életrajz'; *visel* '[időt] tölt'). Némelyikük csak a szigeti kolostor helyi szóhasználatára lehetett jellemző (ilyenekre lásd alább a *legenda*, *duna* címszókat). Esetenként a fenti szótárak adatait, értelmezését helyesbítjük a MargL. példájával támogatva, szükség szerint más kódexekből² is idézve (*disziplína*, *mandátum*). Néhány esetben pedig olyan címszókat is közlünk, amelyeket – idegen voltak vagy egyéb okok miatt – a történeti szótáraink korábban mellőztek, de indokoltnak látjuk számontartani őket, mivel részei voltak a középkori magyar szókincsnek, s többször mint (közös európai, illetve nyugati keresztény) kultúrszavakat is érdemes őket nyilvántartani (*dormitórium*, *kommunikál*, *processzió*, *refektórium*, *szilencium*). Egyesek közülük újabb jelentésekben is használatosak (*kommunikál*, *szilencium*).

Címszóként a saját adatunk mai alakját adjuk, mellette pedig hivatkozunk a TESz., illetve az EWUng. megfelelő címszavára, ha szavunk azokban szerepel. Utána közöljük a kódexbeli jelentést, ha a szó többjelentésű, hiányzik a szótárakból, illetve kevésbé ismert. Ezután feltüntetjük a történeti szótárakban (a fent említettek mellett még az SzT.-t is figyelembe véve) a kérdéses adatról számontartott első előfordulás idejét. Majd gondolatjellel elválasztva közöljük a MargL. adatát, s – amennyiben van, illetve ismerjük – annak latin forrásszövegét,³ valamint egyéb kiegészítéseinket. Az igeikötős igéket valamint származékaikat az igeikötő nélküli alak szerinti ábécérendbe soroljuk be, s a címszóként kiemelt igében az igeikötőt zárójelbe tesszük. Egyébként a TESz. és az EWUng. megfelelő első adatai is nem egyszer igeikötősek.

ajánl mássalhangzó-torlódás nélküli alakváltozata **1530** (*ayalasának*): EWUng., vö. még 1541: TESz. (*aialuan*: KazK. 129). – MargL. 97/8: „Az ev artatlan lelket · zentsages meltosagos lelket · *ayalvan* az ev teremteenek ... El nyvgovek vrban”: animam suo Creatori *commendans* obdormivit in pace. Még egy hasonló adat van: 163/8. Az ige további tíz előfordulása azonban a kódexben *n*-nel szerepel, ezért az sem zárható ki, hogy az *n* nélküli alakokban íráshibáról van szó.

akárcsak (**akár**)⁴ 'legalább; wenigstens' **1585**: TESz., EWUng. (1. jelentés): „saltem: *Akar tsak*” (Cal. 941). – MargL. 89/24: „ha tevbbet nem tenne mynd | nyāyan ev keduekert · *akar chak* az zerzetevt hatna el· es az ev clastromanak jduesseges rekeztesee”: si non plus, *saltem* ob gratiam omnium ipsarum relicto ordine et claustru sui clausura salutari.

² Ehhez igénybe vettük a Régi magyar konkordancia adatbázisát is.

³ A latin forrásszövegek – forrásjelzéssel – részben elérhetők, illetve folyamatosan elérhetővé válnak az 1. jegyzetben említett webcímen, A magyar Margit-legenda és latin forrásai menüpont alatti, fejlesztés alatt lévő digitális szövegközlésben (erről röviden I. M. NAGY – BODA 2015). Jelenleg a MargL. 1–42, 108–196. kódexlapjainak forrásszövegei érhetők el nyilvánosan. A fő források nyomtatott kiadásai: Margit legrégebb latin nyelvű legendája (az ún. *Legenda vetus*) in: SRH. 685–709. (Függelék); az 1276. évi szentségvizsgálat jegyzőkönyve (amelynek részletei az előbbi latin legendába vannak szöve): *Inquisitio super vita, conversatione et miraculis beatae Margarethae virginis, Belae IV. Hungarorum regis filiae, sanctimonialis monasterii virginis gloriosae de insula Danubii, Ordinis Praedicatorum, Vesprimiensis diocesis* / B. Margit, IV. Béla király leánya, szentté avatása tárgyában foganatosított tanu-kihallgatás jegyzőkönyve. In: MRV. 1: 162–383. A magyar legenda mellett közölt latin forrásszöveg esetenként eltérhet a nyomtatott kiadásokétól (l. különösen a *Legenda vetus* kiadásának javításáról M. NAGY–VARGA 2012), ezért a cikkben a források eredeti lelőhelyét nem tüntetjük fel.

⁴ Zárójelben a TESz., illetve az EWUng. címszava áll.

alkalmas (alkalom) 'vmilyen célra megfelelő, felhasználható'. A TESz. és az EWUng. a szónak 'illő, szabad' jelentését adja meg (vö. még NySz. **alkalom** 1. és 2. jelentése). – MargL. 158/9: „Nemelyek assak valaký [ɔ: vala ký] ez gyermeket kapakkal · nemelyek asokkal · es egýeb ezkevzekkel · vas es fa zerzamokkal · kýk ez dologra *alkolmasok* valanak”: quidam cum ligonibus fossoriis et aliis instrumentis tam ferreis, quam ligneis ad hoc *aptis* ... puerum extraxerunt. – Megjegyezzük még, hogy az NySz. helytelenül sorolja a MargL. 171-et a szó 'beträchtlich, ziemlich' azaz a 'jelentős, meglehetősen'-féle jelentéséhez, ott az 'kellő' (lat. *debitus*) értelmű, vagyis az 'illő' jelentéskörbe tartozik, vö. MargL. 171/13: „Evnén maga [ti. egy tisztelendő ember] *alkolmas* aytatossagban megmaraduan”: [Vir quidam honestus] in devotione *debita* perseverat.

ámbitus 1510 k.: EWUng. (MNY. 69: 360-ra hivatkozva), 1800: TESz. – Az EWUng. a MargL. adatát [25/19] KULCSÁR PÉTER közléséből, az általa elfogadott datálással vett át. E datálás mellett is vannak ugyan érvek (ezekre l. VOLF 1881: XVIII–XIX), de a MargL.-ra a nyelvészeti irodalom, így az idézett szótárak is – a VOLF által valószínűbbnek tartott – pontos, 1510-es datálással szoktak hivatkozni, ezért célszerű egységesíteni.

anya 1. <dajkáról, nevelőanyáról>: 2/5: „[Margit] kere az olimpiadis azzonth kýt myndenkoron *anyanak* hi vala · hog ev neký ciliciomot adna”: rogavit magistrum suam, religiosam matronam nobilem, quam *matrem* semper vocabat. – **2.** <lelki értelemben, szerzetesnőről>: MargL. 99/19: „[a Margit ravatalához vonuló sororok] lagýak vala hog evnekýk megkel valnýok az ev edesseges *anyóktvl* zentseges peldaýoknak fenes tevkeretevl”. – **3.** <metaforikusan, az egyházzól> 84/23: „Anýa zent egýház · mynden hýv kereztyenek *anyja* · az ev dragatos [sic!] tagýban meteltetýk · es ev jgen kemenýen gevretýk”: Mater sancta ecclesia omnium fidelium animarum in membris suis pretiosis dilaceratur et ipsa crudeliter affligitur. – Bár a TESz. és az EWUng. az *anya* ez utóbbi jelentésére utal az *anyaszentegyház* címszó kapcsán, **1470**-ből (SermDom. 2: 79), az *anya* jelentései között azonban nem. – **4.** 'valaminek eredete; Ursprung' **1531** (ÉrsK. 44): TESz., EWUng. (3. jelentés). – MargL. 46/7: „evnen magat alazatossagban vaslavan foglaluán · mely alazatossagot tud vala lenný · mynden jozagos myelkevedeteknek *anyanak* es evrizevenek”: seipsam in humilitate, quam *matrem* et custodem virtutum sciebat, sollicitus exercebat; 111/17: „ev kezeeben hoz vala az irgalmassagnak *anyja* alehthatatlan fenessegeve zeep coronat · es lata ez soror hog ez coronauál azzonýonk maria meg coronaza zent margýt azzont”: [vidit] gloriosam Dei genetricem ... corona inaestimabilis candoris et pulchritudinis, quam manibus suis ipsa *mater misericordiae* gestare videbatur, dictam sororem Margaretham ... coronare. Az *anya* szóbanforgó jelentésére az *irgalmasságnak anyja* kifejezés kapcsán a TESz.-ben és az EWUng.-ban jelzettnél korábbi adatot (1517: DomK. 184) már közölt A. MOLNÁR (1997: 209, 2005: 55).

áradás (ár²) 1517 (DomK. 120): TESz. – MargL. 129/11: „Ez víznek *arradasa* kedeg lev vala vecherýenek elevtte”: vö. in continenti aqua Danubii crevit ... Post prandium inter nonam et vespas; 85/13: „Tahat lata ez zent zvz · az bevneknek *arradasyban* · az felyvl meg mondot nyomorusagoknak ev gonossagýt meg neukekdný”: Tunc videns *inundantibus* peccatis tribulationum mala crescere.

arc 'Gesicht' **1513** (*arcel*: NagyszK. 19): TESz., EWUng. (az utóbbiban **orca** alatt). – MargL. 25/13: „Ez meg mondot soror kezde zent margit azzont *archel* verny az moslek vízzel”: dicta soror Chinga sparsit aquam super pectus dictae sororis Margarethae (NB: a magyar fordítás túloz, a forrás szerint csak vizet fröcskölt a mellkasára!); 165/20:

„Nemykoron evkevlllel veri vala evket *orchel* Nemykoron foggal zagagya vala evket”: Nunc pugno *in faciem* [sc. percutiendo], nunc dentibus laniando. További adat: 204/6.

ásó fn (**ás**) mint eszköz; 'Spaten' **1519 k.** (DebrK. 93): EWUng. A legkorábbi előfordulás azonban 1395 k., a BesztSzej. 335 (fossorium: *assow*): Gl., amely az első főnévi adatként szerepel a TESz.-ben is, a jelentés, illetve a latin megfelelő nélkül. Az EWUng. viszont ugyanezt az adatot tévesen 'Gräber' ('földmunkás, ti. aki ás', foglalkozásnév, pl. kútásó, sírásó: l. DWB.: *Gräber* a.)⁵ jelentésűnek tünteti fel. – MargL. 158/7: „Nemelyek assak valaký [ɔ: vala ký] ez gyermekeket kapakkal · nemelyek *asokkal* es egýeb ezkevzekkel · vas es fa zerzamokkal · kýk ez dologra alkolmasok valanak ... az gyermekeket ky vonak”: quidam cum ligonibus *fossoriis* et aliis instrumentis tam ferreis, quam ligneis ad hoc aptis ... puerum extraxerunt. (A forrásban a BesztSzej. idézett adatához hasonlóan szintén a lat. *fossorium* 'ásó mint eszköz' szó az *ásó* megfelelője.)

atyaság 'egyh. tiszteleti megszólításként: atya' **1519** (CornK. 312), **1525** (VitkK. 25), a pápának címezve **1527** (ÉrdyK. 237b): NySz. (**atyaság** 2. jelentés). – MargL. 121/7 (szintén a pápára vonatkozóan, vö. még SZADILEK 1888: 19): „istuan kýral ... gergely papához · Alazatosan kevnýeregeven · hog ... [e tisztelendő szent szüzet, ti. Margitot] meltolatneek ev zentseges *atyasaga* zentevknek <z> kevyben zamlálnýa”: ex parte ... [Stephani] regis Hungariae ... Gregorio papae ... fuit humiliter supplicatum, ut ... ipsam [sc. recolendae memoriae Margaretam virginem] aggregare Sanctorum catalogo dignaretur. Hasonló szóhasználatra vö. lat. *paternitas* 'titulus honorarius episcoporum et cardinalium' (Du Cange 6: 211).

bánt 'gyötör <betegség>; plagen' **1533** (Murm. 973): TESz., EWUng. (4. jelentés). – Vö. MargL. 190/1: „meg zabadula ez vr ez ban ... mynden faydalmanak *bantasytvl*”: ab omni doloris sui *molestia* liberatus.

bél A *beel* írásváltozatra a TESz. és az EWUng. nem hoz példát. – MargL. 189/2: „Ez ban mykoron sok napokban valo korsagoknak vtanna · minden testeben meg dagadozot volna · es nylvan *beel poklosnak* mondatneek”: prius vehementem multorum dierum languorem toto corpore fuisset inflatus et *hydropicus* publice teneretur.

bizonyítás (bizony/bizonyít) 'tanúsítás, megerősítés, állítás' **1510 k.** (GuilGl. = Guilerin-glosszák): Gl. – MargL. 21/8: „[Margit gyakori térdelésektől megkeményedett térdeit] az ev mestere ... es egýeb sororok týtkon elteben · holta vtan es · nagy zeretettel meg neztek · es nagý erevs *byzonehtassal* meg mondottak”: magistra sua ... et aliae sorores secretius in vita et post eius transitum diligenter perspexerunt et multa *assertione* firmantes dixerunt. További adat: 90/20.

bocsát '(el)enged; lassen' **1527** (ÉrdyK. 637): TESz., EWUng. (3. jelentés). – MargL. 154/20: „Mely korsagos ember aleeg tartateek fel orayg az lanchokban · kezde jvevltény · meg gyogyvltam <bochatta> *bochassatok* engemet zabadon járný”: Qui vix dimidia diei hora in vinculis custoditus clamare coepit: Sanus sum, *dimittite* me ambulare liberum!; 187/6: „legottan ez nemet vrnak felesége *el bochata* alexander vrat az toromnak tevmlevchebevl · minden fyzetes nekevl”: et uxor sua in continenti *dimisit* me venire ... sine aliqua pecunia.

⁵ A *Gräber* szó a mai német szótárakban nem található, a DWB. (*Gräber*) szerint a közép-felnémetben, korai újfelnémetben használták, a 18. századtól csak sporadikusan fordul elő. Ha egy magyar szó jelentését ezzel a mára elavult német szóval adjuk meg, magyarázatot kívánna.

cilicium, ciliciom '(vezeklés céljából a felsőruha alatt viselt) durva szőrruha, ilyen kelme' < lat. *cilicium* (< gör. *kilikion*, Kilikia kisázsiai helynévből) 'durva szőrruha' (DuCange, MKLSz. *cilicium*). – A NySz. 1455/1466-ból (BécsiK. 16) hozza a legkorábbi adatot a szóra, s továbbiakat is közöl (MargL. 2, JordK. 387), de magyar jelentést nem ad hozzá. A TESz. és az EWUng. nem veszi fel, értelmező szótárainkban (ÉrtSz., ÉKsz.²) azonban megtaláljuk, de csak '(durva szőrből készült, önsanyargatásra használt) öv' jelentéssel. – Noha a MargL. példái nem a legkorábbi előfordulásai a szónak, szemléletesen mutatják az anyag durva voltát, s a *cilicium* ruha voltát, míg a korábbi adatokban (pl. MünchK. 17va, 67rb stb.) a vezeklés kap hangsúlyt, s ezek a külső jegyek nincsenek ehhez hasonlóan kifejtve. Vö. MargL. 40/14, 16: „Eggyk *ciliciomanak* fel reze chinaltatot lo zevrbevl · es fele reze gyapývból ez *ciliciomot* gyakorta vysely vala”: *cilicio* medie filo laneo et medie crinibus equorum contexto utebatur frequentius; 40/17: „Mas *cilicioma* vala · kyt kert vala az provincialistvl hog ev neký chinaltasson lo farkból es tehen farkból”: vö. Ad eius petitionem sibi *cilicium* de crinibus equorum et pecudum ... procuravi; 42/12: „zent tamas martirrol kantuariai ersekrevl jgen sok chudakat hallot volna · mykeppen ez zent tamas nyakatvl fogua bokaýg kemenseges *ciliciomot* viselt volna · es mykeppen azzonyonk maria varrotta volna meg neký ciliciomat”: de cuius [sc. beati martyris Thomae Kantuarensis] *cilicio* mira narrari audierat. (Arra, hogy itt a közvetlen forráson túl a magyar legenda az Aranylegenda – Legenda aurea – Szent Tamás-életrajzának szöveghatását tükrözi, l. ÉRSZEGI 1983: 224). Az *-um* végű alakváltozat a legendában ritkább, például 2/3 (vö. NySz.): „lata hog az sororok kezzvl nemelyek *ciliciumba* iarnak”: comperiens aliquas ex sororibus indutas *ciliciis* incedere. – A 'durva kelme' jelentést lásd jelzői használatként: 2/11: „kemenb ruhakat es nemykoron *ciliciom* foltochkakat mezehtelen husan ... zokot vala viselný”: tunicas duriores et interdum cincturas [= öv] *cilicinas* super nudo ... ferre consuevit. (Jelzőként már 1372 u./1448 k. a JókK. 141/7-ben előfordul egy *cilicinum* forma is, amely a latin *cilicinus*, *-a*, *-um* 'állati szőrből szőtt'(l. MKLSz.) melléknév semleges nemű alakjából származik: „Es hoz teueled *cilicinu[m]* poztoth”: pannum *cilicinum*.) – A napjainkban is Szent Margit ciliciumaként emlegetett ereklye Margit vas vezeklőve, amelyet a legenda nem nevez ciliciumnak. Vö. 41/9, 10: „mynden hetben chetevrtektel fogua vasarnapýg myndekoron *ciliciomot* visel vala es ez *ciliciomnak alola* visel vala myndenkoron *vasból chinalt evuet* kývel evuechzý zorehgýa vala magat nagy kemensegel mely vas ew meeg maes ez chastromba vagýon.” A vas vezeklőv 1880-ban készült ereklyetartójára azonban latinul a „cilicium B[eatae] Margaritae, filiae Belae IV. Regis Hung[ariae]” feliratot vészték, illetve ez az elnevezés az övre a magyarban is használatba került (vö. CSÉFALVAY – KONTSEK 2000: 113). Vö. még cikkünk *jár vmiben* címszavát.

disziplína 'fenyítés, verés' (ti. szerzetesek [ön]fenyítése vezeklésként bűneikért). – A TESz. és az EWUng. a szó első adatában (1474: BirkK. 4 [=2b29]) 'fegyelem; Disziplin | rendtartás; Ordnung' jelentést (1) állapít meg. A BirkK. „*disziplinat* fegelmet eremelf <zabardon> vegeñ” példájában azonban a *disziplinát vesz* kifejezés, illetve a *disziplína* szó a szerzetesek (ön)fenyítését jelöli, amelyet vezeklésként vesznek bűneikért. A MargL. adatai ugyanezt világosabban fejezik ki, például 65/20: „es ez *veresegeket disciplinakat vezý vala* nemykoron az refectoriomba”: Aliquando in refectorio [sc. *recipiebat* M. *disciplinam*]; 66/7, 10: „Ez zent gyermek az fevlden az ev mesterenek mellette le terdeplik vala · es keer vala *disciplinat* · mykeppen az egýeb sororok · Az vtan el megýen vala az secestýeben · es *evnen maga vezen vala magan disciplinat*”: vö. ista sancta Margaretha ponebat se in terram

apud me, et petebat *disciplinam*, sicut dabam sororibus, et postea ibat ad sacristiam, et *sibi ipsi dabat disciplinam*” (vö. M. NAGY 2003: 54). A latin szó e jelentését l. MKLSz. 3: 168. *disciplina* B2bβ. – A *diszciplína* mellett a MargL.-ból adatolható a **diszciplínál** ’diszciplínát ad, ver (szerzetes sanyargatásként, ill. vezeklésként)’ igei forma (vö. lat. *disciplinare* ’ua.’) is, vö. 66/19: „Nemýkoron *disciplinalya vala* kevvzeneseges vezzevuel · Nemykoron kedeg olý vezzevuel kýnek tevuyske vala: (pluries dedi sibi disciplinam,) aliquando cum simplicibus virgulis, [et aliquando] quae habebant spinas”; 66/16: „gyakorta keri vala ... soror evrsebetet ... hog evtet *meg disciplinalya*”: vö. petebat a me, quod *darem* sibi *disciplinam*. Ennek származéka a **diszciplínálás** cselekvésnév, vö. 206/16: „ez az soror sabina kýnek *disciplinalasa koron* az haz meg velagosodot vala mykeppen nap.”

dormitórium ’szerzetesek hálóterme’ (lat. *dormitorium*). – MargL. 26/1: „Mykoron kedeg ez zent zvz az *dormitoriomot* meg sevprý · az sororoknak meeg agyoknak allyat meg sevprý tyztehgýa vala”: *dormitorium* et subtus lectum sororum ... mundabat et scopabat. További adatok 8/22, 25/19.

duna ’illemhely’ (lat. *necessaria, camera privata*). – A szigeti kolostor helyi szóhasználatában köznévként előforduló szó (vö. M. NAGY–VARGA–BODA–BÉNYEI 2014: 669). MargL. 26/7: „meeg eznek felette az zvksegek helyet · kyt *dunanak* hývonk nagy gyakorta meg tyztehgýa vala”: purgabat *necessaria* (más forrásban: *cameram privatam*) conventus. – Az elnevezés A. MOLNÁR (2013) szerint feltehetően arra utal, hogy az illemhely tartalma a Duna vizébe ürült, vagy azzal is vezethették el.

egészséges (egész) 1513: TESz., EWUng. – MargL. 180/5: „jme ez beteg kýral · kezde elevzer ev feýeben · az vtan mynd ev tellýes testeben verehtezný *egseseges* verehtekkel”: ecce continuo infirmus primo in capite deinde in toto corpore sudore *salutari* perfunditur.

él ’lakik valahol; wohnen’ 1585: TESz., EWUng. (7. jelentés). – MargL. 212/17: „Ez soror olimpiadis azzon ... vala az jdevbén evtven evt eztendevs ... es *ele* ez keet clastromban [ti. a veszprémiben és a szigetiben] addýg mýg ez zent zvzvrevl býzonsagot tevn · harmýc egý eztendevt”: Quinquaginta quinque [sc. annos habeo], et vicesimus [= tricesimus] primus annus est, quod ego *steti* in istis duobus monasteriis. – A jelentéshez vö. még, hogy máshol ugyanebben a kontextusban a *lakozik* ige állhat, pl. 216/4: „mendenkoron *lakozot* ez keet clastromban”: semper fui in isto monasterio et de Vesprimio.

élet (él) ’élettörténet, életrajz’ (vö. lat. *vita* ’élet; élettörténet, életrajz’). A TESz., az EWUng. és a NySz. nem veszi fel külön jelentésként, bár a NySz. (*élet*) példái között előfordul, 1529 e. (VirgK. 99): „Kezdetyk zent ferencznek *elete*.” – MargL. 42/16: „zent tamas martirrol kantuariai ersekrevl jgen sok chudakat hallot volna ... mykeppen azzonyonk maria varrotta volna meg neký ciliciomat · mykeppen meg vagon jruan zent tamasnak *eletýbe*”: Exemplum quoque beati martyris Thomae Kantuarensis, de cuius cilicio mira narrari audierat, ad huiusmodi hilariter sustinenda plurimum confortabat; 121/25: „Es lelek evtet [Margitot] nagy chodalatos zentseges eletev zentnek · mýkeppen evneký *eleteben* meg vagon irvan”. A kompilátor itt a magyar legenda egyik fő forrására, Margit legrégebbi latin nyelvű életrajzára, az ún. legenda vetusra utal (M. NAGY 2005). A lat. *vita* ’élet’ szó ’élettörténet, életrajz’ jeletésének tükörfordításáról van szó, de a fenti példák szabad fogalmazású részek, vagyis a magyarban már a latintól függetlenül is használatos volt az *élet* e jelentésben.

(meg)engesztelés (enged) 1514 (ik. nélkül: LobK. 318): TESz., vö. még **meg~ 1526 k.** (ÉrdyK. 557b): NySz. – MargL. 86/5: „zent margýt azzon · vý penitencianak mogyat

kerese · es meg lele · az mendenható istennek haragjának *meg engeztelesere*”: novum paenitentiae modum *ad placandam* Omnipotentis iram quaesivit et invenit.

épület (TESz. **ép**, EWUng. **épít**) **1.** ’épülés (elv.), megerősödés, gazdagodás, gyarapodás’. A TESz., EWUng. **1519 k.** (DebrK. 93) jelzett első adata a szóra konkrét értelmű, templom épülésére vonatkozik, s ugyanaz a példa az EWUng.-ban az *épül* ’gebaut werden’ jelentésére is. A MargL. adatai viszont az *épül* egyéb jelentéseihez (vö. EWUng.) kapcsolódnak. – 1. MargL. 45/14: „Mykoron ez frater egy jdevben · zent margýt azzonnak lelký *epevletnek* okaert · ez istený jelenetevt meg mondanaýa · Ez zentseges vzv oly jgen hozza vona ez tanolsagot...”: Qui cum dictae virgini ... Margaretæ sorori *aedificationis* gratia hæc eadem recitasset, ita ad se hanc traxit doctrinam...; 156/18: „Ez dologban kedeg sok emberek meg erevseytetenek lelký *epevletre*”: ipsi, qui viderunt, et plures, qui audierunt, plurimum sunt *ad aedificationem* confortati. – **2.** ’helyreállítás’. MargL. 144/10: „el hozata ev magat ez lean · az ev zvleeuel ez zent zvznek koporsoyahoz · az ev egessegenek *meg epevletjert*”: quæ ... cum parentibus suis gratia *recuperandæ* sanitatis advenit. – A fenti példákban SZADILEK (1888: 21) az ’épülés, gyógyulás’ jelentéssel számolt.

étlen (eszik) 1519 k. (DebrK. 185): TESz., EWUng. – MargL. 60/10: „ev maga gyakorta *etlen* kel vala fel az aztaltevl”: ipsa ... frequenter *ieiunia* surgebat ex mensa.

evangélium ’evangéliumi oldal (a középkori templomban a főoltár – szemből nézve – bal oldala, ahol az evangéliumi részletet a misén felolvasták, vö. MKatLex. *evangéliumi oldal*)’. – MargL. 202/16: „istuan kiral ... ýt temettete magat az nagy oltar mellet az *euan-geliom fevel* · az magas verevs maruan kev koporso alat.”

(be)fedetlen (fed) 1585: TESz., EWUng. – MargL. 104/3: „Ezenkeppen alla *be fedetlen* zent margýt azzonnak teste týzenkeet napiglan.”

fekszik fekevuek alakja **1517** (DomK. 228): TESz., EWUng. – Ugyanazt az alakot lásd MargL. 193/2: „azonkeppen *fekevuek* az agyban mykeppen fa”: *iacebat* in lecto sicut lignum.

gyakortábban ’gyakrabban’ (vö. NySz. *gyakortább*). A *gyakortább* középfokú határozószót – csak rag nélküli változatban – lásd **1529 e.** (VirgK. 111): NySz. – MargL. 171/14: „az zent margýt azzon koporsoýat tanola alkalmas týztesseggel *gyakortaban* meg latogatnýa mynt elezteb”: Sepulchrum... dictae virginis honore debito *frequentius*, quam prius studet visitare.

gyalog hsz. **1517** (DomK. 119): TESz., EWUng. – MargL. 181/3: „el mene ... jffýv lazlo kýral mykeppen zarandok · zent margyt azzonnak koporsoyat meg latogatný · jaruan *gyalog* evnen labaýn”: sepulcrum dictae virginis Margaretæ humiliter, ut peregrinus, *pedibus* gradiens visitavit.

(meg)gyógyítás (gyógyul) gyógyít ’betegséget megszüntet; heilen’ **1512** (WeszprK. 10); **gyógyítás 1533** (Komj: SzPál 172: NySz.): TESz. EWUng., **meggyógyítás 1517** (DomK. 39): NySz. – MargL. 98/1: „legottan az vr isten ky nýta az ev jegesenek erdemenek kenchet betegevkeknek *meg gyögehtasaban*.”

gyümölcs ’valamely cselekvés, tevékenység eredménye, haszna’ **1529 e.** (VirgK. 32): TESz., EWUng. (3. jelentés). – MargL. 9/17: „tahat igen bankodýk vala ... hog az egy napnak reze lelký *dimelc* nekevl · el ne mulneek”: admodum tristabatur, quod particula diei bonae ipsam sine *fructu* praeterisset.

használ valamiben ’előrehalad vmiben, valami törekvésben’ (vö. MÉSZÖLY 1941: 22). A NySz. kifejezésként felveszi az ige e használatát, de jelentését nem adja meg. A legkorábbi adata a MargL. 5-ről való, de több kódexből (NagyszK. 251; VirgK. 92) is idézi.

– A MargL.-ban a latin *proficio* 'előrejut, halad (konkrét és elvont értelemben is)' illetve 'hatása van, használ, segít' ige fordításaként jelenik meg (vö. még PPB: *proficio* 'Valamiben haßonnal elő-mégyek'). MargL. 5/5: „Zent margit azzon kezde oly jgen nyluan es erevssen *haznalnÿ* iozagos mÿjelkevdetevkben · hog ... az ev sorori tarsi · auagy az zerzetnec frateri ... mÿnd meg epevltnetnek vala az ev nagy tÿstes erkevlcheben”: adeo evidenter et efficaciter [in virtutibus] coepit *proficere*, ut ... sorores sociae vel fratres ordinis ... in eius moribus honestis aedificabantur; 45/21: „Es az vr istennek felelmebe annera *haznala* · hog levn evnen maganak jeles nagy meg vtaloÿa”: et in Dei timore sui praecipua contemprix effecta mirabiliter *proficeret*.

hétságos (vö. **hít**, **hítság**: TESz., EWUng.) 'üres, hiábavaló, haszontalan, meddő' (vö. MÉSZÖLY 1941: 52, 188), olykor ezek mellett 'hivalkodó' értelemmel is. A szó első előfordulása 1517-ből (DomK. 53: *heetsagos*): 'stolidus, stultus [esztelen, balga]' jelentéssel a NySz.-ban (*hëjtságos*) van adatolva. (E példa jelentésére alább visszatérünk.) Mára kihalt *hít* alapszavát a TESz. és az EWUng. (*hít*) szintén csak 'esztelen, balga' jelentésben tartja számon. – MargL. 126/17: „az te latasod nem *hetsagos* latas · de sevt byzonsagos dolog”: Visio vestra non est *vana*, imo vera est; 35/4: „Akara es kere zent margit azzont [c: azzon] hog az zent velommal meg velomoztatneek · meg feketeeztetneek · ez illyen *heetsagos* es arto okoknak el tauoztatasaert”: voluit et petiit, ut sacro velamine ad tollendas huiusmodi *vanas* et nocivas occasiones velaretur. További adat: 43/25. 'Hivalkodónak' is értelmezhetően: 6/10: „semmÿkeppen ev magat dichirnÿ nem hagyua uala · maga hanyast · es *hetsagos* zot mendenestevl fogua meg vtal uala”: vocabula etiam iactantiam vel *vanitatem sonantia* omnino respuebat; 116/9: [Margit egy, a világi hívságokra gondoló apácának] „az ev gondolatynak es *hetsagos* kevansagÿnak mogÿat meg monda · meg fedven evtet”: cogitationum suarum et affectuum secreta ... arguens ... enarravit. – A *hétságos* 'üres, hiábavaló, haszontalan, meddő' jelentése a szó feltehető eredeztetését (< *hiu* ~ *hi*, *hé* 'üres, üresség': TESz., EWUng. *hít*) is támogatja, abból érthető, s lényegében párhuzamos a *hiu* jelentésével (vö. TESz., EWUng. *hiu*). A DomK. (53.) fent említett helyéhez pedig azt jegyezzük meg, hogy ott a *hétságos* szintén felfogható 'haszontalan, értelmetlen' jelentésűnek, illetve nem egyértelműen 'esztelen, balga' jelentésű. A példa Szent Domonkos és az őt megkísértő ördög párbeszédéből való, amelyben az ördög sorolja, mit nyer ő a kolostor lokútóriumában történőkből, vö. 53/8–10: „ez hely tellyesseggel enÿm · Jt leznek meutesek · jt mondatnak hÿrek · es jt leznek sok *heetsagos* bezedek”: Hic locus est totus meus. Hic veniunt risus. Hic narrantur rumores et verba perferuntur in ventum.

(meg)hidegedik (hideg) 1517 (DomK. 234): TESz., EWUng. – MargL. 159/4: „mÿkoron az ev zuleÿ az ev hazokban le tevték volna · hogkÿ mendenestevl meg holt vala · *meg hydegedet vala* · es elev lelektvl mendenestevl meg foztatot vala”: Quem cum omnino extinctum, *infrigidatum* et vitali spiritu penitus privatum in domo parentes ... posuissent.

hónap *holnapy*g alakja 1519 (DomK. 51): TESz., EWUng. – MargL. 187/23: „evnekÿ feÿe mendenestevl fogva es job felevl valo zeme faÿt volna harom egez *holnapÿg*”: per continuum spatium trium *mensium* ... vehementissimo totius capitis et oculi dextri ... incredibili ... cruciatu angerebatur. – A *hónap* szó minden más adatában is megvan az *l*: 107/22, 139/2, 162/5, stb.

huszonkét (huszon-) 1511: TESz. – MargL. 220/18: „vala az jdevben evtven egy eztendevs · evzvegysenek kedeg vala *huzonkeet* eztendeye.”

huszonkettedik (huszon-) 1526 hwzonkettōōd: TESz., EWUng. – MargL. 218/8: „*Huzonkettevdÿk* sorornak vala neue Soror alexandria.”

idegen ’távol álló; távol áll tőle; fremd’ **1527** (ÉrdyK. 87): TESz., EWUng. (3. jelentés). – MargL. 97/11, 14: „oly jgen *jdegen* vala az ev teste mÿnden faydalmtvl ev halalanak jdeÿen · mÿkkeppen az ev elmeÿe · es az ev teste *jdegen* vala mÿnden testÿ romlastvl es fertezetevssegtevl”: sic *extranea* a dolore, sicut ab omni mentis et corporis corruptione extiterat *aliena*.

(el)idegenedik (idegen) 1583 (de vö. még 1557): TESz., EWUng.– MargL. 155/9: „Az cheleÿ janos byronak felesége *vala* ev elmeetevl *el jdegenedet* · es sokaktvl alehatÿk vala evrdevngesnek”: Uxor Iohannis, iudicis de villa Chele ... mente *erat alienata* ita, ut a pluribus ..., a daemone possessa putaretur; 154/2: „[Ez marton neveu ember] *vala* ev elmeÿetvl *el jdegenevd* · mÿkkeppen evrdevnges”: mente *alienatus*, quasi daemoniacus.

idő 1. ’óra; Stunde’: TESz. (3.), EWUng. (4. jelentés), már 1416 u./1466-tól adatható (*harmad idő koron*: MünchK. 50), e jelentés értelmezéséhez azonban a korabeli időfelfogással is számolni kell. Például a sorszámnévi jelzős, időpontot jelölő régi adatok – ide értve a bibliaiakat is – nem a mai módon, az éjfélről, illetve déltől számított órákat jelölik, hanem a nappalt 12 órára osztó, ún. kánoni órák (lat. *horae canonicae*) szerinti időmérésre vonatkoznak. Ezt az időmérést Magyarországon a 15. század második felétől váltotta fel egyre gyakrabban a mai, 24 órás időmérés, de a kétféle mód még évtizedekig élt egymás mellett (erre például CSUKOVITS 1992; CSUKOVITS–RADNÓTI 2005: 253; GYULAI 2005). A MargL. *első idő* kifejezése például körülbelül a mai reggel hat órát jelenti, 6/18: „napnak *elsev jdeeteul* fogua · Az conuentnek ebedenek jdeÿglen zevnetlen ÿmadsagban marad uala meg”: *a prima diei hora* usque altum prandium conventus orationes suas continuaret. Az *idő* e jelentése az *óra* szó elterjedésével a 16. sz. második felére viszszaeszozt (B. GERGELY 1983: 59–61). Formulaszerű használatban azonban az *idő* még szilárdabban is tarthatta magát az *órával* szemben, amint például a *halálom idején* ~ *halálom óráján* kifejezés mutatja (erről kódexadatokkal is bőven dokumentálva I. A. MOLNÁR 2000: 51–52). A MargL. egy-egy példát nyújt az *idő* ’Stunde’ és az *óra* ’Stunde’ (139/10: „pÿnkest octauaÿa vtan valo kedden · harmad ora vtan”) szinoním használatára (vö. SZADILEK 1888: 30; MÉSZÖLY 1941: 55). Vö. még az *óra* ’zsolozsma, imaóra’ címszavunknál mondottakat. – **2.** ’időjárás; Wetter’ **1519** (JordK. 404): TESz. (5.), EWUng. (3. jelentés), az utóbbiban még ?1405 k. (SchlSzj. 111) is. – MargL. 49/18: „meg kerÿ vala az priorissatvl engedelmesegeben · hog ev zolgalhatna akoron az betegevknek · mykoron vagyon zernyeb *jdev* nagÿ hydegseg · nag saar · nagy essev · es nagy ho”: *quaerebat a priorissa, quando erat malum tempus et magnum frigus et magnum lutum, septimanam suam ad serviendum infirmis*. Hasonló adatok: 17/11, 132/7.

illat ’illatszer, Parfüm | illatos kenőcs, wohlriehende Salbe’ **1577**: TESz., EWUng. (3. jelentés). – MargL. 104/10: „Tahat kezdenek az fraterok ketevlkevndÿ · hog netalam az sororok tevttenek valamÿnemev jo *illatot* auagÿ kenetevt zent margÿt azzonnak testehez · es azert volna az nagÿ jo illat az ev zent testenel”: [fratres] dubitantes ne aliqua de sororibus aliquid *odoris* [más forrás szerint: aliquod unguentum, vel *aliud* ..., quod haberet *bonum odorem*] circa corpus ipsius, vel eius sepulcrum posuisset.

imhol (im-) 1510 jme hol (MargL. 13.): EWUng., TESz. (az utóbbiban nem behatóan *ime hol*). – Az összetételhez közelebb álló, egybeírt *jmehol* formát lásd MargL. 119/24: „Monda ez beteg soror · mynt vagÿok *jmehol* vagÿok en.”

jár (*vmiben*) 'vmit visel, vhogyan öltözködik'. A TESz.-ben (6. jelentés) **1510**-ből kérdőjeles a MargL. 2. adata legkorábbi előfordulásként, első biztos adat pedig a VirgK. 149. (1529e.). – A TESz. által hivatkozott példában a *cilicium* szó jelentése valóban nem ítéltető meg egyértelműen, de a szó többi előfordulásából látható, hogy a *cilicium* (l. fentebb e címszavunkat) a legendában egy bizonyos ruhadarabot jelöl, így jogos a fenti jelentés első adatának tekinteni. Vö. MargL. 2/3: „lata hog az sororok kezzvl nemelyek *ciliciumba iarnak*”: *comperiens aliquas ex sororibus indutas ciliciis incedere*.

jegybeli 'a jegyesség állapotában lévő, eljegyzett' **1657** SzT., vö. még NySz. (THALYtól idézve) és ÚMTsz. – MargL. 165/4: „Vala nemely *jegbeli* evrsebet nevev lean”: Elisabeth *sponsa* Thomae. (A CzF. e példa alapján idézi a *jegybeli lány* kifejezést.)

jut (*valamire*) 'valamilyen állapotba kerül; werden' **1578** (Born. Evang. 4: NySz.): TESz., EWUng. (7. jelentés). – MargL. 9/25: „olýha ev ereenek felevtte · az zerzetnek regulazerent valo kemenseget zenvedetevsseget bevtet · erevkedýk vala meg tartaný · kýnek okaert gýakorta *jut vala* ev testenek nagý *fogýatkozásara*”: quasi ultra vires ieiunia et ceteras regulares observantias ... conabatur observare. Propter quod et saepe *ad* magnos sui corporis *defectus veniebat*; 93/6: „zent margýt azzon jollehet myndenekre keez zenuedny lelekkal · cristusnak neueert · de maga *juta* az ev testenek annýe nagý *erevtelensegere* · Vgý hogý evnen magaban teerven eerze az ev halalat kevzel lenný”: spiritu quidem prompta ad omnia pro Christi nomine toleranda *ad* tantam sui corporis *venit defectionem*, ut in seipsa responsa mortis sentiens; 179/15: „engeztelyk vala az mendenhato istent az kýralnak eletýert · hog ez orzag ne *jutna* nagýob *vezedelmekre*.”

káplán **1517** (első köznévi adat): TESz, EWUng. – MargL. 122/15: „Ez jnnocencius papa· paranchola az ev zerete *caplanýnak* es fyaynak vmbertosnak es blancosnak · kýk valanak tevrueen kevnben zentelt doctorok· es veronay zent egyháznak canonoky · hog el mennenek...”: Innocentius episcopus ... dilectis filiis magistro Humberto Blanco *capellano* nostro, Placentino et La Corre decretorum doctori sanctorum apostolorum Veronensis ecclesiarum canonicis salutem et apostolicam benedictionem.

kapus 'portás' **1581** (első köznévi adat: OklSz.): TESz., EWUng. A NySz. a 'jani-tor, portarius' jelentéshez a „MargL. Praynál 361” forrásra hivatkozik, de a példát nem közli; az OklSz. – szintén a példa közlése nélkül – utal a NySz. e helyére, a TESz.-be és az EWUng.-ba viszont ez az adat (lásd itt következően) nem került be. – MargL. 206/19: „Ez soror sabina zent margýt azzon jdeeben · *kapus* vala · es gýakorta segeht vala zent margýt azzonnak el vinný halat lyztet”: vö. Quia ego eram *portinaria*, ... et ipsam iuvabam, quando non poterat portare.

kar 'apácakórus (a kolostortemplomban az a közönségtől elzárt hely, ahol a zsolozsmázó apácák álltak, illetve ahonnan a misét követték)' (l. például LÁZS 2015b: 22). – A *kar* szóra a TESz.-ben (**kar²**) 1474-ből (BirkK. 8 [=4b]) közölt első adat, valamint ugyanaz – hibás (1747) évszámmal – az EWUng.-ban (**kar¹**) szintén az apácakórusra vonatkozik, de a hozzá megadott 'az a hely, ahol az énekesek állnak, karzat' jelentés nem egészen felel meg az apácakórus fogalmának. A középkorban az a templomlátogatóktól elzárt hely volt, a szigeti domonkos kolostor templomában például eredetileg a templom nyugati végében, a földszinten a templomtértől ablakkal ellátott fallal elkülönítve. A férfiszerzetesek ezzel szemben a szentélyben zsolozsmáztak (a zsolozsmázás eltérő helyéről a női és a férfi kolostorokban l. LÁZS i. h.). A régészeti irodalom (FEUERNÉ TÓTH 1971: 254–258) szerint a kar karzattá emelése a szigeti templomban később, a 14–15. század fordulóján történt. Az, hogy

Margit a karban kívánta magát eltemettetni, éppen a kar földszinti helyzetére mutat, emeleti kar(zat) esetén nem lett volna mód ott sírt ásni, vö. MargL. 93/25: „temettesetevk engemet *az karban* az zent kerezt oltara elevt”: me faciatis sepeliri *in choro nostro*: faciatis (me) poni ante altare Sanctae Crucis; 119/13: „az sororok fel kelenek az vachorarol · es be menenek processioual *az karban* · mykeppen zokasok ýo zerzetevssevknek”: post cenam intraverunt sorores in processionem *in ecclesiam*, secundum consuetudinem nostram.

kénytelenítés 'kényszerítés' **1560 k.** *ketelenythes* (GyöngySzt. 1393): Gl., 1623 SzT., 1717–1758 (Mikes K.): NySz. – MargL. 8/1: „Az kevsseg kyvevl soha nem ezyk vala · hanem chak mykoron az ev anyä · es nenýeý ... junek vala ez clastromban · de ezt es chak aleg tezy vala · az feiedelmnek *ketelenehtese myä* · de ritkan”: Nam extra conventum, nisi ratione matris vel sororum suarum ... praesentium in claustrum vix, *coacta* et hoc raro comedebat. – A *kénytelenít* igét lásd 1456 *ketheleneytek* (SermDom. 2, 124): Gl., valamint 1474 BirkK. 2b4: „Micort kedigen meg tanoitaínak zvkfege ... titeket *ketheleneit* kemen zokat módani”: Quando autem necessitas disciplinae ... dicere vos verba dura *compellit*. (Vö. még NySz. : 1808, *kénytelenít* a.) – Figyelemet érdemel, hogy az *-ít* képző a MargL.-ban legtöbbször (még) *-eht* alakú.

képest 'vmivel összehasonlítva', 'im Vergleich zu' **1518** (SándK. 2): TESz, EWUng. (2. jelentés). – MargL. 24/25: „zent zvznek ev alazatossaga haluan · my koron my meg gondollyvk · hog my semmyk vagyonk ev hozza *kepest* · de maga meeg sem tугyuk magonkat meg alazny mykeppen ez zent zvz.”

kiváltképpen (kivált) 1. 'a többiektől elkülönülten, egyedül'. Ez a jelentés a szótárakban nem szerepel. – MargL. 8/21: „Soha zent margit azzon *kyualt keppen* · auagy egedevl dormitoriumnac kyvevle nem akart lenny”: Numquam ... *singularis* vel sola extra dormitorium ... esse volebat. – 2. 'különösen'. **1524** TESz, EWUng.: *kywalth kepen* (MNY. 19: 127). – MargL. 18/11: „[Halgatýa vala] azzonýonk maria peldaýt choda teteleket-kyhez az zent zvz *kyvalt keppen* <ra> ragazkodýk vala”: [Audiebat] miracula Gloriosae Virginis, cui *specialissima devotione* adhaerebat.

kolláció (egyh.): 'böjtidőben szerény esti étkezés alatt tartott közösségi felolvasás' (a kollációról a domonkos rendben bővebben lásd LÁZS 2015a: 147–150, 2016: 26, 61, 133, 135–137; stb.). Az elnevezés kiindulópontja tudvalévően Iohannes Cassianus (kb. 360–430) *Collationes patrum* (Atyák beszélgetése) című munkája, s a kolláció eredetileg az e műből való felolvasást jelentette (lásd pl. ÉRSZEGI 1983: 223). **1538** *kollaczio* (Pesti: Nom. M. 3) 'Kollation': Gl., NySz. 'Mahlzeit'. – MargL. 10/25: „Zent kerezt naptevl fogua kedeg husuetýg · ebed vtan ... al vala jmadzagogban ... · mynd *collacioýg*”: Dicta virgo Margaretha a festo Sanctae Crucis usque ad pascha post prandium ... stabat in orationibus suis ... usque ad horam *collationis*; MargL. 115/8: „mykoron ez soror petronilla volna *az collacyon* az egyeb sororokkal completanak elevtte · mykeppen sokasok zerzetevssevknek”: cum in conventu una cum aliis esset *ad collationes*, ut moris est claustralibus ante completorium; 116/6: „mykoron fel kevitenek volna az sororok *az collacyorv*”: surgente conventu. További adat: 116/3. – A kolláció szót a MargL.-ban többnyire pusztán 'esti étkezés' jelentésűnek tartják (BAROS 1927: 183; MÉSZÖLY 1941: 57; ÉRSZEGI 1983: 223), LÁZS (i. h.) azonban a kolláció mibenlétéről a domonkosoknál árnyaltabb értelmezést ad. Az, hogy Margit korában is többet jelenhetett pusztán esti étkezésnél, talán a fent idézett 115/8-beli példából is látszik. Ez egy Margit gondolatolvasásáról

szóló történetből való, abban pedig életszerűbb feltenni, hogy a kolláción a világi hívságokra gondoló, Margittól ezért megdorgált apácának a vacsora alatt a hallott tanításokon illett volna elgondolkodnia, ami kevésbé „jöhetne át”, ha pusztán az ’esti étkezés’ jelentést tesszük fel. Megjegyezzük még, hogy a fent idézett 10/25 példa latin forrásának, Margit szentségvizsgálati jegyzőkönyvének *collatio* szavát a MKLSz. (7. jelentés) ’a Szentírás olvasása’-ként értelmezi, ami szintén egyoldalú lehet. A latin szónak szintén van tisztán ’vacsora’ jelentése is (1. MKLSz. *collatio* 8. jelentés).

(Folytatjuk.)

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

BÉNYEI ÁGNES

Számunk szerzői

BEKE JÓZSEF, 6000 Kecskemét, Tinódi u. 8/B, 17, bekezs7@gmail.com – DR. BÉNYEI ÁGNES, benyei.agnes76@gmail.com – DR. DUDÁS ELŐD, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, dudaselod@-gmail.com – GEBHARDT, BERNADETTE, Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, bernadette.gebhardt@gmx.de – HANTÓ RÉKA, Nyelvtudományi Intézet, Pszicho-, Neuro- és Szociolingvisztikai Osztály, 1068 Budapest VI., Benczúr u. 33.; ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, hanto.reka@nytud.mta.hu – DR. HEGEDŰS ATTILA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – KUNA ÁGNES, Magyar Tudományos Akadémia Támogatott kutatócsoportok Irodája – Pázmány Péter Tudományegyetem, Információs Technológiai és Bionikai Kar, Károli Ráspár Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest 1083, Práter u. 50/A, kunaagnes@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy@-ilona@arts.unideb.hu – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. PESTI JÁNOS, 7625 Pécs, Vilmos u. 31., drpestijanos@gmail.com – DR. PETHŐ JÓZSEF, Nyíregyházi Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, petho.jozsef@nye.-hu – DR. SÁROSI ZSÓFIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, sarosi.zsafia@btk.elte.hu – DR. SZENTGYÖRGYI RUDOLF, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, szentgyorgyi.rudolf@btk.-elte.hu – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, zelliger.erszebet@btk.elte.hu – DR. ZAICZ GÁBOR, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., zaicz.gabor@btk.ppke.hu – DR. ZOLTÁN ANDRÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán Filológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, zoltan.andras@btk.elte.hu.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.
165. **Sólyom Réka:** A mai magyar neologizmusok szemantikája. 2014.
166. **Markó Alexandra:** A spontán beszéd prozódiai szerkezete. 2015.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

- 228/1. Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. **Zelliger Erzsébet**. 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva**. 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. **Vörös Ferenc**. 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvöldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. Emlékezés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.). Szerk. **Ördög Ferenc**. 2012. 1500 Ft.
238. Benkő Loránd emlékezete. Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő**. 2012. 1500 Ft.
242. **Heltai János Imre:** Nyelvcseré és a nyelvi tervezés lehetőségei Moldvában. 2014.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
 Wespriemi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
 Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.